

Hoe de heide van Enter verdween

De langetermijnontwikkeling van het heide- en heide-
ontginningslandschap rond Enter, in westelijk Twente
(1800-1987)

**rijksuniversiteit
 groningen**

faculteit der letteren
 kenniscentrum landschap

Ing. R.L. (Rogier) hooge Venterink

Hoe de heide van Enter verdween

De langetermijnonwikkeling van het heide- en heide-
ontginningslandschap rond Enter, in westelijk Twente
(1800-1987)

Colofon

Betreft Masterscriptie Landschapsgeschiedenis
Onderwijsinstelling Rijksuniversiteit Groningen,
Faculteit der Letteren,
Kenniscentrum Landschap

Versie Definitief
Datum 15 augustus 2018
Plaats Enschede

Auteur Ing. R.L. (Rogier) hooge Venterink
Opleiding Landschapsgeschiedenis
Studentnummer S3275922
Contact r.hoogeventerink@gmail.com

Scriptiebegeleider prof. dr. ir. Th. Spek (Rijksuniversiteit Groningen)
Tweede lezer dr. M. Schepers (Rijksuniversiteit Groningen)

Voorwoord

Beste lezer,

Voor u ligt de eindrapportage van de masterscriptie 'Hoe heide van Enter verdween', een studie naar de langetermijntontwikkeling van het Enterse heide- en heideontginningslandschap over de periode 1800-1987. Deze scriptie is geschreven in het kader van de masteropleiding Landschapsgeschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen.

De basis voor mijn interesse in het landschap - in het bijzonder het Twentse - was waarschijnlijk niet ontstaan zonder de invloed van mijn ouders. Vanaf jongs af aan namen zij mij, vooral fietsend maar ook wandelend, mee de natuur in. Toen ik ouder werd ging ik ook alleen op pad de natuur in, vaak met de racefiets of de mountainbike. Mijn interesse voor het landschap en cultuurhistorie werden nog sterker aangewakkerd door mijn stage bij de gemeente Borne en het afstuderen bij Eelerwoude. Deze twee ervaringen deden mij ertoe besluiten dat ik na mijn HBO-bachelor Ruimtelijke Ordening & Planologie verder wilde studeren en dat ik nog meer kennis over landschap en cultuurhistorie wilde opdoen. De master Landschapsgeschiedenis vulde deze behoefte in met als summum deze masterscriptie.

Ongeveer een jaar geleden begon ik met het voorbereiden van een scriptie die over een onderwerp in de omgeving van het Enters Reggedal zou moeten gaan. Ik kwam bij dit terecht gebied door de participatie van mijn bijbaan-werkgever Bolscher meer dan vlees in de ontwikkeling van het Reggedal als natuurgebied (meer hierover valt te lezen in de aanleiding). Volgens mijn hoogleraar Theo Spek viel er in dat gebied genoeg te onderzoeken. Dat bleek echter net iets anders te liggen. Lokale (amateur)historici hebben in de afgelopen decennia over talrijke onderwerpen gepubliceerd. Het leidde voor mij tot een - vrij lange - zoektocht naar het juiste thema waarna nog geen onderzoek naar verricht was en dat bij mijn interesses paste. Het thema werd heideontginningen en de daaruit voortkomende landschappen. Een thema dat goed bij mij past. Weinig is immers zo mooi als tussen Nijverdal en Holten of over de Posbank tussen de bloeiende heide te fietsen. Wie begin 19^e eeuw een bezoek bracht aan Twente trof een paarse zee met daarin eilanden in de vorm van steden en dorpen aan. Anderhalve eeuw later was dit beeld compleet veranderd. In Enter is alle heide verdwenen. Echter zijn er nog verschillende zaken die herinneren aan de aanwezigheid van de begroeiing die ooit zo dominant was in de omgeving van Enter.

Deze scriptie was nooit tot stand gekomen zonder de steun en medewerking van een aantal mensen. Hoe klein de hulp soms ook was, alle schakels samen maken een ketting. Iedereen die op welke wijze dan ook heeft bijgedragen: bedankt. Een aantal personen wil ik specifiek noemen. In het bijzonder gaat ten eerste mijn dank uit naar mijn ouders die mij altijd onvoorwaardelijk hebben gesteund tijdens mijn studies. Theo Spek wil ik bedanken voor zijn begeleiding en feedback. Anneke van der Wal wil ik bedanken voor het voorzien van mijn stukken van feedback op taalgebied. Verder gaat mijn dank uit naar Johan Altena voor onze gesprekken, het delen van kennis en bronnen en de rondleiding door het buitengebied van Enter. Van onschatbare waarde in mijn scriptieproces waren de stukken uit het privéarchief van Henk Woolderink, ik dank hem dan ook hartelijk voor het beschikbaar stellen van deze stukken. Ook wil ik de medewerkers van het HCO en Erika Thijs van de gemeente Wierden bedanken voor het faciliteren in het raadplegen van archiefstukken.

Rogier hooge Venterink,

Enschede, augustus 2018.

Samenvatting

In deze scriptie staat de langetermijntoewijking van het heide- en heideontginningslandschap rond Enter, in westelijk Twente centraal. Enter is een plaats met een rijke geschiedenis en een rijk gelaagd landschap. In samenwerking met publieke en private partners werken twee Enterse ondernemers aan de ontwikkeling van het Reggedal tot natuurgebied. Dit initiatief vormde de aanleiding om in breder perspectief onderzoek te doen naar de landschapsgeschiedenis van de marke Enter. Over het landschap en de landschapsgeschiedenis van Enter en haar omgeving is in de loop der tijd over uiteenlopende thema's veel gepubliceerd. Een publicatie over het thema heideontginningen ontbreekt echter.

Bovenstaande kennislacune in de Enterse landschapsgeschiedenis is door middel van deze scriptie opgevuld. De centrale vraag van deze scriptie luidt: *Welke fasering en ruimtelijke variatie vallen er te onderscheiden in de jonge heideontginningen in de voormalige marke Enter tussen 1800 en 1987 en welke fysieke en sociaal-economische achtergronden zijn daarbij bepalend geweest?* Om tot de beantwoording van deze vraag te komen is een zevental onderzoeksvragen opgesteld. Deze vragen hebben betrekking op de landschappelijke en maatschappelijke situatie van de marke Enter voor aanvang van de heideontginningen (1), de fasering die binnen de heideontginningen aan te brengen is (2), de ruimtelijke omvang en de landschappelijke situering van de ontginningen (3), de landschapsstructuur van en het grondgebruik na de ontginningen (4), de actoren, het ontwerp en de uitvoering van de ontginningen (5), de sociaal-economische achtergronden die een rol speelden bij de ontginningen (6) en het hedendaagse landschap van de ontginningen (7). Om de vragen te kunnen beantwoorden zijn er verschillende bronnen en methoden gebruikt: analyse en verwerking van data met ArcGIS, archiefonderzoek, literatuurstudie, oral history en cartografisch, kadastraal en veldonderzoek.

Het landschap van de marke Enter van voor de heideontginningen kenmerkte zich door een grote variëteit. Het vroeg 19^e-eeuwse cultuurlandschap valt nader onder te verdelen in zes verschillende deellandschappen. Het heidelandschap bestond vooral uit twee grote heidegebieden: de Elsheide en het Zuiderveld en voor het overige uit meer kleine heidevelden, elk met verschillende fysisch-geografische kenmerken. De heidegronden waren vooral in eigendom bij de marke. Begin 19^e eeuw bestond Enter vooral uit een door de landbouw gedomineerde samenleving maar ook de scheepvaart met zompen was een belangrijk middel van bestaan.

De Enterse heideontginningen kunnen onderverdeeld worden in de volgende fases:

1. 1800-1857: ontginningen in de nadagen van de Enter marke;
2. 1858-1888: ontginningen in de drie decennia na de markeverdeling;
3. 1889-1939: nieuwe instellingen, technieken en ontginningen onder overheidsinvloed;
4. 1940-1987: ontginningen in oorlogstijd en restontginningen.

Hoewel exacte gegevens over de omvang ontbreken werd in fase 1 in beperkte mate heide ontgonnen. Omvang van de in beeld gebrachte ontginningen: 8,3 hectare. In fase 2 namen de ontginningen een hoge vlucht. In deze fase vond het merendeel van alle voor het onderzoek in beeld gebrachte ontginningen plaats: 186,5 hectare. In fase 3 werd ook een aanzienlijk areaal heide ontgonnen: 136,3 hectare. Een bescheiden deel van de ontginningen vond plaats tijdens en na de Tweede Wereldoorlog: 59,5 hectare. Per fase wisselde de locatie waar de ontginningen zich concentreerden. Over de lange termijn bekeken had men de voorkeur om als eerste de heide op hogere, drogere plekken in het landschap te ontginnen. Laaggelegen en nattere heide kwam later aan de beurt. Ook is er een correlatie tussen het grondgebruik na ontginning en fysisch-geografische ondergrond: op de hogere en drogere plekken werd de heide vooral tot bouwland en bos ontgonnen. De nattere en lagergelegen heide werd vooral tot weiland ontgonnen. De landschapsstructuur van de ontginningen werd bepaald door de verkaveling die de heidegronden met de markeverdeling meekregen. Deze bestond uit blokken en stroken van wisselende omvang. De regelmatigheid van deze verkaveling was afhankelijk van de omvang van de heidegebieden. Bij de markeverdeling hoorde een plan van wegen en waterlopen. Daarmee werd de heide al vroeg op rationele wijze ontsloten. Vooral de ontginningen in fase 1 en 2 werden voorzien van perceelsrandbegroeiingen. Binnen de Enterse heideontginningen hadden ontginningen ten gunste van de landbouw de overhand. Het meest werd er ontgonnen tot wei- en bouwland. Er werd maar zeer beperkt tot bos ontgonnen.

Bij de ontginning van de Enterse heide waren verschillende groepen actoren betrokken: vooral landbouwers maar ook arbeiders en ambachtslieden, kapitaalbezitters en instellingen. Landbouwers waren, zowel in aantal als in oppervlak, verantwoordelijk voor de meeste ontginningen. Ook door arbeiders en ambachtslieden werd een aanzienlijk deel van de heide ontgonnen. Kapitaalbezitters en instellingen speelden maar een bescheiden rol bij de ontginningen. Er is maar beperkt inzicht verkregen in de organisatie en de techniek van de ontginningen. Vooral in fase 2 werd vermoedelijk veel gezamenlijk ontgonnen. In fase 3 zullen ontginningen vooral individuele basis plaats hebben gevonden. Voor fase 4 geldt hetzelfde met uitzondering van het Zuiderveld. Toegepaste technieken bestonden uit ontginning met de spade, afbranden en omploegen van de heide. Door de bank genomen kan gesteld worden dat er geen specifieke ontwerpen aan de basis van de ontginningen hebben gestaan. De met de markeverdeling ontstane verkaveling vormde basis voor de ontginningen waarbinnen praktische keuzes werden gemaakt qua fasering en grondgebruik.

Per fase zijn er verschillende sociaal-economische achtergronden aan te wijzen die een rol speelden bij de ontginningen. In de eerste fase waren de ontginningen gebonden aan de regels van de marke. De markeverdeling en bijbehorend plan van wegen en waterlopen is een van de belangrijkste achtergronden geweest bij de ontginning van de Enterse heide: heide in privébezit en goed ontsloten en beter ontwaterd. De destijds gunstige landbouwprijzen zullen de ontginningen ook gestimuleerd hebben. Aan het eind van fase 2 en het begin van fase 3, tussen 1878 en 1895, speelde de grote landbouwcrisis waarin er maar weinig ontgonnen werd. De periode 1895-1920 was er een met gunstige landbouwconjuncturele omstandigheden waarin aanzienlijk ontgonnen werd. Met de oprichting van landbouwverenigingen kwam vanaf 1890 de kunstmest tegen gunstig tarief beschikbaar. Ook stimuleerde het verenigingswezen de mechanisatie van de landbouw. Beide zaken die het ontginnen succesvoller en eenvoudiger maakten. De overheid speelde met een tijdelijke vrijstelling van grondbelasting bij ontginning voor een beperkt areaal aan heide maar een bescheiden rol. Voor de ontginningen in de periode 1940-1987 vallen geen specifieke sociaal-economische achtergronden te benoemen.

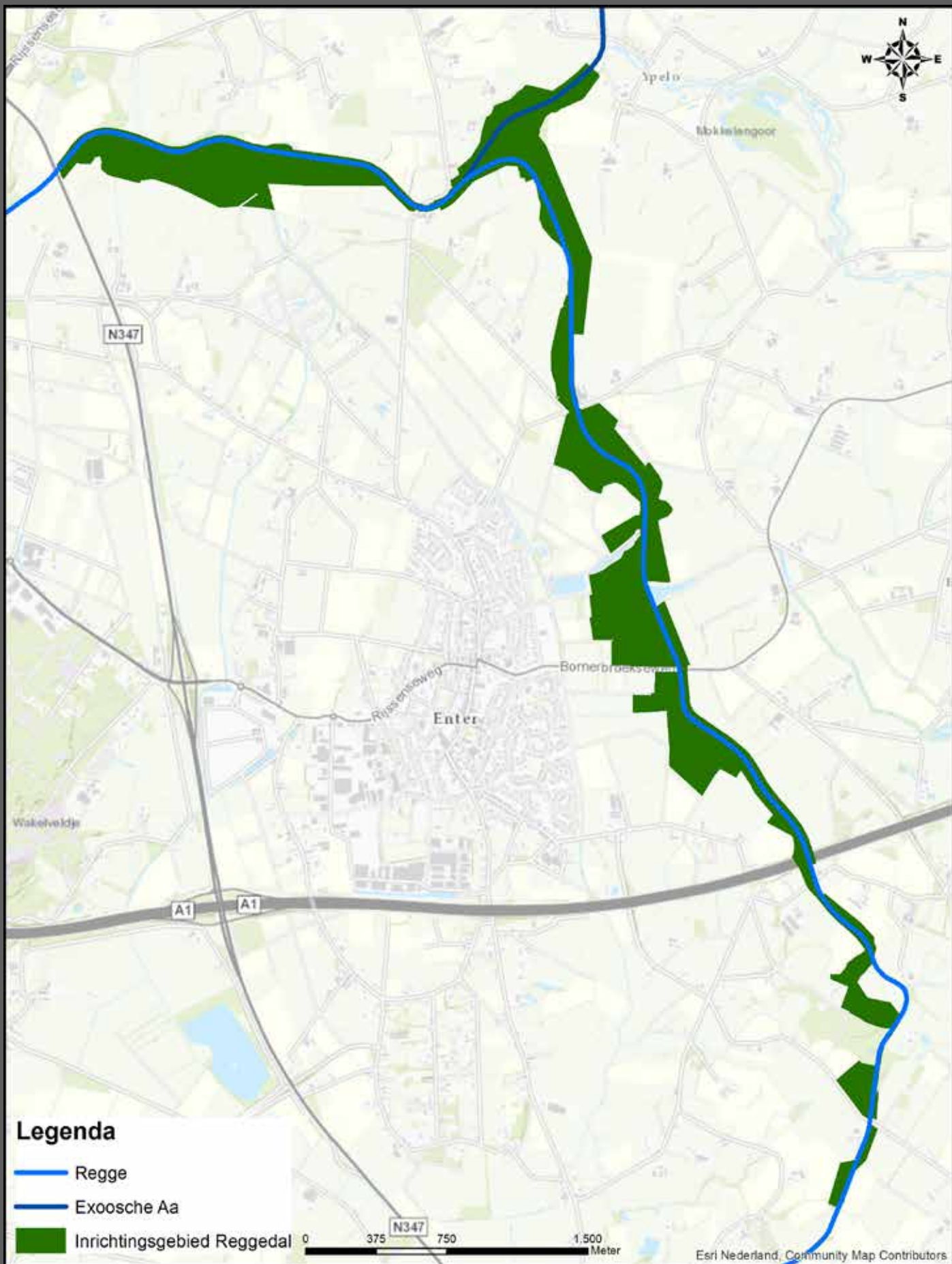
In het hedendaagse landschap van het studiegebied komt de ontginningsgeschiedenis nog op verschillende manieren tot uiting. Het grootste relict dat te relateren is aan de heideontginningen bestaat uit de landschappelijke hoofdstructuur die met de markeverdeling gecreëerd is. Deze staat op hoofdlijnen nog overeind. De overige relicten bestaan vooral uit houtopstanden. De mate waarin de jonge heideontginningslandschappen van Enter zich onderscheiden van de omliggende landschappen is afhankelijk van de omvang van die de heidegronden voor aanvang van de ontginningen hadden. Alleen het Zuiderveld onderscheidt zich echt ten opzichte van de andere jonge heideontginningen.

Belangrijkste conclusie van deze scriptie is dat het zwaartepunt van de Enterse heideontginningen ligt in de eerste dertig jaar na de markeverdeling (1858-1888). In die periode was men nog afhankelijk van natuurlijke meststoffen, kunstmest was er nog niet. Grootste vraag die na dit onderzoek blijft openstaan is hoe men aan voldoende meststoffen kwam om de ontginningen te bemesten. Sterk bepalend voor de ruimtelijke variatie binnen de ontginningen is de markeverdeling geweest. De ontginningen vonden plaats binnen de verkavelingsstructuur van de markeverdeling. De ruimtelijke variatie kan mede verklaard vanuit de bij de ontginningen betrokken actoren. Dominante groepen ontginners waren landbouwers en arbeiders en ambachtslieden die vooral tot wei- en bouwland ontgonnen. Er ontstond voornamelijk een nieuw agrarisch landschap. Belangrijkste aanbeveling is om bij toekomstig onderzoek een bredere onderzoeksperiode te hanteren in het onderzoek naar jonge heideontginningen.

Inhoudsopgave

Voorwoord	5
Samenvatting	6
1. Inleiding	10
1.1 Aanleiding tot het onderzoek	12
1.2 Stand van het onderzoek	14
1.3 Probleemstelling en doelstelling	21
1.4 Afbakening van het onderzoek	22
1.5 Theoretisch kader	25
1.6 Onderzoeksthema's en onderzoeksvragen	28
1.7 Bronnen en onderzoeksmethoden	29
2. Landschap en samenleving van de marke Enter aan het begin van de 19^e eeuw	32
2.1 Inleiding	34
2.2 Het fysisch-geografische landschap	37
2.3 Het cultuurlandschap	44
2.4 De samenleving van Enter	54
2.5 De marke Enter	58
3. Ruimtelijke ontwikkeling van de heideontginningen	60
3.1 Inleiding	62
3.2 Fasering van de jonge heideontginningen in de marke Enter	62
3.3 Ontginningen in de nadagen van de Enter marke (1800-1857)	64
3.4 Ontginningen in de drie decennia na de markeverdeling (1858-1888)	76
3.5 Nieuwe instellingen, technieken en ontginningen onder overheidsinvloed (1889-1939)	92
3.6 Ontginningen in oorlogstijd en restontginningen (1940-1987)	97
3.7 Conclusie	102
4. Het heideontginningsproces: actoren, ontwerp, uitvoering en sociaal-economische achtergronden	106
4.1 Inleiding	108
4.2 Eigenaren, uitvoerders en organisatie van de ontginningen	108
4.3 Ontwerp en uitvoering van de ontginningen	118
4.4 Enkele ontginningen nader bestudeerd	124
4.5 Sociaal-economische achtergronden van de heide ontginningen	133
4.6 Conclusie	139
5. Heideontginningen in het hedendaagse landschap	142
5.1 Inleiding	144
5.2 Ontwikkeling van de jonge heideontginningslandschappen door de tijd	144
5.3 Relicten van ontginning	154
5.4 De karakteristieken van de jonge heideontginningslandschappen	157
5.5 Conclusie	165

6.	Conclusies en aanbevelingen	166
6.1	Inleiding	168
6.2	Resumé van de heideontginningen rond Enter	168
6.3	Ruimtelijke variatie	170
6.4	Het Enters heideontginningsmodel	172
6.5	Aanbevelingen voor nader onderzoek	173
6.6	Discussie	173
	Lijst van geraadpleegde bronnen	174
	Verantwoording afbeeldingen en tabellen	179
	Bijlagen	183
1.	Bronnen en methoden voor het reconstrueren van jonge heideontginningen	184
2.	Tabel het natuurlijke landschap	188
3.	Tabel oppervlakte van de Enterse heide per buurt omstreeks 1817	192
4.	Kaarten eigendoms- en beroepsstructuur omstreeks 1817	193
5.	Extra aanduidingen ontgonnen heide	195

Afb. 1.1 Het inrichtingsgebied van het Enters Reggedal. De realisatie vindt hoofdzakelijk plaats binnen de voormalige marken Enter, Ypelo en Rectum in de gemeente Wierden.

1. Inleiding

1.1 Aanleiding tot het onderzoek

Enter is behalve die ene veel aangeraakte toets op elk toetsenbord een plaats met een rijke geschiedenis en een rijk gelaagd landschap. In het westen van Twente, ligt het dorp verscholen aan het riviertje de Regge. De rivier vormt een belangrijk onderdeel in de geschiedenis van het dorp. Enter heette in 1134 Ennethere. 'Here' is afgeleid van 'haar' (zanderige heuvelrug). Het voorvoegsel 'Ennet' zou verband kunnen houden met de eenzame ligging, maar wordt ook wel verklaard vanuit het Latijnse woord 'annud' (eend).¹ Deze zanderige heuvelrug betreft een lage stuwwal.² Het dorp ontwikkelde zich voornamelijk aan de oostzijde van deze stuwwal.³ Eveneens aan de oostzijde van de stuwwal bevindt zich het riviertje de Regge welke de basis vormde voor de zompvaart, één van de economische pijlers van het dorp in vroeger eeuwen. Verder speelt in de geschiedenis van Enter de ganzenhandel en klompenmakerij ook een belangrijke (economische) rol. De handel in ganzen strekte zich uit van het Duitse achterland tot in Engeland. Ook de klompen werden tot ver buiten Twente verkocht.⁴

Nog steeds zijn Enternaren ondernemende handelaren die verder kijken dan hun thuisbasis. Het dorp kent tal van bedrijven die internationaal opereren.⁵ Toch verliezen de ondernemers hun dorpsomgeving niet uit het oog. Twee Enterse ondernemers - Bolscher meer dan vlees en Coulisse - ontwikkelen samen met publieke en private partners aan 11,7 kilometer nieuw Reggedal. Bolscher meer dan vlees en Coulisse gaan gezamenlijk 84 hectare grond beheren, het eigendom van de grond is ondergebracht in de stichting Enters Reggedal. Het brengt de ondernemers terug naar hun jeugd die ze doorbrachten in de natuur langs de Regge. Doel is de natuur dichterbij de mens te brengen en wat moois achter te laten voor toekomstige generaties. Een gebied dat er moet zijn en blijven voor de bewoners van Enter.⁶ Het plan maakt deel uit van de zogenaamde Reggeherstelprojecten. In totaal wordt bij dit herstelproject 115 hectare nieuwe natuur gerealiseerd. De werkzaamheden zijn dit voorjaar gestart (2018) en zullen naar verwachting tot september 2019 duren.⁷ De realisatie vindt hoofdzakelijk plaats binnen de voormalige marken Enter, Ypelo en Rectum in de gemeente Wierden (zie afb. 1.1).

Er wordt door betrokken partners bij het project dus zowel gekeken naar de geschiedenis van het gebied als naar de toekomst en breder dan alleen de directe omgeving van de rivier. Een mooie aanleiding om in breder perspectief onderzoek te doen naar de landschapsgeschiedenis van dit gebied. Over het landschap en de landschapsgeschiedenis van Enter en haar omgeving is in de loop der tijd vooral door lokale historici en in mindere mate door professionele onderzoekers over uiteenlopende thema's veel gepubliceerd. Het betreffen daarbij vooral onderwerpen en thema's voorafgaand aan de grote landschappelijke veranderingen die plaatsvonden in de 19^e en 20^e eeuw. Een publicatie over het thema heideontginningen ontbrak echter, dit terwijl men in Twente en daarmee ook in Enter naar verluidt aan het begin van de 19^e eeuw nagenoeg niets anders dan heide aantrof.⁸ Een kennislacune in de Enterse en Twentse landschapsgeschiedenis waar door middel van deze scriptie onderzoek naar is verricht.

1 Groenedijk, 2000, 103.

2 Van Beek 2009, kaartenbijlage 5.

3 Bestudering topografische kaarten van 1850 tot heden via www.topotijdreis.nl

4 Altena, 2012.

5 Twentsche Courant Tubantia, d.d. 18 mei 2017.

6 Persoonlijke mededeling C. Bolscher, d.d. 13 juni 2017.

7 Waterschap Vechtstromen, z.d.

8 Hermans, 1945, 7-11.

^^ Afb. 1.2 Gedeelten van het Reggedal worden op natuurlijke wijze begraasd door Black Agnus runderen.

^ Afb. 1.3 De Enter es op de stuwwal.

1.2 Stand van het onderzoek

Inleiding

Deze stand van onderzoek geeft onder meer inzage in het onderzoek dat uitgevoerd is naar heideontginningen. Heideontginningen kunnen echter niet los gezien worden van verschillende factoren en ontwikkelingen als fysische geografische omstandigheden, de ontwikkelingen in de landbouw zoals de introductie van de kunstmest aan het eind van de 19^e eeuw, sociaal maatschappelijke omstandigheden en misschien wel de belangrijkste factor: de markeverdelingen. De achterliggende gedachte bij de 19^e-eeuwse markeverdelingen was steeds een streven naar verandering in het landbouwsysteem met in het bijzonder het ontginnen van woeste gronden, waartoe ook en vooral de heide behoorde.⁹

Fysisch-geografische en bewoningsgeschiedenis van het oostelijk zandgebied

'Landschappelijk Nederland' van H.J.A. Berendsen uit 2005 vormt een belangrijk basiswerk over de fysische geografie van Nederland waarin alle fysisch-geografische regio's van Nederland worden behandeld. Het oostelijk zandgebied kenmerkt zich door een sterk verbrokken reliëf op de korte afstand. Lokaal komen grote verschillen in de hoogteligging, bodemtypen en waterhuishouding voor. De huidige reliëfverschillen in het landschap zijn vooral het gevolg van de bedekking van het gebied met landijs in het Saalien. Als gevolg hiervan ontstonden er stuwwallen. In Weichselien werd het oppervlak van het oostelijk zandgebied bedekt met voornamelijk dekzand en fluvioperiglaciale afzettingen, behorende tot de formatie van Boxtel.¹⁰

Fysisch- en historisch-geografische overzichtswerken die specifiek ingaan op de langetermijnontwikkeling van de landschaps- en bewoningsgeschiedenis van Oost-Nederland dateren van meer recentere jaren. In 2009 verscheen het proefschrift 'Reliëf in Tijd en Ruimte' van archeoloog Van Beek. Dit fysisch- en historisch-geografische overzichtswerk richt zich op de bewoningen en het landschap van Oost-Nederland in de periode vroege prehistorie-middeleeuwen (13.000 v. Chr.-1200 n. Chr.). Oost-Nederland is daarbij onderverdeeld in drie gebieden: Twente, Salland en Achterhoek.¹¹ Het proefschrift bestaat uit drie delen. Het eerste vormt de inleiding, onderzoeksgeschiedenis en kennisstand. Van dit deel is met name de kennisstand relevant, deze geeft de belangrijkste ontwikkelingslijnen in de bewoningsgeschiedenis tussen het laat-paleolithicum en de middeleeuwen.¹² Het tweede deel is gericht op de fysische geografie en op gebiedsstudies. Op het gebied van fysische geografie is er aandacht voor de ontwikkelingen tijdens het pleistoceen en holoceen. Oost-Nederland wordt daarbij ingedeeld in negen hoofdlandschappen. Enter en omgeving wordt hierbij tot het *Stuwwal- en smeltwaterlandschap van Twente-West* gerekend. Kenmerkend voor dit landschap is een relatief dun dekzandpakket met vaak individuele kopjes. Als voorbeeld van dit fenomeen wordt het laaggelegen gebied tussen Enter en Goor aangehaald.¹³ Hier liggen talloze dekzandkopjes verspreid. Relevant in het kader van deze scriptie is de gebiedsgerichte studie naar de bewoningsgeschiedenis van Zuidwest Twente waarin uitgebreid aandacht is voor de omgeving van Enter.¹⁴ Het derde deel en laatste richt zich op thematische studies.¹⁵

-
- 9 Demoed, 1987, 7-8.
10 Berendsen, 2005, 59-61.
11 Van Beek, 2009, 11-12.
12 *Ibidem*, 45.
13 *Ibidem*, 135 & 148-149.
14 *Ibidem*, 287-350.
15 *Ibidem*, 353-508.

De geschiedenis van het platteland, het cultuurlandschap en de landbouw van Twente

Het eerste overzichtswerk over het cultuurlandschap van Oost-Nederland verscheen in 1944: *'Mensch en Land in de Middeleeuwen'* van Slicher van Bath. In dit werk combineerde hij een grote hoeveelheid historische bronnen met geografische, archeologische en toponymische gegevens. Doel van het onderzoek is de verhouding tussen mens en land in het Oost-Nederlandse gebied gedurende de middeleeuwen te verduidelijken. Het eerste deel van dit tweedelige werk gaat in op de verhouding tussen de mensen onderling ten opzichte van het land en de gemeenschappen, welke zij op het platteland gevormd hebben.¹⁶ In dit deel komen geografische gebieden als kerspel en buurschap aan bod.¹⁷ Relevant in het kader van deze scriptie is de aandacht voor de marke.¹⁸ Het eerste deel wordt afgesloten met een uitgebreid hoofdstuk over grondbezitsverhoudingen.¹⁹ Het tweede deel, *'Mensch en omgeving'*, heeft meer betrekking op het fysieke landschap en start met beschrijvingen van essen, enken en kampen.²⁰ Hierop volgen omschrijvingen van dorps- en huisvormen.²¹ Slicher van Bath gaat vervolgens in brede zin in op de Oost-Nederlandse toponymie.²²

'Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel', een ander werk van Slicher van Bath, verscheen in 1957. In dit werk introduceerde Slicher van Bath de discipline historische sociografie. Hij schetst de geschiedenis van de gehele plattelandssamenleving van de 15^e tot en met de 19^e eeuw.²³ Onder meer de thema's bevolking, beroepsstructuur en rijkdom en armoede en eigendom en pacht komen aan bod.²⁴ Met name interessant is hoofdstuk zes, *Landbouwareaal en sociale stratificatie van de agrarische bevolking*.²⁵ In 1970 verscheen de *'Geschiedenis van Overijssel'*, een handboek waarvan Slicher van Bath hoofdredacteur en medeauteur was en dat een zo'n volledig mogelijk overzicht geeft van de stand van het toenmalige historische onderzoek met betrekking tot de provincie Overijssel.²⁶ Aandacht voor het markestelsel is er in de paragrafen *Welvaart op wankele basis: de sociaal-economische omstandigheden gedurende de middeleeuwen en Waterschappen en marken in Overijssel*.²⁷

Inmiddels zijn de opvattingen van Slicher van Bath deels achterhaald. In 2001 verscheen *'Over de geschiedenis van het platteland in Overijssel (1500-1850)'* van Trompetter en Luiten van Zanden. Het werk bestaat uit elf studies waarin een aantal van de door Slicher van Bath gebruikte bronnen opnieuw en een aantal nieuwe bronnen geanalyseerd zijn. Ook steunen de studies op een andere kijk op de plattelandssamenleving van het verleden.²⁸ De studies gaan specifiek over het markestelsel en het einde daarvan: *De paradox van de markegenootschappen. De exploitatie van de gemene gronden in Oost-Nederland 1250-1850* en *De opheffing van de markegenootschappen in Salland (1810-1865)*.²⁹ Hoewel de laatste aangehaalde studie geen betrekking heeft op Twente bevat deze studie wel relevante algemene informatie over de markeverdelingen. Verder geven andere in het werk opgenomen studies inzage in de agrarische situatie tijdens en na het markestelsel zoals *De opkomst van een eigenerfde boerenklasse in Overijssel 1750-1830*, *De dynamiek van de Twentse landbouw in de periode 1600-1832* en *Burgers en boeren. Geld en grond. De betekenis van burgerlijk kapitaal voor veranderende eigendomsverhoudingen in Twente*.³⁰

16 Slicher van Bath, 1972, dl. 1, (ongewijz. herdrk. uitg. 1944), 2.

17 *Ibidem*, 12-54.

18 *Ibidem*, 55-148.

19 *Ibidem*, 149-239.

20 Slicher van Bath, 1972, dl. 2, (ongewijz. herdrk. uitg. 1944), 1-28.

21 *Ibidem*, 29-49.

22 *Ibidem*, 50-121.

23 Slicher van Bath, 1977 (ongewijz. herdrk. uitg. 1957), 1-11.

24 *Ibidem*, 27-390 & 610-728.

25 *Ibidem*, 27-390 & 391-609.

26 Slicher van Bath, et al., 1970, 10.

27 *Ibidem*, 101-102 & 231-233.

28 Trompetter & Luiten van Zanden, 2001, 10.

29 *Ibidem*, 129-154.

30 *Ibidem*, 15-34 & 49-92.

Een van de eerste werken over de geschiedenis van de landbouw verscheen in 1943. De *'Geschiedenis van de Nederlandse landbouw 1795-1940'* besteedt in breder perspectief aandacht aan anderhalve eeuw landbouwgeschiedenis van Nederland. Een groot deel van het boek besteedt aandacht aan de ontwikkeling van de verschillende landbouwregio's in Nederland in de periode 1795-1940.³¹ In de overige delen van het boek is er aandacht voor de factoren die van invloed waren voor de landbouw en de veranderingen daarin in de hiervoor genoemde periode, aan bod komen onder meer: bodemgesteldheid en klimaat, het winnen van cultuurgrond, rechtsverhoudingen, landbouwwonderwijs en -wetenschap, landbouworganisaties, de landbouwindustrie en de landbouwcrisis en de daar aan gerelateerde wetgeving in jaren 1930-1940.³²

Van meer recentere datum is *'Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-1950'* van landbouwhistoricus Bieleman. Dit werk uit 1992 beschrijft de ontwikkelingen en veranderingen die de landbouw in vier en een halve eeuw doormaakte op landelijk en regionaal niveau.³³ Er is onder meer aandacht voor de rol die woeste gronden lange tijd innamen en hoe die rol veranderde na de markedelingen en wat de introductie van de kunstmest betekende.³⁴ In 2008 verscheen met *'Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000'* een herzien en aangevuld werk voor de periode 1500-1950 en de toevoeging van de periode 1950-2000.³⁵

Markeverdelingen

Daar waar Slichter van Bath vooral de nadruk legde op de marke als geografisch gebied, de geschiedenis en organisatie van de marke ligt de focus in latere publicaties vooral op de verdelingen van de marken. Een vroege studie naar de markeverdelingen in Overijssel dateert uit 1924. In de *'Geschiedkundige Atlas van Nederland Marken in Overijssel'* heeft G.A.J. van Engelen van der Veen voor elke marke in Overijssel informatie over het aantal waren in de marke, de verdeling en de markegrenzen beschreven.³⁶ Deze studie is een formele, feitelijke beschrijving van de markeverdelingen met enige achtergrondinformatie per marke.

Het standaardwerk op het gebied markeverdelingen in Oost-Nederland verscheen in 1987. In het proefschrift *'Mandegoed Schandegoed. De markeverdelingen in Oost-Nederland in de 19de eeuw'* besteedt H.B. Demoed aandacht aan verschillende thema's rondom de markeverdelingen.³⁷ Anders dan van Engelen van der Veen behandelt Demoed de markeverdelingen in breed perspectief. In het proefschrift stelt hij dat de Markenwet van 1886 veel aandacht kreeg in de literatuur, dit terwijl bij de inwerkingtreding van deze wet het merendeel van de marken in Oost-Nederland al verdeeld was.³⁸ De markeverdelingen vonden dan ook voornamelijk plaats op basis van oudere wetten.³⁹ Naast aandacht voor de markeverdelingen komen verder het toenmalige landbouwsysteem, de wens tot ontginning van woeste gronden en de ontginning van de woeste gronden na afloop van de markeverdelingen aan bod.⁴⁰

In 2007 verscheen *'Compendium van het Overijssels recht vóór 1811'* van Eijken, Brood en Mooijweer. Het werk behandelt het recht in Overijssel tussen 1365, toen het eigen recht voor Twente van kracht werd en 1811 toen er een eind kwam aan de eigenheid van het Overijssels recht. Relevant het kader van deze scriptie is hoofdstuk 21 dat inzicht verschaft in de geografische eenheden buurschap, het kerspel en de marke.⁴¹

31 Sneller, *et al.*, 1943, 269-403.

32 *Ibidem*, 7-268 & 404-522.

33 Bieleman, 1992, 11.

34 *Ibidem*, 76-79, 184, 219-220 & 314-316.

35 Bieleman, 2008.

36 Van Engelen van der Veen, 1924.

37 Demoed, 1987.

38 *Ibidem*, 7 & 65.

39 *Ibidem*, 45-74.

40 *Ibidem*, 15-44 & 75-82.

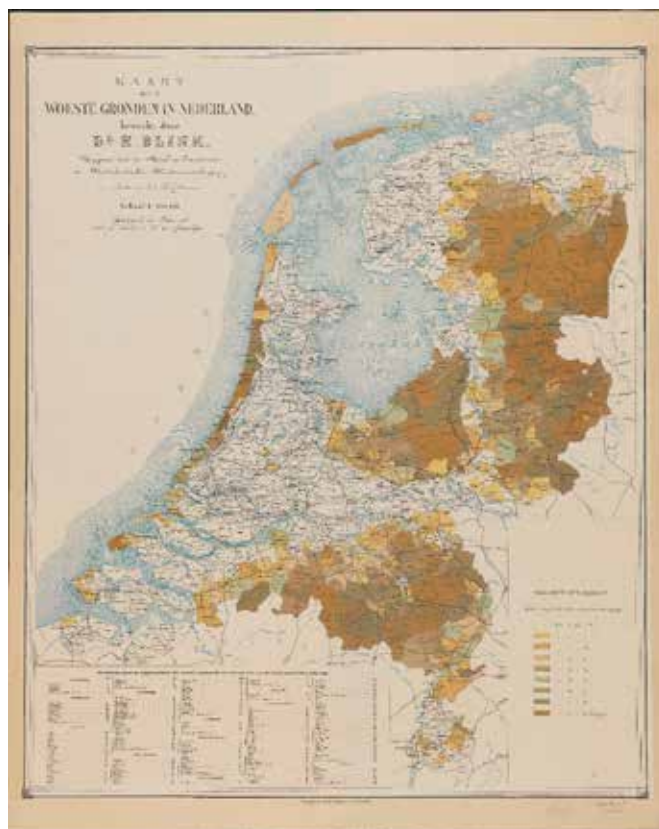
41 Eijken, Brood & Mooijweer, 2007, 571-594.

Heideontginning en modernisering

Eind 19^e, begin 20^e eeuw verschenen er verschillende publicaties over de ontginning van woeste gronden. In deze publicaties ligt de nadruk hoofdzakelijk op de positieve uitwerking van ontginning. In deze literatuur is er vooral aandacht voor de ontginningen van die tijd maar ook voor de geschiedenis van de ontginningen.

In 1892 verscheen de *'Kaart der woeste gronden in Nederland'* van H. Blink. Deze landsdekkende kaart toont voor elke gemeente in Nederland met een areaal woeste gronden boven de 30% (afb. 1.4). Tot woeste gronden werden voor deze kaart heide, veengrond, duinen en zandverstuivingen gerekend. Het oppervlak van de gemeente Wierden bedroeg 40%. De kaart werd uitgegeven door de afdeling Amsterdam der Nederlandsche Heidemaatschappij.⁴²

Afb. 1.4 Kaart der woeste gronden in Nederland (1892).

Een ander werk van Blink verscheen in 1929: *'Woeste gronden, ontginning en bebossching in Nederland voormaals en thans'*. De studie bestaat uit twee delen: de ontginning en drooglegging van de Nederlandse bodem en *'de geschiedenis der wouden en van den boomgroei in de Nederlanden'*. Met name het tweede hoofdstuk *'Landbouw en de ontginning na 1800'* van het eerste deel is relevant in het kader van deze scriptie.⁴³ Het proefschrift *'De economische beteekenis der ontginningen'* van B. de Hoogh uit 1932 start met een statistisch overzicht van de ontginningen van de woeste gronden per provincie in de periode 1833-1930.⁴⁴ Daarop volgen hoofdstukken waarin de ontginning aan de thema's bevolkingsvraagstuk en werkloosheid zijn gekoppeld.⁴⁵ In de laatste hoofdstukken ligt de nadruk op de economische vooruitgang die de ontginningen met zich mee brachten voor de hen die de ontginningen uitvoerden.⁴⁶

Ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de cultuurtechnische dienst werd in 1945 *'Hoe Nederland groeide: anderhalve eeuw bodemwinning en bodemverbetering'* uitgegeven. De publicatie gaat in brede zin in op de ontginning van Nederland, van inpoldering tot heideontginning. Het werk schetst hoe Nederland er aan het begin van de 19^e eeuw uitzag, waarbij men in Twente naar verluidt nagenoeg niets anders dan heide aantrof en hoe dit anderhalve eeuw later compleet was veranderd. De woeste gronden voor het overgrote deel van Twente vormden toen nog maar enkele stippen op de kaart.⁴⁷ Verschillende partijen die heide hebben ontgonnen/lieten ontginnen komen aan bod: de (keuter)boer, landwinningsadel en de ontginningsmaatschappijen. Er wordt ingegaan op de wijze van ontginnen en de daarbij noodzakelijke materialen, kennis en de problemen waar men tegen aan liep.⁴⁸

42 Blink, *Kaart der woeste gronden in Nederland*, 1892.

43 Blink, 1929.

44 De Hoogh, 1932, 1-8.

45 *Ibidem*, 8-63.

46 *Ibidem*, 64-117.

47 Hermans, 1945, 7-11.

48 *Ibidem*, 27-43.

Van meer recentere datum is 'Heideontginning en modernisering. In het bijzonder drie Brabantse Peelgemeenten 1850-1940'. In dit proefschrift uit 1993 gaat P.H.M. Thissen zowel in op bovenlokale zaken over ontginning als op de specifieke ontginningsgeschiedenis van de drie aan elkaar grenzende Brabantse gemeenten Bakel, Boekel en Gemert.⁴⁹ Thissen stelt dat vanwege de relatieve onbekendheid van jonge heideontginningen er bij de ordening van de daarbij ontstane landschappen niet of nauwelijks gedifferentieerd worden. Heideontginningen worden veelal onder de verzamelnaam 'jonge ontginningslandschappen' geschaard.⁵⁰ Een stelling die vandaag de dag nog altijd klopt. De provincie Overijssel rekent in haar 'Catalogus Gebiedskenmerken Overijssel' heide- en broekontginningen tot een van de landschappen van de laag van het agrarische cultuurlandschap. Hoewel de differentiatie binnen dit landschap onderkend wordt is deze niet doorvertaald op het kaartbeeld.⁵¹

Het karakter van ontginningen en de hoeveelheid ontginningen per periode verschilt per regio. Thissen heeft met zijn proefschrift aangetoond dat het karakter van de ontginningen erg locatieafhankelijk was. In Gemert vonden aanvankelijk veel landgoedontginningen plaats onder leiding van de Heidemaatschappij. In Boekel waren het daarentegen lokale landbouwers die ontginningen domineerden. Deze verschillende wijzen van ontginning resulteerden in verschillen in ontgonnen hectaren, de grootte van de ontgonnen percelen en het grondgebruik na ontginning.⁵² Thissen maakte ook een vergelijking tussen de ontginningen in Noord-Brabant met andere streken in Nederland. Deze streken betreffen provincies waar rond 1850 nog aanzienlijke heidevelden werden aangetroffen: Drenthe, Overijssel, Gelderland en Limburg.⁵³ De eigendom van de heide lag in Brabant en Limburg in de 19^e eeuw over het algemeen bij de gemeenten terwijl het in Drenthe, Overijssel en Gelderland met name in de eerste helft van de 19^e eeuw het de markegenootschappen waren die de heide in eigendom hadden. Het eigendom veranderde na de markeverdelingen veelal in particulier eigendom.⁵⁴

In Overijssel lagen omstreeks 1850 maar weinig grote heidevelden. De heide in Twente en Salland lag verspreid over zeer veel, kleine velden.⁵⁵ Gedurende de gehele 19^e eeuw werd er al vrij aanzienlijk ontgonnen. Vooral in Twente, met name rond Enschede en Oldenzaal, werden door textielabrikanten, waarvan enkele medeoprichter van Heidemaatschappij waren, in grote getalen heidevelden omgezet in bos. Naast bebossing werden er ook landbouwexperimenten uitgevoerd op de heidegronden zoals vloeiveiden en cirkelvormige akkers en werd heide in stand gehouden voor de jacht. Zoals het spreekwoord zegt goed voorbeeld doet volgen. Boeren in vooral in Twente gingen ook al vroeg over tot ontginning. Er vonden onder meer kleinschalige randontginningen plaats met vele nieuwe, omwalde kampjes en graslanden. Nieuwe bebouwing was in deze periode relatief schaars.⁵⁶ Na de eeuwwisseling vond veel ontginning plaats door lokale boeren veelal ter uitbreiding van bestaande bedrijven. In de jaren 1910 en 1920 werd vooral ontgonnen tot grasland.⁵⁷ Anders dan in Brabant en Limburg werden de ontginningen in Oost-Nederland minder overheidsgestuurd en -bevorderd. Wel nam de overheid deel in ontginningsmaatschappijen. De belangrijkste was de N.V. Ontginningsmaatschappij Overijssel. In de jaren 1930 werkten deze maatschappijen geheel binnen de werkverschaffing. Het karakter van landschap waarin boerenontginningen plaats hadden verschilde niet met dat van vóór 1920: een geringe omvang van veel tot bouw- en grasland ontgonnen gebieden, weinig nieuwe infrastructuur en verspreid een enkele nieuwe boerderij. Dit landschap verschilde duidelijk met het landschap waar ontginningsmaatschappijen aan het ontginnen waren geweest. Deze gebieden, met een planmatig karakter, kenmerken zich door nieuwe infrastructuur, éénvormige percelering met als gebruik bouw en grasland en regelmatige afstand tussen de boerderijen.⁵⁸ Thissen onderscheidt voor zijn onderzoeksgebied een vijftal typen ontginningslandschappen: keuterontginning, boeren-uitbreidingsontginning, landgoedontginning, planmatige-boerenontginning en de gemeente- en staatsbebossing.⁵⁹

49 Thissen, 1993, 13.

50 *Ibidem*, 11.

51 Provincie Overijssel, 2017, 43.

52 Thissen, 1993, 290.

53 *Ibidem*, 265-288.

54 Thissen, 1994, 23.

55 Thissen, 1993, 280.

56 Thissen, 1994, 24 & Schukkink, 2015, 79-92.

57 Thissen, 1993, 281.

58 Thissen, 1994, 33.

59 Thissen, 1993, 294-296.

Een jaar na zijn dissertatie verscheen in 1994 in 'Jonge landschappen 1800-1940' het artikel 'Van heide tot boerenland en bos'. Thissen deelt in dit artikel, dat hoofdzakelijk gebaseerd is op zijn dissertatie uit 1993, de heideontginningen in drie periodes in. Per periode zijn voor de belangrijkste regio's voor heideontginningen de specifieke kenmerken beschreven. Het artikel eindigt met een overzicht van de karakteristieken van de door de ontginning ontstane landschappen en de ontginningslandschappen anno nu (1994).⁶⁰

	Salland, Twente & de Achterhoek	Noord-Brabant & Noord en Midden-Limburg	Veluwe	Drenthe
Zwaartepunt van de ontginningen	1910-1940	Brabant 1920-1960 Limburg ?-1940	1850-1940	1920-1960
Actoren*	g/b	Brabant b/g/o Limburg b, g	g, o	b, o
Overheid	zwak	Brabant: sterk Limburg: zwak	sterk	sterk
Grondgebruik na ontginning	land- en bosbouw	land- en bosbouw	bosbouw	land- en bosbouw
Schaal	klein	wisselend	groot	groot
Dichtheid bebouwing	groot	groot met nieuwe dorpen	zeer klein	klein
Perclering landbouw	blok	blok	-	blok/strook
Ontginning op/tot nieuwe landgoed	vrij veel	veel	veel	weinig
Ontwikkeling landbouw op nieuwe gronden	Ruilverkaveling (RVK) Intensieve veehouderij (IVH)	RVK, IVH	-	RVK
* b = boer, o = overheid, g = particuliere grootgrondbezitter / = van gelijkwaardig belang, , = na komma is minder van belang				

Tabel 1.1 Karakteristieken van de heideontginningen in verschillende regio's van Nederland.

In 2014 verscheen, bij het Kenniscentrum Landschap van de Rijksuniversiteit Groningen, de bachelorscriptie 'Landschappelijke ontwikkelingen in Noordoost Twente 1832-1933' van Ernst. In deze scriptie zijn voor het Beuninger Binnen en Achterveld en het Lutterzand gelegen in Noordoost Twente aan de hand van kadastrumateriaal en Bonnebladen voor de periode 1832-1933 de heideontginningen in beeld gebracht. Daarbij is er aandacht hoe het landschap als gevolg van de ontginningen veranderd is, welke invloed geomorfologie, bodem en waterhuishouding op de volgorde van ontginningen hadden, de invloed van ontginningen op flora en fauna en actuele relicten.⁶¹ Recent verscheen, ook bij het Kenniscentrum Landschap, de masterscriptie 'Jonge heideontginningen tussen Pesse, Echten, Ruinen en Koekange (Zuidwest-Drenthe) van 1860 tot 1970' van Kijk in de Vegte. Het werk is een vergelijkend onderzoek naar de actoren, ontwerp, organisatie en uitvoering van de heideontginningen in Zuidwest-Drenthe voor de periode 1860-1970. De ontginningen zijn opgedeeld in de drie ontginnende partijen in het gebied, te weten: particulieren, Staatsbosbeheer en de commerciële ontginningsmaatschappij N.V. Landschap Drenthe. Er is daarbij ook aandacht voor het hedendaagse landschap en de toekomst daarvan.⁶²

Regionale en lokale historische studies

Een van de eerste lokale historische studies verscheen in 1934. In dat jaar verscheen in het tijdschrift 'Nomina Geographica Neerlandica' het artikel 'De Es te Enter' geschreven door de Enterse geschiedenisleraar Jan Prakken. Veldnamen die hij in oude transportaktes tegenkwam heeft hij met hulp van boeren uit de omgeving weten te lokaliseren. Veel van de namen moeten al bij de eerste ontginning ontstaan zijn.⁶³ In 1960 verscheen in het 'Tijdschrift voor kadaster en landmeetkunde' een tweede artikel van de hand van Prakken. Hij was niet geheel tevreden met zijn eerdere artikel. Toen de destijds op handen zijnde ruilverkaveling zijn beslag begon te krijgen schreef hij 'De beginaanleg van de Es te Enter'. In dit artikel stelt hij dat er op de es complexen van zeven akkers zijn aan te wijzen, hetgeen erop zou wijzen dat er een groep van zeven belanghebbenden zijn geweest die gezamenlijk de oudste delen van de es hebben ontgonnen. Een roede van 5,25 m werd als meeteenheid gebruikt. Verder verklaart hij de spreiding van de akkercomplexen en beschrijft deze.⁶⁴

60 Thissen, 1994, 21-37.

61 Ernst, 2014.

62 Kijk in de Vegte, 2018.

63 Prakken, 1934, 117-132.

64 Prakken, 1960, 310-317.

'Varen waar geen water is' uit 1981 van Schutten geldt als het standaardwerk wat betreft de scheepvaart ten oosten van de IJssel. Riviertjes en beken als de Oude IJssel, de Berkel, de Schipbeek, de Loolee, de Vecht, de Reest, de Echtinger Grift, de Oude Vaart en natuurlijk de Regge kennen een rijke scheepvaartgeschiedenis. Het boekje 'Varend langs de Regge' uit 2011 van de heer Kraa vormt een aanvulling op het boek van Schutten, maar is vooral een beschrijving van wat, mede naar aanleiding van Schuttens boek, in de recente jaren tot stand is gekomen.⁶⁵ In beide publicaties gaat niet alleen aandacht uit naar de scheepvaartgeschiedenis, maar ook naar de regionale geschiedenis, in het bijzonder die van Enter.⁶⁶ Ter ere van het 800-jarig bestaan van Enter in 1988 verscheen 'Enter 800', geschreven door lokale historici, waarin aandacht is voor tal van onderwerpen als de boerenerven, de marke en deelgebieden binnen de voormalige marke.⁶⁷ In 1990 verscheen 'Enter 802', in 1996 gevolgd door 'Enter 808', beide met een inhoud van soortgelijke strekking als 'Enter 800'.⁶⁸

Twente was ooit opgedeeld in meerdere richteramten. Onder leiding van regionaal historicus Henk Woolderink is voor bijna elk richteramt een historisch boerderij-onderzoek uitgegeven. Het onderzoek voor het richteramt Kedingen waarin Enter lag verscheen in 2015. In het onderzoek is gebruik gemaakt van gegevens uit onder andere het Schattingsregister van 1475, het Verpondingsregister van 1601 en 1602, het minuutplan van het kadaster 1832, het Hofrecht van Twente van 1546 en de Domeinkaarten van 1778. Het onderzoek beschrijft voor vrijwel elke boerderij onder meer of en hoeveel waardelen deze bezat of dat het een keuter/kotter betrof. De publicatie is onder meer bedoeld om de onderzoeker archieven en publicaties aan te reiken waarin verder onderzoek kan plaatsvinden naar de boerderijen in het richteramt Kedingen, waarvan het bestaan teruggaat tot in de (vroege) middeleeuwen.⁶⁹

In het najaar van 2017 verscheen, wederom bij het Kenniscentrum Landschap, de masterscriptie 'Veranderd platteland' van Van den Wittenboer over hoe agrarische modernisering het Twentse platteland tussen 1800 en 1985 veranderden en hoe die veranderingen beleefd werden.⁷⁰ Het werk start met een schets van het Twentse landschap rond 1800.⁷¹ Daarop volgen - onderverdeeld in de perioden 1800-1890, 1891-1954, 1955-1985 - voor elke periode de historische context, agrarische ontwikkelingen, reconstructie van het fysieke landschap en de landschapsbeleving.⁷² Het werk vormt daarmee een belangrijke bron voor de beeldvorming over de ontwikkeling van het Twentse platteland, in zowel woord als beeld, en de landschapsbeleving die vrijwel dezelfde periode behandelt als die centraal staat in deze scriptie.

Conclusie

Aangaande het onderzoek naar heideontginningen kan geconcludeerd worden dat het merendeel van de publicaties hierover vooral verschenen ten tijde dat de ontginningen nog in volle gang waren. Publicaties over dit thema focussen zich vooral op de periode tweede helft 19^e eeuw tot en met de eerste helft van de 20^e eeuw. Jonge heideontginningen worden in de bestaande literatuur veelal verbonden met de periode na de oprichting van de Heidemaatschappij en toepassing van de kunstmest (circa 1890-1950), terwijl een blik op de diverse 19^e-eeuwse kaarten duidelijk maakt dat ook in de vroege 19^e eeuw al heideontginningen plaats moeten hebben gevonden.⁷³ Dit soort 'vroege heideontginningen' zijn nog niet of nauwelijks onderzocht. Studies naar de langetermijnontwikkeling van heideontginningen ontbreken vooralsnog vrijwel. Door het onderzoeken van deze lange lijn in relatie tot verschillende van invloed zijnde ontwikkelingen en factoren ontstaat er meer begrip voor de ontstane landschappen op voormalige heidegronden.

65 Schutten, 1981.

66 Kraa, 2011.

67 Altena, *et al.*, 1988.

68 Altena & Kraa, 1990 & Altena & Kraa, 1996.

69 Woolderink, 2015.

70 Van den Wittenboer, 2017.

71 *Ibidem*, 30-49.

72 *Ibidem*, 50-173.

73 Vergelijk HisGIS Enter, reconstructiekaart markeverdeling Enter, Bonnebladen 378 en 397 & Topografische kaarten (diverse jaartallen).

1.3 Probleemstelling en doelstelling

Probleemstelling

Vanaf het begin van de 19^e eeuw gingen er stemmen op om maatregelen te nemen op het gebied van verdeling van de marken. Vanaf 1809 werden er vanuit de overheid verschillende pogingen gedaan om tot afschaffing van de marken te komen. De regering was van mening dat het markestelsel de ontginning van woeste gronden tegenhield. Met het ‘Besluit houdende bepalingen ter bevordering van het ontginnen van woeste gronden’ van 1809 trachtte men door middel van belastingvrijstelling en het in particulier eigendom brengen van markegronden te komen tot opheffing van de marken en ontginning van de woeste gronden.⁷⁴ Na de markeverdeling stond het iedere individuele eigenaar vrij om de heide om te zetten in een meer winstgevende vorm van grondgebruik. Kaartmateriaal toont hoe het areaal heide van de (voormalige) marke Enter vanaf het begin van de 19^e eeuw steeds verder afnam totdat er in de late 20^e eeuw geen heide meer over was.⁷⁵ Tot op heden ontbreekt er voor Enter onderzoek op het gebied van heideontginningen en zijn er überhaupt nauwelijks detailstudies van heideontginningen (over een langere termijn) in Overijssel uitgevoerd.

De centrale vraag van deze scriptie luidt:

Welke fasering en ruimtelijke variatie vallen er te onderscheiden in de jonge heideontginningen in de voormalige marke Enter tussen 1800 en 1987 en welke fysieke en sociaal-economische achtergronden zijn daarbij bepalend geweest?

Doelstelling

Het primaire doel van deze scriptie is een bijdrage te leveren aan de kennis over heideontginningen over een langere periode dan tot nu in onderzoeken gedaan is, zowel de 19^e als 20^e-eeuwse ontginningen. Zoals in paragraaf 1.2 al aangehaald is focussen de recentere publicaties over dit thema zich vooral op de periode tweede helft 19^e eeuw tot en met de eerste helft van de 20^e eeuw. Jonge heideontginningen worden in de bestaande literatuur veelal verbonden met de periode circa 1890-1950, terwijl kaartmateriaal duidelijk maakt dat ook in de vroege 19^e eeuw al heideontginningen plaats moeten hebben gevonden. Dit soort ‘vroege heideontginningen’ zijn nog niet of nauwelijks onderzocht. Daarbij kan de ontginningsgeschiedenis van Enter vergeleken worden met het beeld dat er tot nu toe was over ontginningen. Secundaire doelstelling van deze scriptie is de resultaten op een publieksvriendelijke manier ontsluiten met de lokale bevolking en andere geïnteresseerden. Dit onder andere door het beschikbaar stellen van het geproduceerde kaartmateriaal door middel van een ArcGIS-online applicatie.

74 Demoed, 1987, 45-48, 60, 65 & 91-92.

75 Vergelijk HisGIS Enter, reconstructiekaart markeverdeling Enter, Bonnebladen 378 en 397 & Topografische kaarten (diverse jaartallen).

1.4 Afbakening van het onderzoek

Geografische afbakening

Enter is gelegen in het westen van Twente en maakt deel uit van de gemeente Wierden. Het onderzoeksgebied wordt begrensd door de voormalige markegrenzen van Enter (zie afb. 1.5). Centraal in het onderzoeksgebied ligt het dorp Enter, ten oosten van het dorp stroomt de Regge. In het oosten van het gebied ligt het buurtschap Enterbroek. Het onderzoeksgebied wordt aan de linker noordzijde begrensd door de Regge, die de scheiding met het buurtschap - en de voormalige marke - Rectum vormt. Aan de rechter noordzijde grenst het gebied aan het buurtschap - en de voormalige marke - Ypelo. In het oosten grenst het gebied aan het dorp Bornerbroek, dat tot de gemeente Almelo behoort. Ten zuiden van het onderzoeksgebied liggen het buurtschap Elsenerbroek en de stad Goor, beide behorende tot de gemeente Hof van Twente. In het westen grenst het gebied aan de gemeente Rijssen.

Chronologische afbakening

Deze scriptie focust zich op de heideontginningen in de (voormalige) marke Enter in de periode 1800-1987. Er is gekozen voor 1800 als startpunt omdat vanaf 1809 vanuit de overheid verschillende pogingen gedaan werden om de marken af te schaffen om zo tot de ontginning van woeste gronden te komen. Het eindpunt is 1987 toen de Enterse heide volgens de kadastrale archieven volledig was ontgonnen.

Thematische afbakening

Centraal in deze scriptie staan de ruimtelijke variatie en fasering van de heideontginningen van Enter in de periode 1800-1987 met de voor de ontginningen bepalende fysieke en sociaal-economische achtergronden.

In de literatuur is er geen eenduidige omschrijving van het begrip ontginning. Het begrip ontginning wordt veelal in verband gebracht met woeste gronden. In Nederland worden meestal hiertoe gerekend: heide, zandverstuivingen waaronder ook rivierduinen, zeeduinen, onvergraven hoogveen en nog niet in cultuur gebrachte, tot op de onderliggende zandgrond vergraven, hoogveen.⁷⁶ Volgens Blink betekent ontginnen woeste gronden in cultuur nemen, het is het beginnen met het gebruiken van woeste gronden. Het duidt op de aanvang van die handeling.⁷⁷ Hermans beschrijft ontginning als een uitbreiding van het van het cultuurareaal.⁷⁸ Deze definities dekken de lading echter niet. Heide was immers al eeuwenlang in gebruik voor onder andere het steken van plaggen en het weiden van vee (voornamelijk schapen). Voor zijn proefschrift hanteerde Thissen het begrip heideontginning in engere en ruimere zin. Onder ontginning in engere zin verstaat hij het omvormen van heide tot bouwland, weiland of bos. Onder ontginning in ruimere zin verstaat Thissen de maatschappelijke activiteiten waarmee de cultuurtechnische ontginningsmaatregelen gepaard gingen.⁷⁹

In het kader van deze scriptie wordt onder ontginning verstaan: *het omvormen van heide tot bos, bouwland, hooiland en weiland alsmede het verwijderen van heide voor de aanleg van infrastructuur en het stichten van bebouwing.*

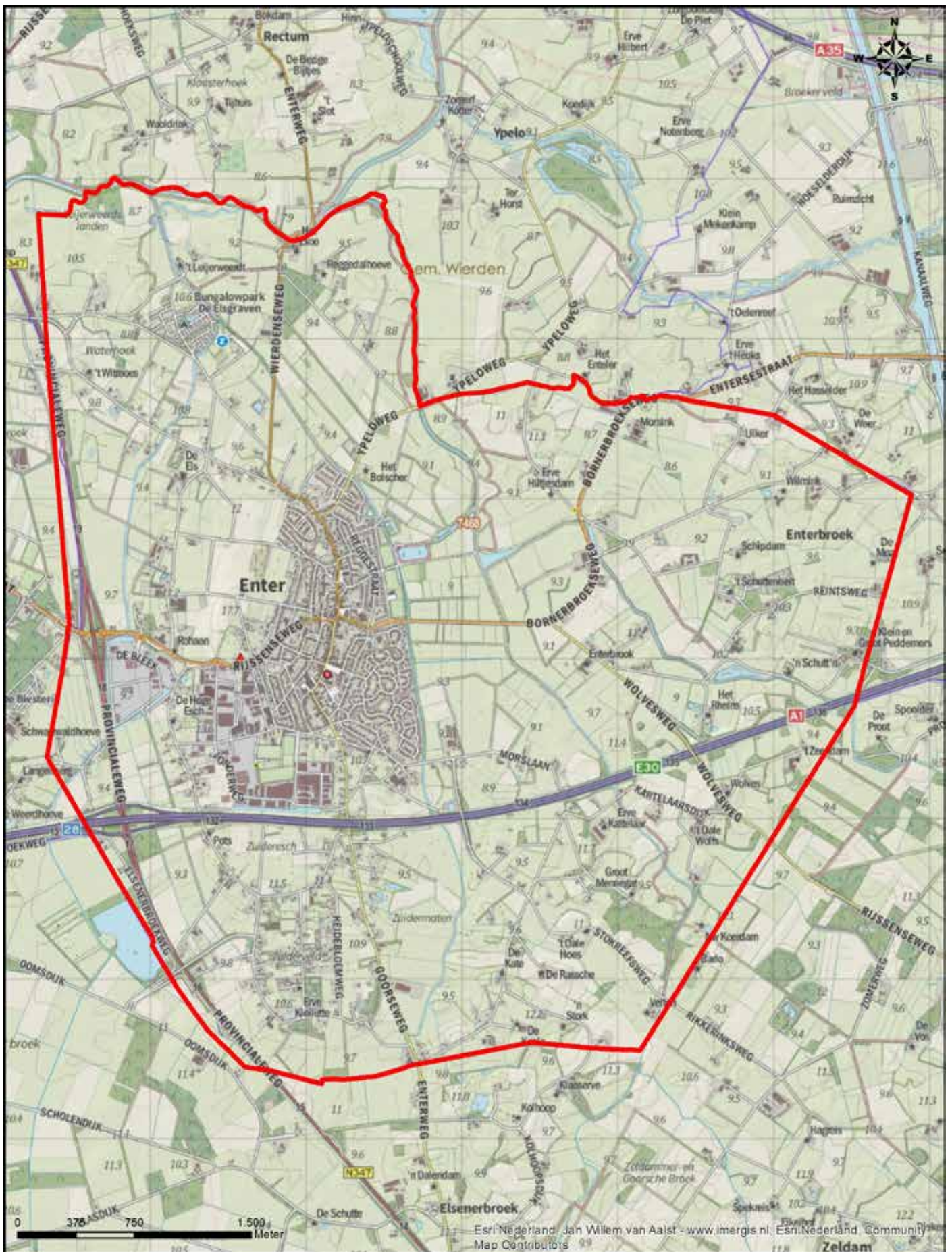
76 Thissen, 1993, 12.

77 Blink, 1929, 11.

78 Hermans, 1945.

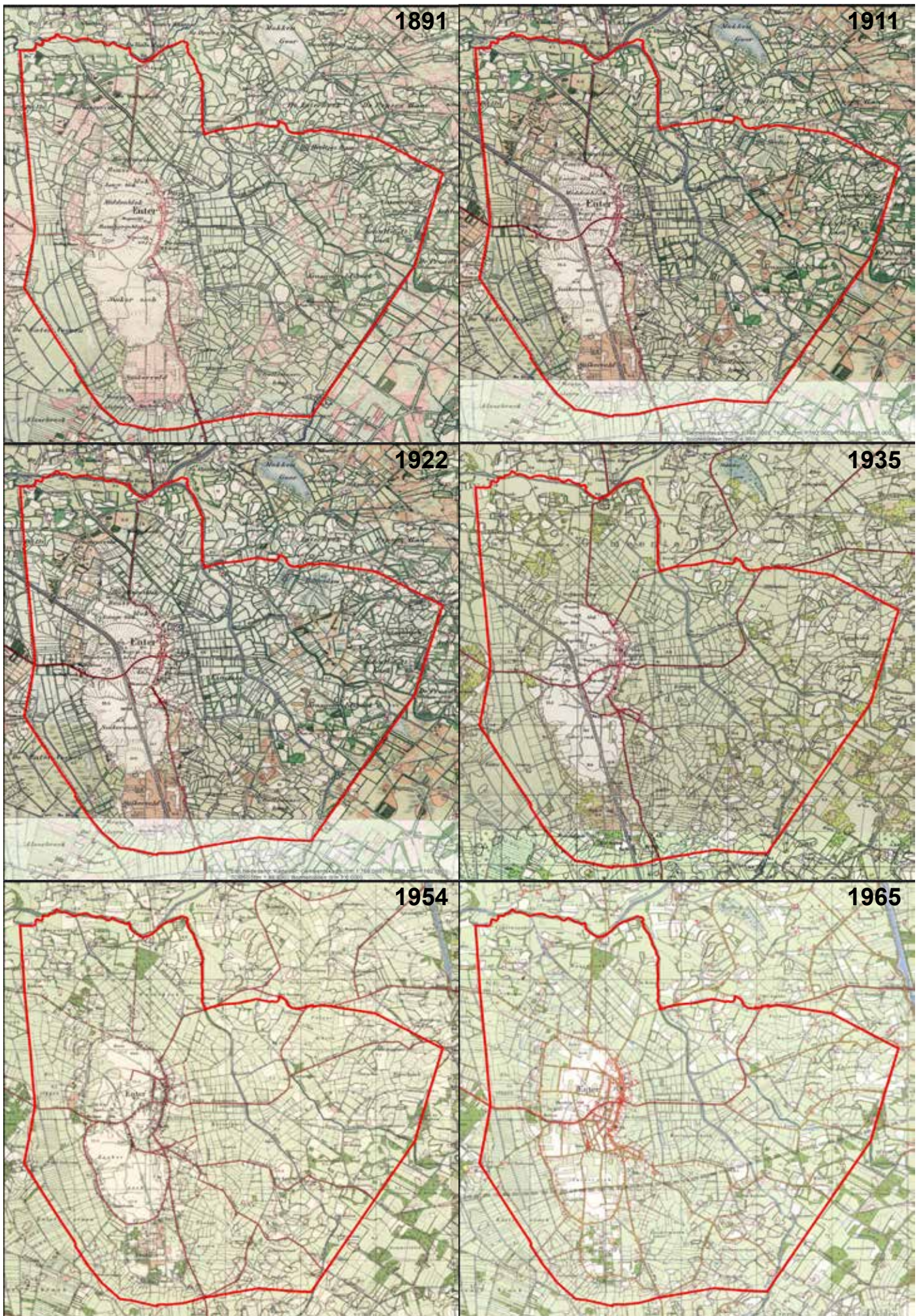
79 Thissen, 1993, 12.

Abf. 15 Het onderzoeksgebied, de voormalige marke Enter, geprojecteerd op de actuele topografische situatie.

Afb. 1.6 Het onderzoeksgebied geprojecteerd op historische topografische kaarten.

1.5 Theoretisch kader

Fasering van de ontginningen

De lange termijntoewijking die de heideontginningen van Enter tussen 1800 en 1987 hebben doorgemaakt vallen nader onder te verdelen in verschillende fasen. Deze fasen zijn onderscheiden op basis van historische ontwikkelingen en gebeurtenissen op lokaal en bovenlokaal niveau. Daarbij verschillen per fase de actoren, het ontwerp en de uitvoering van de ontginningen.

Ruimtelijke variatie van de ontginningen

Bij ruimtelijke variatie binnen de heideontginningen kan het gaan om variatie in grondgebruik, verkavelingsstructuur, de aanwezigheid van bebouwing, het wegen- en waterlopenpatroon en de groenstructuur. Geprobeerd wordt de waargenomen ruimtelijke variatie te verklaren vanuit de fysieke en de sociaal-economische achtergronden die speelden bij de ontginningen.

Fysieke en sociaal-economische achtergronden die speelden bij de ontginningen

Fysieke achtergronden

Onder fysieke achtergronden wordt in deze scriptie de fysische-geografische situatie van de heidegronden verstaan. Deze is onmiskenbaar van invloed geweest op de chronologie en de ruimtelijke variatie van de ontginningen. Onderdeel van de fysische geografie zijn geomorfologie, bodemgesteldheid en hydrologie.

Sociaal-economische achtergronden

Er zijn verschillende sociaal-economische achtergronden - op zowel lokaal als bovenlokaal niveau - aan te wijzen die van invloed (kunnen) zijn geweest op de ontginning van heide. Het gaat zowel om achtergronden die door de onderzoeker zelf zijn opgesteld als om achtergronden die Thissen, in zijn proefschrift, op basis van verschillende publicaties over (heide)ontginningen aanduidt.

1. *Verbetering van de Regge, lokaal*

Wintervloeden zorgden ervoor dat Twente een groot deel van het jaar sterk geïsoleerd lag: het Reggedal verwerd dan tot een groot meer van Diepenheim tot Ommen met een oppervlakte van soms wel 150 km². Omstreeks 1825 besloot de provincie dat daar verandering in moest komen. Vanaf 1893 is men gestart met verbetering en kanalisatie van de Regge: resultaat een drie keer zo korte Regge.⁸⁰ Sneller stelt dat door de verbetering van de Regge verzuurde heidevelden in welige wei- en akkerlanden veranderden.⁸¹

2. *De neergang van de zompvaart, lokaal*

Vanwege haar centrale ligging en over het algemeen voldoende hoge zomerpeil van de Regge om het dorp te bereiken groeide Enter uit tot het bolwerk van de zompvaart.⁸² Door verschillende oorzaken trad na 1830 de neergang van de scheepvaart in.⁸³ Men moest dus op zoek naar nieuwe bronnen van inkomsten. Mogelijk dat dit ook tot (een toename van) het ontginnen van de heide heeft geleid.

3. *De markeverdeling, lokaal*

Bij Koninklijk Besluit van 24 juni 1837 kregen de gouverneurs van de provincies opgedragen eerdere bepalingen uit 1809 en 1810 'stiptelijk' in acht te nemen. Vanaf dat moment kwamen de markenverdelingen pas echt op gang. Bij de verdeling van een marke werd een verdelingsplan opgesteld met daarop alle percelen en nieuwe wegen en waterlopen.⁸⁴ Na verdeling kwamen de markegronden veelal in particulier eigendom en stond het iedere individuele eigenaar vrij om de heide om te zetten in een meer winstgevende vorm van grondgebruik. Het nieuwe bezit werd bereikbaar door nieuwe wegen en werd ontwaterd door nieuwe waterlopen. Op 16 december 1852 werd het verdelingsplan voor de marke Enter vastgesteld, dit plan werd bij Koninklijk Besluit van 7 maart 1853 goedgekeurd. De scheidingsacte van 14 augustus 1857 bevat 1085 nieuwe percelen die gezamenlijk een oppervlakte van 927 hectare bestreken.⁸⁵

80 Kraa, 2011, 44-47.

81 Sneller, *et al.*, 1943, 103-104.

82 Gietelink, 1950, 456-460.

83 Schutten, 1981, 162-163.

84 Demoed, 1987, 45-48, 60, 65 & 91-92.

85 Van Engelen van der Veen, 1924, 111.

4. *De verbeterende verkeersinfrastructuur, lokaal en bovenlokaal*
 Door het verbeteren van de wegeninfrastructuur, in de periode 1850-1880, verbeterde de fysieke en economische ontsluiting van de regio's waar te ontginnen heidevelden lagen. Het zorgde tevens voor de ontsluiting van lokale heidegebieden. Daarmee werd deels aan de voorwaarden voor geslaagde ontginning voldaan.⁸⁶
5. *De introductie van de kunstmest, bovenlokaal*
 In de periode 1880-1900 bleef in 'Thissens peelmeeenten' de grootschalige ontginning uit doordat de heide voornamelijk nog in gebruik was voor het steken van plaggen en verzamelen van strooisel.⁸⁷ Door de introductie van de kunstmest vanaf circa 1880 verdween de noodzaak van de heide binnen het landbouwsysteem steeds meer. In de periode 1900-1920 verloor de heide in Brabant volledig haar functie binnen de landbouw.⁸⁸
6. *De (wisselende) landbouwconjuncturele omstandigheden, bovenlokaal*
 In de literatuur worden de gunstige landbouwconjuncturele omstandigheden tussen 1895 en 1920 genoemd als een grote stimulans voor ontginning. De daaraan voorafgaande landbouwcrisis was een rem op de ontginningen geweest.⁸⁹
7. *De oprichting van de Nederlandse Heidemaatschappij, bovenlokaal*
 De Nederlandse Heidemaatschappij (Heidemij) - opgericht in 1888 - wordt gezien als de initiator en katalysator van ontginning in Nederland.⁹⁰ Zij introduceerde nieuwe cultuurtechnische technieken om heide succesvol te ontginnen.⁹¹ In het begin van de 20^e eeuw speelde de Heidemij in Brabant nog steeds een belangrijke rol op het gebied van organisatie en kennis over ontginning. Wel kwam er vanaf 1916 concurrentie van de Grontmij.⁹²
8. *De (toename van) organisatiegraad van landbouwers in standorganisaties en coöperaties, lokaal*
 In de periode 1880-1900 deden nieuwe instellingen hun intrede op het platteland. De meeste auteurs zien de opkomst van boerenorganisaties in een omvangrijk en dicht vertakt netwerk als voorwaarde voor ontginning door (kleinere) boeren. De organisaties zorgden voor gunstige gemeenschappelijke aankoop van kunstmest, coöperatieve productie van boter en mogelijkheid tot verkrijgen van krediet. Deze drie zaken zouden ontginning gestimuleerd hebben.⁹³
9. *(Groeiende) staatsbemoeienis, bovenlokaal*
 In de periode 1900-1920 gingen het Rijk en de provincie zich - in Brabant maar ook in de rest van Nederland - op indirecte wijze bemoeien met de ontginning door toezicht op gemeenten, ingrijpen in de belasting op ontginning, subsidiëring van bebossing, landbouwonderwijs en -voorlichting en werkverschaffingsprojecten. Ontginning van na 1920 wordt algemeen gezien als sterk door de staat gestimuleerd.⁹⁴

86 Thissen, 1993, 16 & 289-299.

87 *Ibidem*, 298-299.

88 *Ibidem*, 290-291.

89 *Ibidem*, 16.

90 *Ibidem*, 16.

91 *Ibidem*, 290.

92 *Ibidem*, 292-293.

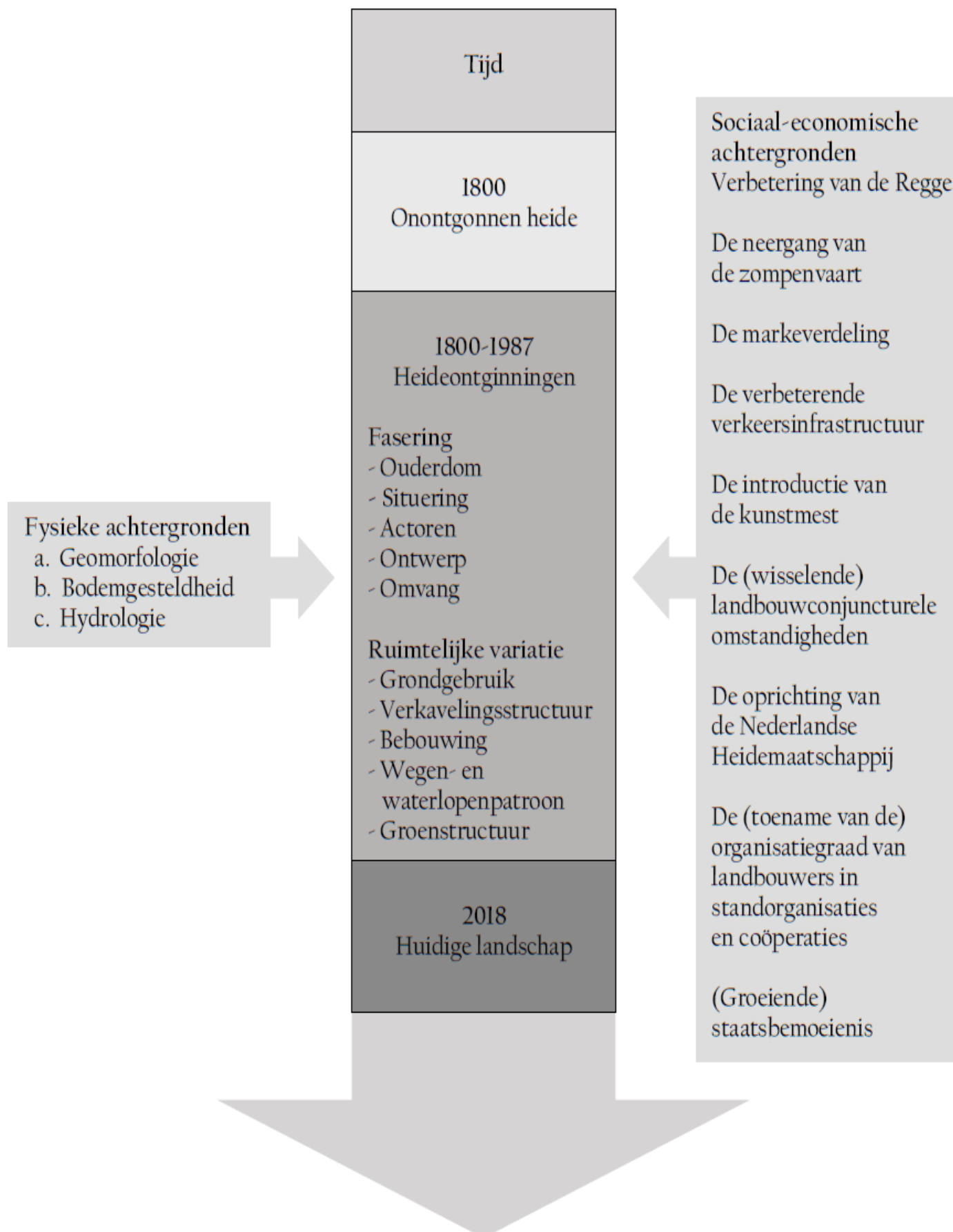
93 *Ibidem*, 16 & 290.

94 *Ibidem*, 16 & 291.

Theoretisch model

Om de heideontginningen van Enter te kunnen bestuderen is getracht de fasering, ruimtelijke variatie, de fysieke en de sociaal-maatschappelijke achtergronden die de ontginningen hebben beïnvloed in een model te vatten.

Afb. 1.7 Theoretisch model voor de heideontginningen van Enter.

1.6 Onderzoeksthema's en onderzoeksvragen

Om de probleemstelling te operationaliseren is een viertal onderzoeksthema's ontworpen die elk een eigen vraagstelling kennen.

Onderzoeksthema 1 - Landschappelijke en maatschappelijke uitgangssituatie

1. *Hoe was de landschapsopbouw en maatschappelijke situatie van de marke Enter vóór aanvang van de moderne heideontginningen, dat wil zeggen aan het einde van de 18^e eeuw en het begin van de 19^e eeuw?*

In de eerste onderzoeksvraag staat de landschappelijke en maatschappelijk uitgangssituatie centraal. De vraag heeft betrekking op het fysieke alsook op het sociale landschap van de marke Enter rond 1800. Er is aandacht voor fysieke geografie, het cultuurlandschap met de daarin voorkomende toponiemen en het sociale landschap (de marke, de bevolking, economische bestaansmiddelen, religie, enzovoort).

Onderzoeksthema 2 - Ruimtelijke ontwikkeling van de heideontginningen

2. *Welke fasering kan op basis van historische kaarten en bronnen in de heideontginningen voor de periode 1800-1987 vastgesteld worden?*

Met deze onderzoeksvraag is onderzocht in welke fasen de Enterse heideontginningen in te delen vallen op basis van lokale en bovenlokale ontwikkelingen, gebeurtenissen en historische kaarten en bronnen.

3. *Wat was de ruimtelijke omvang (areaal) en landschappelijke situering (topografische ligging; fysisch-geografische ligging) van de ontginningen in elke fase?*

Met deze onderzoeksvraag is per fase de omvang en de landschappelijke situering van de ontginningen in beeld gebracht.

4. *Welke landschapsstructuur (verkavelingspatroon; wegen en waterlopen; eventuele bebouwing; beplanting) en grondgebruik kregen de ontginningen in de diverse fasen?*

Per ontginningsfase getracht de landschapsstructuur van de ontginningen te beschrijven. Ook is voor elke fase het grondgebruik na de ontginning in beeld gebracht.

Onderzoeksthema 3 - Het heideontginningsproces: actoren, ontwerp, uitvoering en sociaal-economische achtergronden.

5. *Hoe zijn de ontginningen in de diverse fasen organisatorisch en technisch verlopen (actoren, ontwerp, uitvoering)?*

Met deze onderzoeksvraag is inzichtelijk gemaakt hoe de ontginningen in organisatorische en technische zin verlopen zijn. Werd er ontgonnen op individuele basis, werkte men samen of waren er ontginningsmaatschappijen betrokken bij de ontginningen? Welke technieken gebruikte men om te ontginnen? Welke ontwerp paste men toe bij de ontginningen? Kan er überhaupt van een ontwerp gesproken worden?

6. *Welke sociaal-economische achtergronden speelden een rol bij de ontginningen in de verschillende fasen?*

Per ontginningsfase is onderzocht of en welke van de in paragraaf 1.5 vermelde sociaal-economische achtergronden een rol gespeeld hebben bij de ontginning van de heide.

Onderzoeksthema 4 - Het hedendaagse landschap van de ontginningen

7. *Welke relictten van de heideontginningen zijn heden ten dage nog herkenbaar in het landschap en wat karakteriseert de ontginningslandschappen?*

De laatste onderzoeksvraag gaat in op het hedendaagse landschap. Deze onderzoeksvraag behandelt het actuele landschap en relictten van de Enterse heideontginningen. Wat is er in het landschap van vandaag de dag nog terug te zien van de ontginningen en wat kenmerkt de verschillende voormalige heidegebieden?

1.7 Bronnen en onderzoeksmethoden

Voor de beantwoording van de hiervoor benoemde probleemstelling en de daaruit voortvloeiende onderzoeksvragen is gebruik gemaakt van de verschillende bronnen en methoden. Een aantal van de geraadpleegde bronnen en de toegepaste methoden zijn hieronder nader toegelicht. Voor een volledig overzicht van de geraadpleegde bronnen wordt verwezen naar de *Lijst van geraadpleegde bronnen* achterin deze scriptie.

ArcGIS

Al het bestaande kaartmateriaal is hoofdzakelijk verwerkt en bewerkt met behulp van ArcGIS. Daarnaast zijn er ook nieuwe kaarten geproduceerd en is er data geanalyseerd met behulp van dit programma.

Archiefonderzoek

Er is gebruik gemaakt van meerdere archieven.

1. Archieven van het Historisch Centrum Overijssel (HCO)

Voor deze scriptie is gebruik gemaakt van meerdere toegangen van het HCO, er is onder meer gebruik gemaakt van:

- de archieven van de marke Enter; 1800-1819.
- de gemeenteverslagen van Wierden; 1847-1928.
- de archieven van de Overijsselsche Landbouwmaatschappij; 1913-1959.

2. Gemeentearchief Wierden

Het gemeentearchief van Wierden bevat relevante informatie met betrekking tot de markeverdeling en heideontginningen. De archiefstukken hebben betrekking op de wegen en waterlopen die voor de markeverdeling werden aangelegd en steun en vergunningen ten behoeve van heideontginningen.

3. Privéarchief Henk Woolderink

Henk Woolderink is regionaal historicus met veel historisch geografische kennis over Twente. Hij heeft onderzoek verricht naar de markeverdelingen in heel Twente. De marke Enter is door hem, in de jaren '60 van de vorige eeuw, uitgebreid onderzocht en op schrift en kaart vastgelegd. De reconstructiekaart bevat vrijwel alle percelen die als gevolg van de markeverdeling ontstonden. Daarnaast heeft Woolderink het laatste markeboek van Enter (1819-1857) getranscribeerd. Beide zaken zijn tot op heden nog niet gepubliceerd.

Cartografisch onderzoek

Voor deze scriptie zijn diverse kaarten geraadpleegd en gebruikt. Het betreffen kaarten die betrekking op de fysische geografie van het onderzoeksgebied, topografische kaarten, kadastrale hulpkaarten en de reconstructiekaart van de markeverdeling van Enter.

Kadastraal onderzoek

Om het cultuurlandschap aan het begin van de 19^e eeuw te schetsen is onder meer gebruik gemaakt van de gegevens van de kadastrale opname, gebruiksvriendelijk beschikbaar gemaakt door de Fryske Akademy als HisGIS-dataset. Er kan vanuit gegaan worden dat het grondgebruik en de percelering uit deze data een hoge betrouwbaarheid heeft. Er is gebruik gemaakt van een verbeterde versie als die via de HisGIS-site raadpleegbaar is. De gebruikte dataset kent een aardig nauwkeurige georeferentie maar de tekennauwkeurigheid is laag.⁹⁵ Dit komt tot uiting in de afwijking tussen het kadastraal oppervlak en de oppervlakte van de polygonen.

Kadastraal onderzoek heeft een erg belangrijke rol gespeeld binnen deze scriptie. Kadastrale archieven zijn in tegenstelling tot topografische kaarten zeer nauwkeurig en gedetailleerd. Met het kadaster is vrij nauwkeurig te herleiden wanneer een perceel ontgonnen is. Daarnaast verteld het kadaster ons in welk grondgebruik percelen omgezet werden en wat de naam, het beroep en de woon- of vestigingsplaats van de eigenaar was. Met deze gegevens kunnen nadere analyses uitgevoerd en classificaties gemaakt worden.⁹⁶ Het kadastraal onderzoek is uitgevoerd met behulp van de Kadaster Archiefviewer 2.0. Aan de basis van hiervan staat het onderzoek dat Woolderink naar de verdeling van de marke Enter heeft uitgevoerd en bovengenoemde HisGIS-data. Alle verzamelde data is verwerkt in een ArcGIS-bestand. Dit bestand wordt in de voetnoten en bronvermelding aangeduid als 'Ontginningstudie Enter'. Bijlage 1 bevat een uiteenzetting over de bronnen en methoden die voor het reconstrueren van heideontginningen beschikbaar zijn en geeft inzicht in de voor dit onderzoek gehanteerde methode.

Literatuurstudie

Literatuurstudie is voornamelijk toegepast bij de beantwoording van de eerste onderzoeksvraag. Voor de beantwoording van de overige onderzoeksvragen heeft literatuurstudie als een aanvulling en als achtergrondstudie gediend op de primaire bronnen.

Oral history en interviews

Zowel in de voorbereidings- als uitvoeringsfase van deze scriptie hebben gesprekken en interviews plaatsgevonden met drie personen:

- Altena, J. Lokaal historicus, secretaris stichting Oudheidkamer Enter.
- Woolderink, H. Regionaal, historicus met veel historisch geografische kennis over Twente.
- Mekenkamp, J. Inwoner van Enter, lid stichting Oudheidkamer Enter.

Veldonderzoek

In dit onderzoek is ook gebruik gemaakt van veldonderzoek. Door middel van deze methode was het mogelijk als onderzoeker indruk op te doen van het gebied en de relictten van de ontginningen te bezoeken, te ervaren en ter plekke op foto vast te leggen.

95 Persoonlijke communicatie T. Vermaut, d.d. 27 november 2017.

96 Thissen, 1993, 309-316.

^^ Afb. 2.1 Zicht op de Rooms-Katholieke kerk van het zuidoende van Enter vanuit het Reggedal.

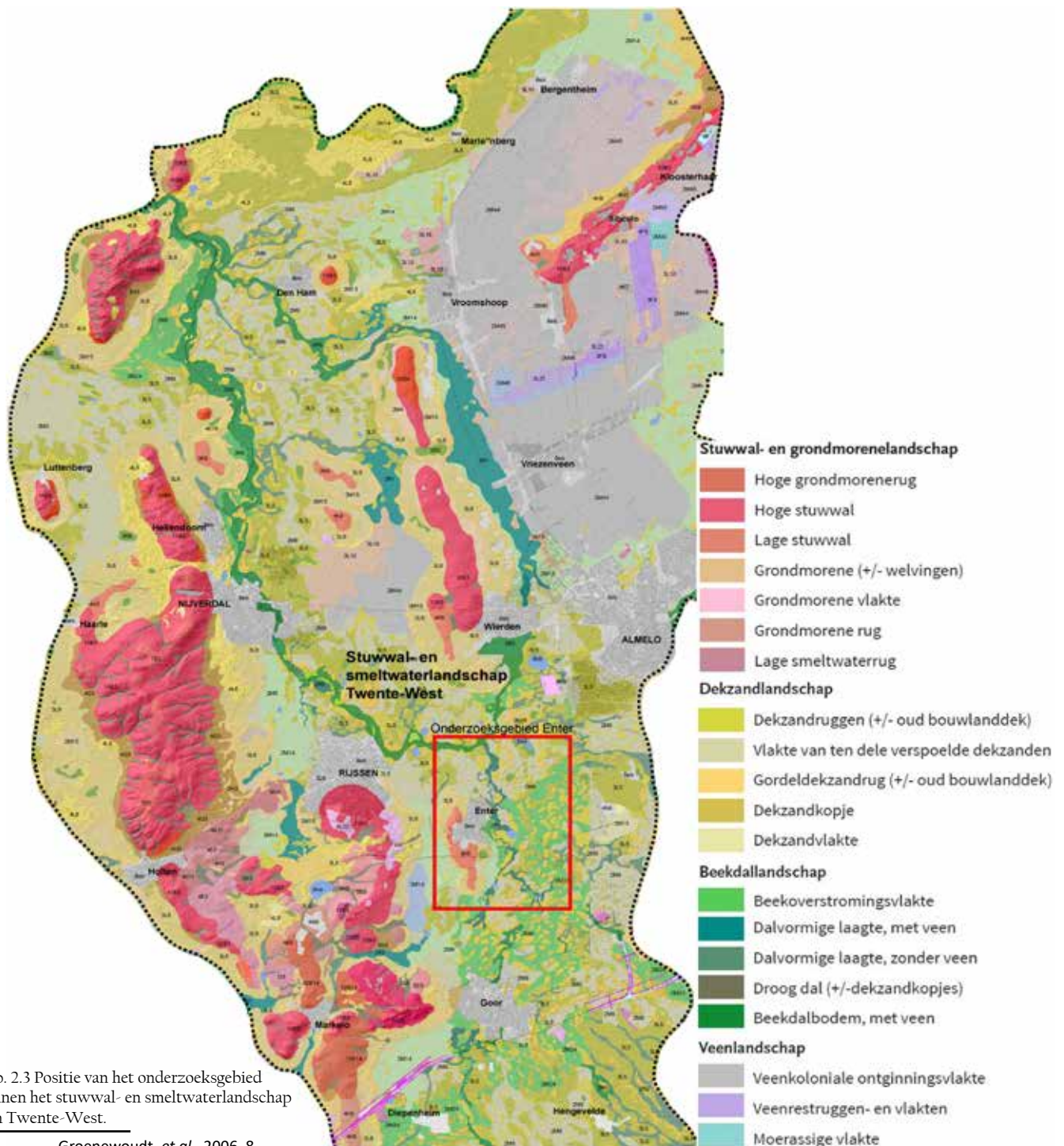
^ Afb. 2.2 Groepje Pommerse ganzen op de Regge. De handel in ganzen was een van de economische pijlers van Enter.

2. Landschap en samenleving van de marke Enter aan het begin van de 19^e eeuw

2.1 Inleiding

Overijssel is een zandeilandenrijk. Deze term, geïntroduceerd door oud-provinciaal archeoloog Verlinde, verwijst naar de diversiteit en de talrijke kleine bewoningseilanden die het landschap van Oost-Nederland vanouds kenmerken.¹ Dit geldt zeker ook voor Enter en omgeving en niet alleen voor het fysisch-geografische landschap.

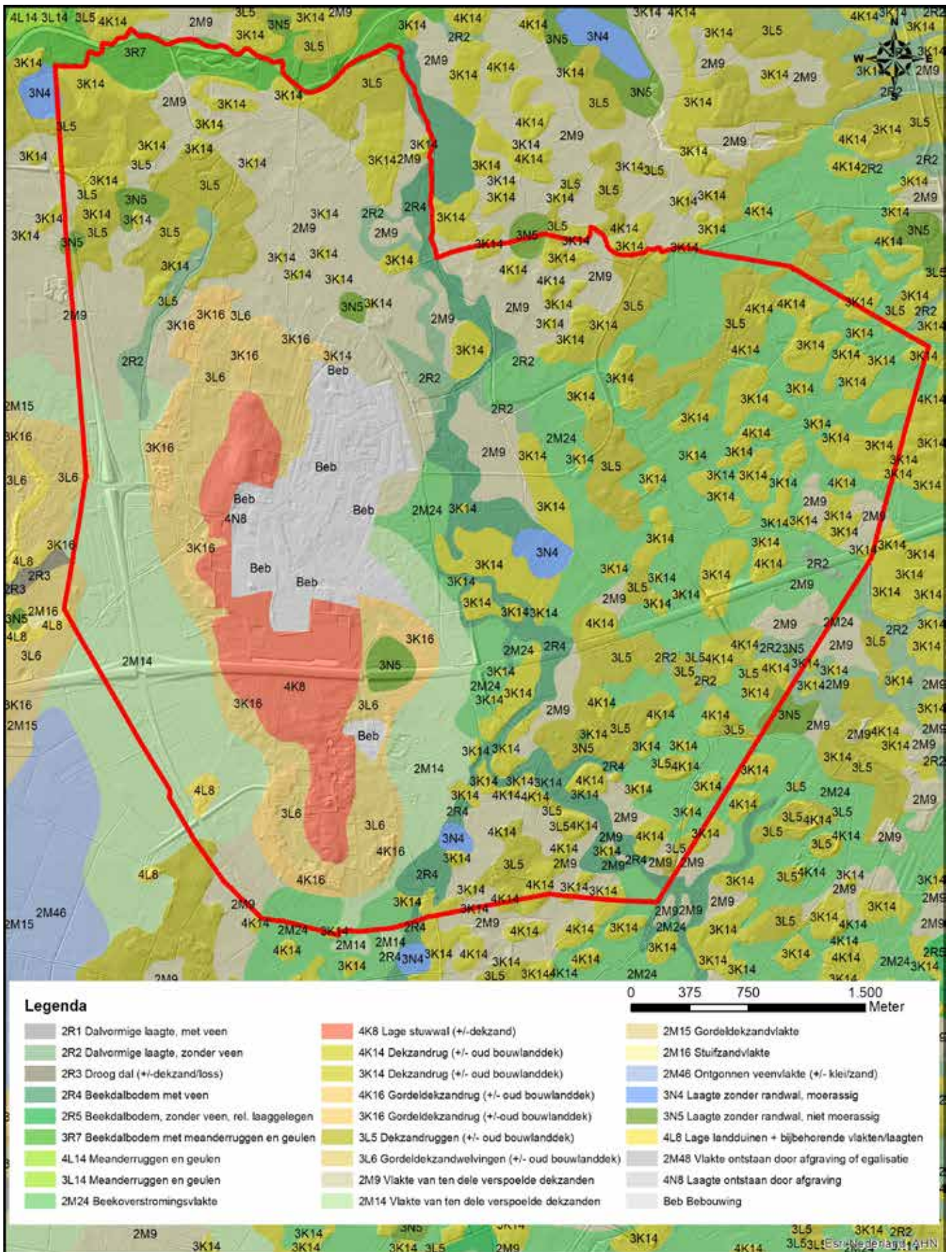
Het doel van dit hoofdstuk is tweeledig. Enerzijds dient het als een nadere kennismaking met het onderzoeksgebied. Anderzijds wordt de landschappelijke en maatschappelijke situatie geschetst zoals die was omstreeks 1817. In het eerste deel van het hoofdstuk is er aandacht voor de fysische-geografie van het onderzoeksgebied. Het tweede deel van het hoofdstuk gaat in op het cultuurlandschap en de relatie hiervan met het fysische-geografische landschap, in het bijzonder voor heide. Ook is er in dit hoofdstuk aandacht voor het sociale landschap. De vraag die centraal staat: *Hoe was de landschapsopbouw en maatschappelijke situatie van de marke Enter vóór aanvang van de moderne heideontginningen, dat wil zeggen aan het einde van de 18^e eeuw en het begin van de 19^e eeuw?*

Afb. 2.3 Positie van het onderzoeksgebied binnen het stuwwal- en smeltwaterlandschap van Twente-West.

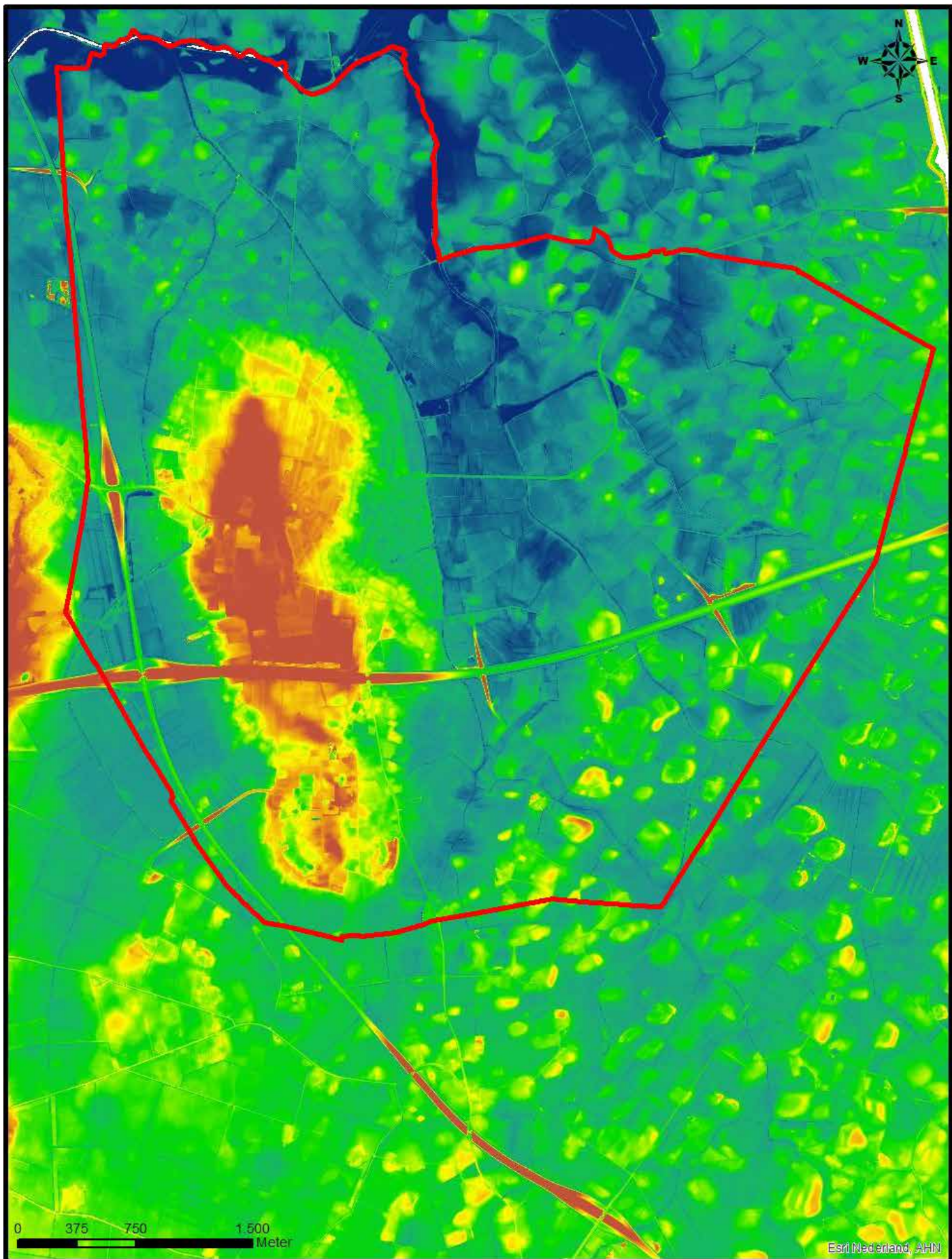
1 Groenewoudt, et al., 2006, 8.

Afb. 2.4 Geomorfologische kaart van de marke Enter.

Afb. 2.5 AHN2 50cm maaiveld, opgevuld, van de marke Enter.

2.2 Het fysisch-geografische landschap

Geomorfologie

Het huidige aardkundige landschap van Oost-Nederland is vooral gevormd door geologische en geomorfologische processen tijdens en direct na de landijsbedekking in het laat-Saalien (circa 170.000-140.000 BP). Vanaf een front met dikker landijs uit Noordoost-Nederland vloeiden landijstongen over Oost-Nederland uit. Plaatselijk erodeerde het landijs de ondergrond en drukten de daarbij betrokken afzettingen op tot hoge stuwwallen.² Tijdens de laatste ijstijd, het Weichselien (115.000-10.000 BP) werd het landschap beïnvloed door een drietal processen: sneeuwmeltwater, permafrost en eolische processen.³

Binnen het Oost-Nederlandse zandlandschap wordt Enter en omgeving door Van Beek tot het *stuwwal- en smeltwaterlandschap van Twente-West* gerekend.⁴ Het onderzoeksgebied bestaat uit een afwisseling van een stuwwal, dekzandruggen, dekzandkoppen, veengebieden, overstromingsvlakte en het beek/rivierdal van de Regge (zie afb. 2.4).⁵ De stuwwal maakt deel uit van een reeks lage noord-zuid georiënteerde stuwwallen die vanaf nabij Sibculo tot Markelo loopt (zie afb. 2.3). De Enterse stuwwal is de hoogstgelegen terreinvorm binnen het onderzoeksgebied en wordt aan de oost- en westzijde begrensd door laaggelegen en vochtige gebieden. Deze gebieden zijn voormalige glaciële tongbekkens die grotendeels opgevuld zijn met fluvio-glaciële en fluvio-periglaciële afzettingen. Ten noorden en oosten van de stuwwal komen beekdalbodems met veen voor. De aanwezigheid hiervan duidt erop dat de tongbekkens al gedurende het Eemien doorsneden werden door het riviersysteem van de Regge.⁶

In het Pleniglaciaal werd vooral in de lagere delen van het gebied een pakket sterk lemig Oud dekzand afgezet. Als gevolg van verstuiving in het Laat Weichselien ontstonden in het Reggedal vervolgens een groot aantal dekzandruggen en -koppen die uit wat minder lemig Jong dekzand bestonden. Deze blokkeerden de afwatering van veel oude smeltwatergeulen en zorgden daarmee voor veenvorming vanaf het Laatglaciaal.⁷ Ten oosten en zuidoosten van Enter liggen voorts beekoverstromingsvlakten met daarin talrijke kleine dekzandkopjes en dekzandruggen.⁸ Gebieden met dergelijk heel kleinschalig reliëf worden ook wel als 'kopjesduinenlandschappen' aangeduid. Kopjesduinen zijn de eerste duinvormen die bij de verstuiving van een vlakte ontstaan (te vergelijken met de primaire duinvorming op de stranden van de huidige Waddeneilanden). Op de beekoverstromingsvlakten is in de loop van het Holoceen op veel plekken een dunne laag beekklei afgezet.

Waarschijnlijk heeft de sterke dynamiek van talrijke overstromingen en wisselende nat-droog-omstandigheden, de veengroei in het kopjesduinenlandschap beperkt.⁹ Veen groeit namelijk vooral in rustige, afvoerloze omstandigheden. Het gebied ten westen van de stuwwal is beduidend minder reliëfrijk. Dit gebied, dat tegenwoordig bekend staat als het Enterveen, raakte gedurende het Holoceen vrijwel volledig bedekt met veen. Rondom de stuwwal is gordeldekzand afgezet, zowel in de vorm van welvingen als ruggen.¹⁰

Op de hoogtekartaart zijn er een aantal zaken die duidelijk naar voren komen (afb. 2.5). Meest in het oog springend is de stuwwal, deze varieert in hoogte tussen de 12 en 18 m +NAP. Naar de randen van de stuwwal neemt de hoogte steeds verder af. In overgang van de stuwwal naar het Reggedal is een steilrand waar te nemen, hier gaat de hoogte abrupt van circa 12 m naar 10 tot 11 m. Aan de westzijde van de stuwwal verloopt de overgang van hoog naar laag grotendeels geleidelijk maar ook deels abrupt. De laagste gelegen plekken van het gebied liggen in het rivierdal van de Regge, 7,5 m +NAP.¹¹ De hiervoor benoemde kopjesduinen zijn ook duidelijk te herkennen op de hoogtekartaart. Deze liggen over het algemeen een meter hoger dan de omgeving. Het betreft hier echter wel de actuele, meer recentere hoogtesituatie en daarmee is deze niet volledig representatief voor de situatie aan het begin van de 19de eeuw.

2 Van Beek, 2009, 137.

3 *Ibidem*, 141.

4 Van Beek, 2009, 287.

5 *Ibidem*, kaartbijlage 5.

6 *Ibidem*, kaartbijlage 5 & Groenewoudt, *et al.*, 2006, 50.

7 Groenewoudt, *et al.*, 2006, 50.

8 Van Beek, 2009, 287.

9 *Ibidem*, 288-289.

10 Groenewoudt, *et al.*, 2006, 50.

11 AHN.

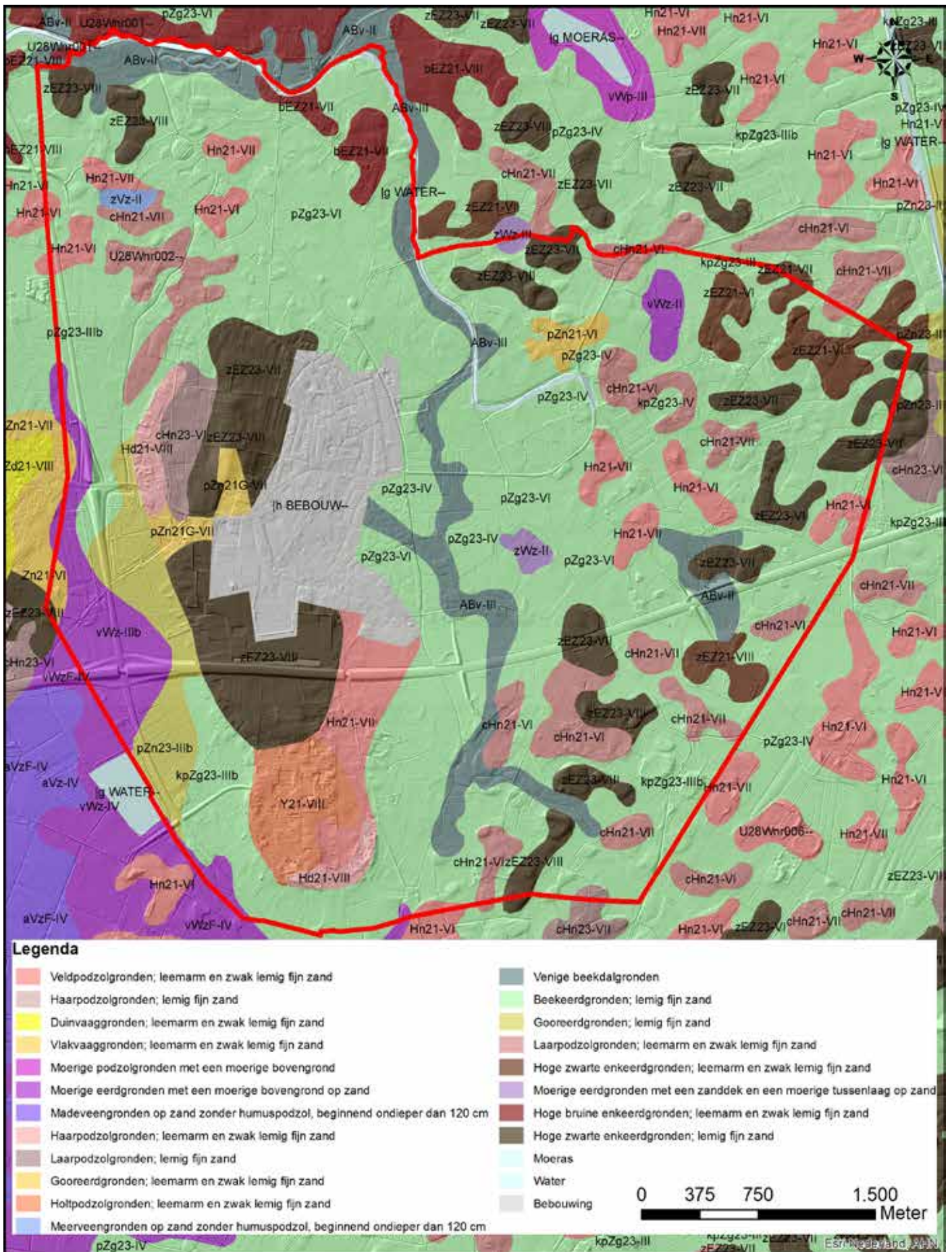
Bodem en waterhuishouding

Binnen het onderzoeksgebied komen verschillende bodemtypen voor (zie afb. 2.6). Onderdeel van de bodemkaart zijn de grondwatertrappen. Deze vertegenwoordigen de actuele grondwaterstanden van het onderzoeksgebied. Het is zeer aannemelijk dat de waterhuishoudkundige situatie tussen 1800 en nu danig is veranderd dat deze vandaag de dag niet representatief zijn. Echter zal bijvoorbeeld een natte grond in 1800 ook tegenwoordig nog altijd nat zijn. Daarmee valt er in grote lijn wel wat te vertellen over de waterkundige situatie rond 1800. Ook staan ons verschillende historische bronnen ter beschikking die inzage geven hoe de waterkundige situatie moet zijn geweest, hier wordt in paragraaf 2.3 aandacht aan besteed. Daarnaast dient er ook rekening gehouden te worden met de schaal van de kaart welke met 1:50.000 minder gedetailleerd is dan een detailkartering op de schaal 1:10.000. Voor de bodemtypen dient ook met het schaalaspect rekening gehouden te worden.

Het merendeel van het onderzoeksgebied bestaat uit beekerdgronden, die verspreid liggen over het gehele onderzoeksgebied. Op deze gronden komen de grondwatertrappen III, IIIb, IV en VI voor. Van oorsprong zal grondwatertrap III waarschijnlijk de meest karakteristieke grondwatertrap voor dit soort gronden zijn, omdat de moderne ontwatering immers veel gronden sterk heeft verdroogd. De verschillende geomorfologische eenheden zijn deels te herkennen op de bodemkaart. Podzolgronden (zowel veld- als laarpodzol) alsook enkeerdgronden (met name zwarte maar ook bruine) liggen als eilanden binnen de beekerdgronden. Dit zijn de eerder benoemde kopjesduinen. Deze zijn over het algemeen droger dan de omgeving, grondwatertrap VII tot VIII. Verder liggen verspreid tussen de beekerdgronden nog moerige eerd- en gooreerdgronden. Langs een groot deel van de Regge komen, natte, venige beekdalgronden voor. Ook de stuwwal komt op de bodemkaart duidelijk naar voren. Van de kop tot het midden van de stuwwal liggen hoge zwarte enkeerdgronden met daartussenin gooreerdgronden. Het zuidelijk deel van de stuwwal bestaat uit holtpodzolgronden, een van nature vruchtbaarder bodemtype dan de hiervoor genoemde veldpodzolgronden. Dit zijn alle droge gronden, grondwatertrap VII en VIII. Ook liggen aan de noordwestkant van de stuwwal haar- en laarpodzolgronden en aan de zuidoostzijde veld- en haarpodzolgronden, dit zijn droge gronden. Ten oosten van de stuwwal liggen natte goor- en moerige eerdgronden.¹² Bijlage 2 bevat een tabel waarin de opbouw van het natuurlijke landschap is samengevat.

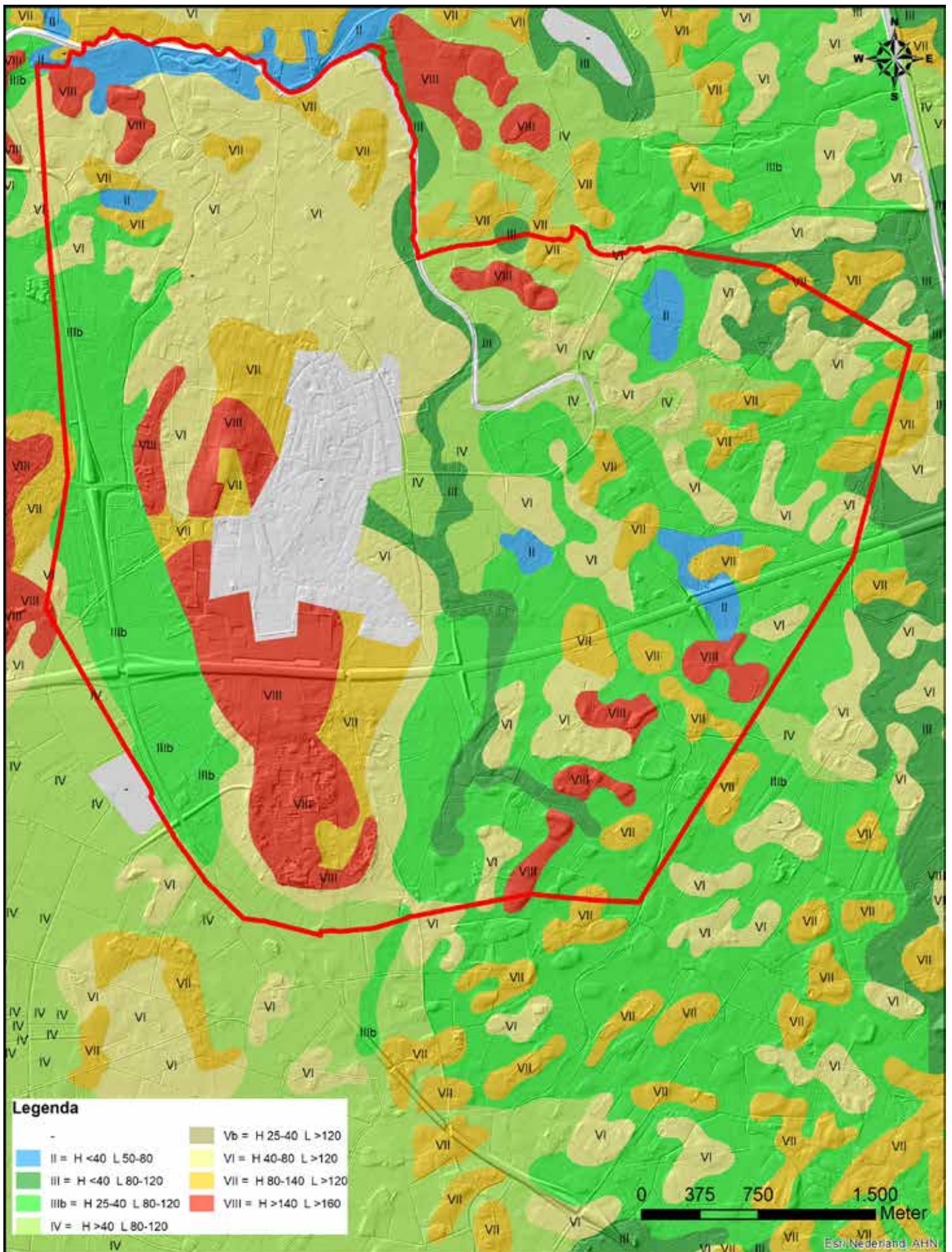
12 Bodemkaart van Nederland, 1:50.000 & Van Beek, 2009, kaartenbijlage 5.

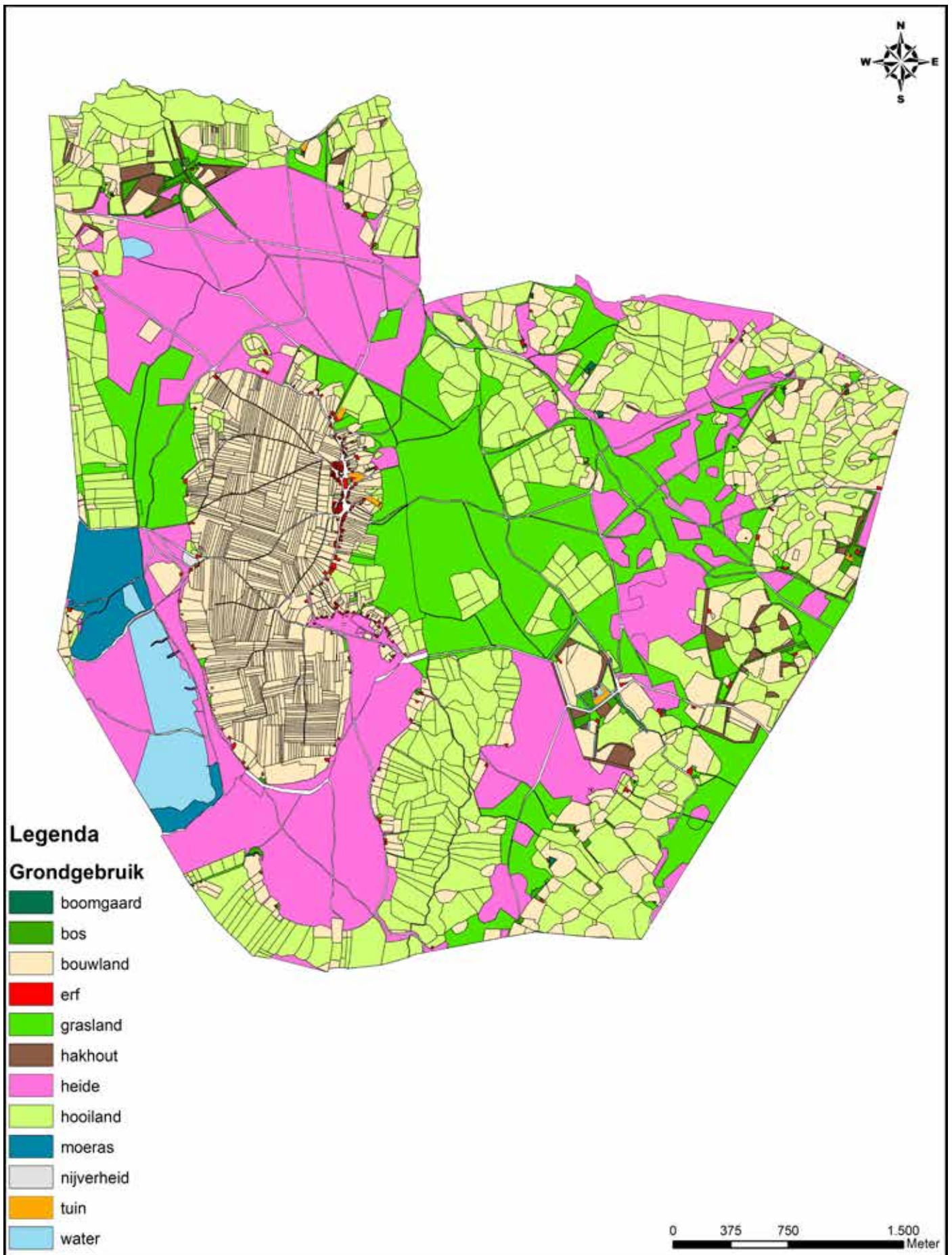
Afb. 2.6 Bodemkaart van de marke Enter.

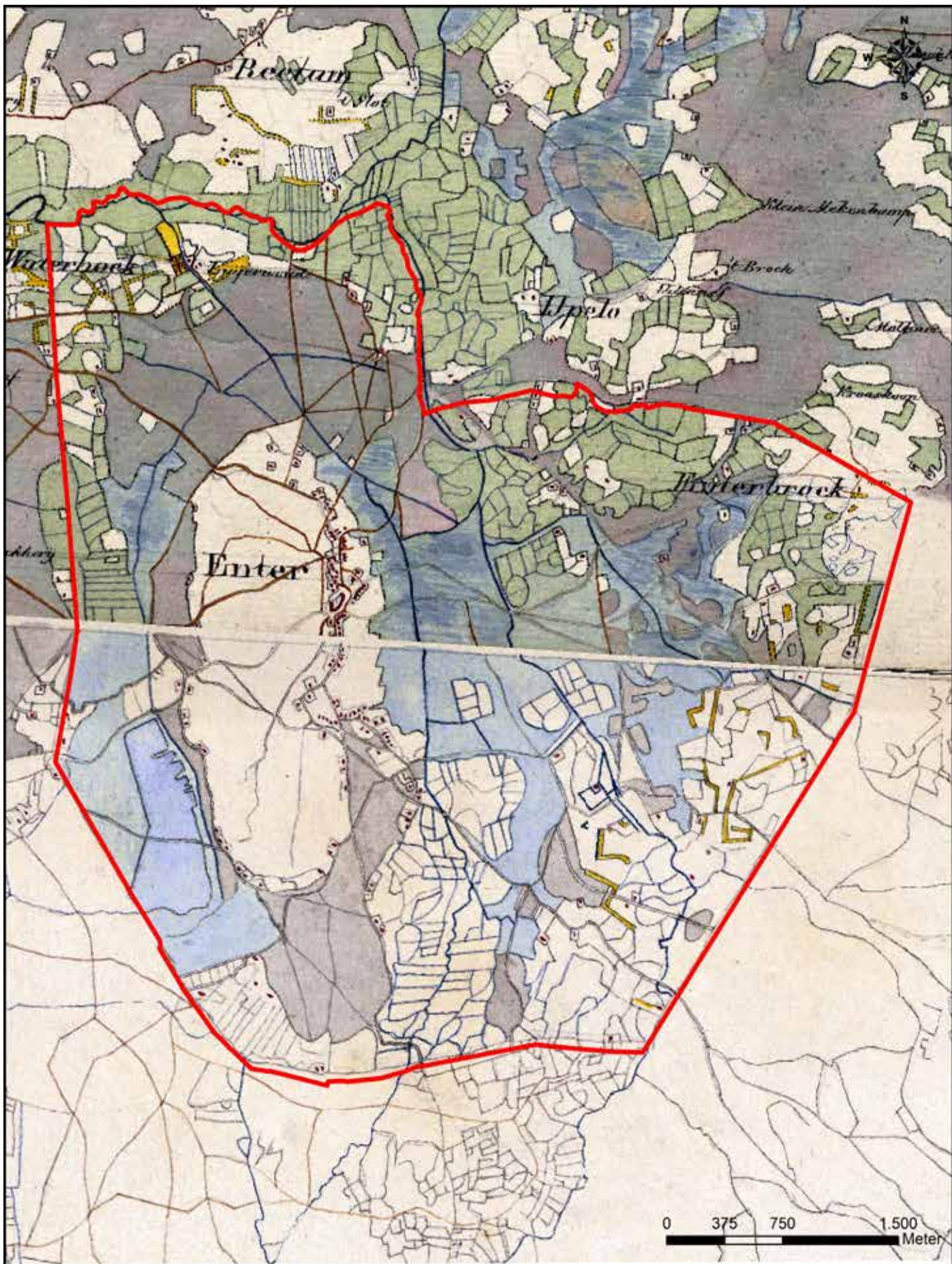
Afb. 2.7 Grondwatertrappen van de marke Enter.

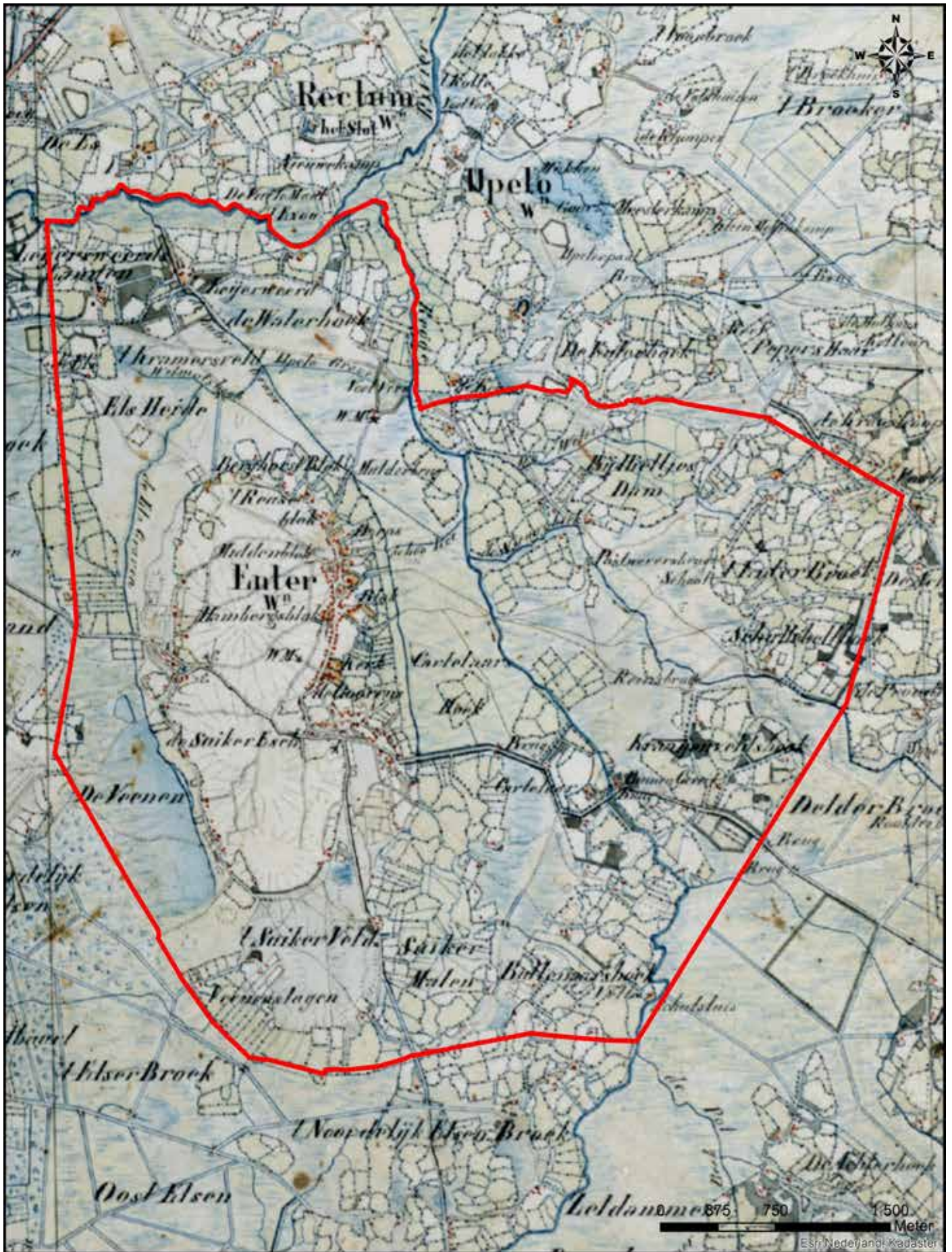
Afb. 2.8 Het cultuurlandschap van de marke Enter omstreeks 1817. Onder grasland wordt het grondgebruik weiland, broekweiland of grasgrond verstaan.

Afb. 2.9 Huguenin-kaart van omstreeks 1829 ter plaatse van het onderzoeksgebied. De georeferentie wijkt enigszins af.

Afb. 2.10 TMK, daterend tussen 1850-1864, ter plaatse van het onderzoeksgebied. Deze geeft een vrij duidelijk overzicht van de verschillende deellandschappen van het onderzoeksgebied en biedt inzage in de perceelsrandsscheidingen en de natheid van het gebied.

2.3 Het cultuurlandschap

Landschapsindeling

Om het cultuurlandschap van het onderzoeksgebied rond 1800 te schetsen staan ons drie cartografische bronnen ter beschikking uit de vroege 19^e eeuw. Ten eerste de kadastrale minuutplans, die voor Enter rond circa 1817 vervaardigd zijn en raadpleegbaar zijn in gebruiksvriendelijke vorm via HisGIS met daarbij gedetailleerde gegevens over grondgebruik, eigendom en beroep en woonplaats van de eigenaren.¹³ Tweede bron zijn de Huguenin-kaarten die voor Overijssel in 1828 en 1829 ingemeten zijn. Voor deze kaarten werden kadasterkaarten als basis gebruikt. Verschil met de kadasterkaarten is dat de Huguenin-kaarten wel topografische details tonen.¹⁴ De laatste bron zijn de nettetekeningen, in kleur, van de Topografische Militaire Kaart (TMK). Hoewel deze kaarten gepubliceerd zijn tussen 1850 en 1864 komt het kaartbeeld vrijwel overeen met dat van de Huguenin-kaarten. De terreinopmetingen voor deze kaart vonden plaats tussen 1844 en 1852, dus nog voor de markeverdeling.¹⁵ De TMK bevat met name op het gebied van perceelsrandbegroeiing details (zie afb. 2.11).

Het vroeg 19^e eeuwse cultuurlandschap valt nader onder te verdelen in zes deellandschappen met elk haar eigen kenmerken op het gebied van bewoning, grondgebruik, verkavelings- en perceelsrandbegroeiing, geomorfologie, bodem en waterhuishouding:

- A. Dorpslandschap
- B. Essenlandschap
- C. Kampenlandschap
- D. Broeklandschap
- E. Heidelandchap
- F. Veenlandschap

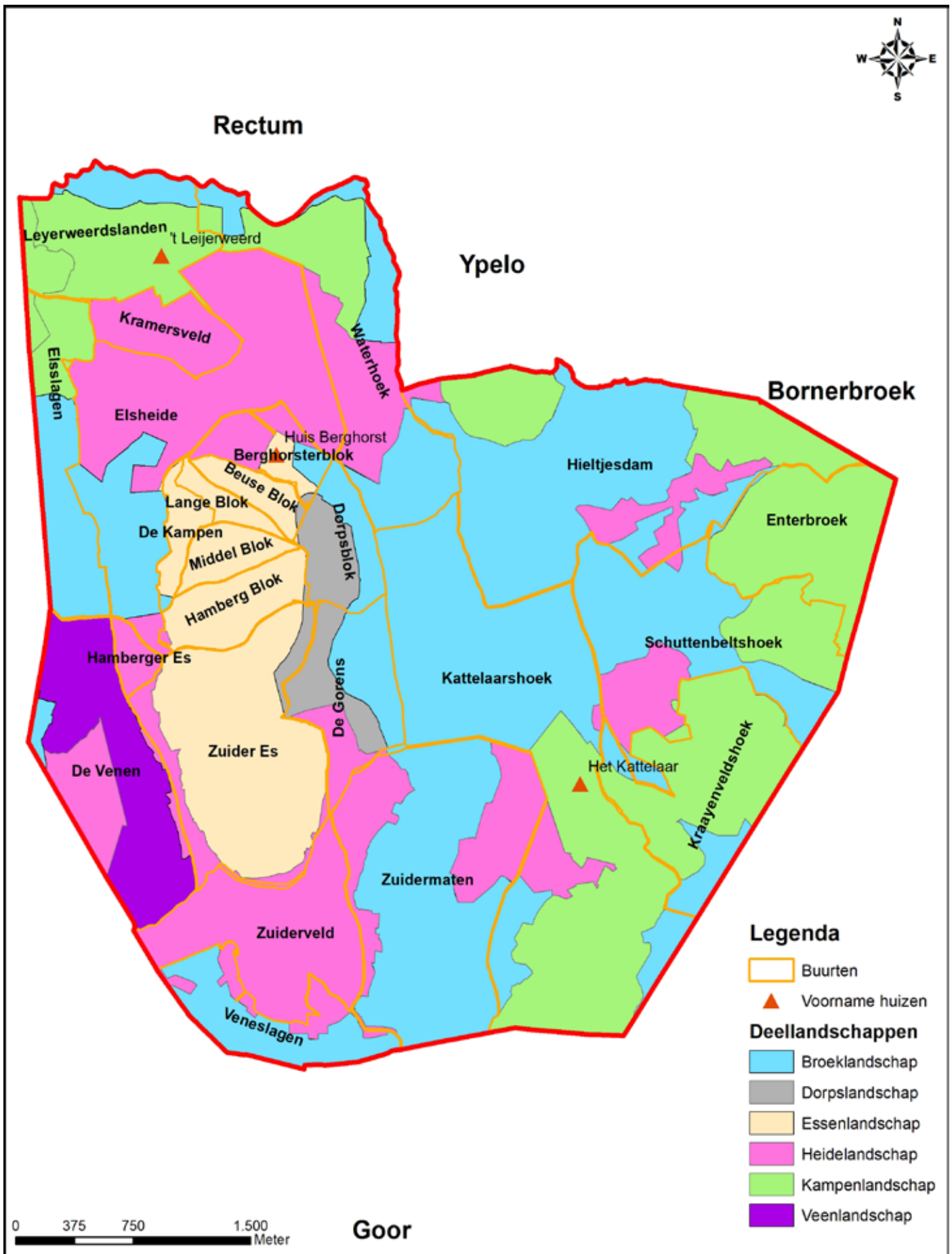
Hierna volgt voor elk deellandschap een korte beschrijving gevolgd door een overzicht waarin bovengenoemde kenmerken zijn opgenomen (zie tabel 2.1).

13 <https://www.historischcentrumoverijssel.nl/zoeken-in-de-collecties/archieven?mivast=141&mizig=210&miadt=141&micode=0145&milang=nl&miview=inv2#inv3t2> geraadpleegd op 1 maart 2018.

14 Schroor & Versfelt, 2005, 30-33.

15 TMK 1850 Nettetekeningen (kleur), Esri Nederland, Kadaster, beschrijving dataset.

Afb. 2.11 De marke Enter onderverdeeld in deellandschappen en (kadastrale) buurten. Ook op de kaart aangegeven zijn de locaties van de drie voornamen huizen die Enter ooit kende.

A. Het dorpslandschap

De eerste schriftelijke vermelding van Enter gaat terug tot 1134 en betreft geen plaatsnaam, maar een naar het dorp vernoemde persoonsnaam. Het gemeentearchief van Zutphen bevat een oorkonde van 2 februari van dat jaar waarin een schenking aan de kanunniken van de Walburgskerk te Zutphen wordt gedaan. 'Arnoldo de Ennethere' wordt in deze oorkonde genoemd als getuige. Arnoldo was een broeder in deze kloostergemeenschap. Ruim vijftig jaar later, in 1188, liet de Duitse graaf Hendrik van Dalen een lijst opstellen van zijn bezittingen in Duitsland, de Achterhoek en Twente. De lijst vermeldt 'Item in parochia Risnen, curia Entheren, item una warandia in nemore Enthere' wat zich laat vertalen als 'Item in de parochie Rijssen, de hof te Enter; item een boerderij in het Enterse bos'.¹⁶ 'Here' is afgeleid van 'haar' (zanderige heuvelrug). Het voorvoegsel 'Ennet' zou verband kunnen houden met de eenzame ligging, maar wordt ook wel verklaard vanuit het Latijnse woord 'annud' (eend).¹⁷

B. Het essenlandschap

De eerste vaste bewoners vestigden zich waarschijnlijk in de Middeleeuwen op de gradiënt van de hooggelegen Hamberg en het laaggelegen Reggedal.¹⁸ De eerste boerderijen werden aan de oostkant van het noordelijk deel van de es gebouwd. Naarmate het aantal ontginners toenam verplaatsten de ontginningen zich zuidwaarts naar de Zuider Es, op kaarten ook wel foutief aangeduid als *Suikeresch*.¹⁹ Enter ontwikkelde zich als flankesdorp. De boerderijen waren hoofdzakelijk, in een lint noord-zuid, langs de tegenwoordige Dorpsstraat gesitueerd.²⁰

Ten westen van het dorp ligt een lage stuwwal welke plaatselijk bekend staat als de Hamberger of Enter es. De stuwwal van Enter is vanaf de prehistorie intensief bewoond geweest. Het meest talrijk zijn bewoningssporen uit de IJzertijd, de Romeinse Tijd en de Vroege Middeleeuwen, tevens is er vermoedelijk sprake van bewoningscontinuïteit in de periode tussen de Romeinse Tijd en de Vroege Middeleeuwen.²¹

C. Het kampenlandschap

Het kampenlandschap is een kleinschalig landschap met een gevarieerd grondgebruik. Tot het kampenlandschap behoren (delen van) de *Elsslagen*, *Leyerweerdslanden*, *Waterhoek*, *Hieltjesdam*, *Kraayen-veldshoek* en *Kattelaarshoek*. Ook het buurtschap *Enterbroek* dat in de literatuur ook wel het overzeese gebiedsdeel van Enter genoemd wordt behoort tot het kampenlandschap.²² Tijdens de wintervloeden maakten de boeren in dit gebied gebruik van bootjes om het dorp te bereiken.²³

D. Het broeklandschap

Een groot van deel het Enterse landschap van begin 19^e eeuw bestond uit broeklandschap.²⁴ Broeken zijn voormalige moerassen en moerasbossen die in de loop der geschiedenis door begrazing en boskap geleidelijk aan tot halfnatuurlijke graslanden zijn ontwikkeld die in een nog weer later stadium vaak zijn ontgonnen en verkaveld door middel van het graven van sloten en het aanleggen van houtsingels. Dit landschap bestond hoofdzakelijk uit gras- en hooilanden en stond onder invloed van het riviertje de Regge dat voor een groot deel door dit landschap heen stroomt. Vóór de uitvoer van regulatiemaatregelen kende de Regge een zeer meanderend verloop en een grillig karakter. In de winter stond het water vaak hoog. De gronden ten oosten van de es, die als wei- en hooiland in gebruik waren, maakten 's winters onderdeel uit van onafzienbare watervlakte van soms wel één kilometer breed die zich richting de buurschapen Rectum, Ypelo, Bornerbroek en Enterbroek, in het noorden en oosten, en de stad Goor, in het zuiden, uitstreckte. De wintervloeden zorgden ervoor dat Twente een groot deel van het jaar sterk geïsoleerd lag: het Reggedal verwerd dan tot een groot meer van Diepenheim tot Ommen met een oppervlakte van soms wel 150 km².²⁵

16 <http://www.enterserfgoed.nl/verhalen/naam-en-ouderdom-enter/> en <https://www.entoen.nu/nl/overijssel/twente/enter/ennethere> beide geraadpleegd op 4 september 2017.

17 Groenedijk, 2000, 103.

18 <https://www.entoen.nu/nl/overijssel/twente/enter/ennethere> geraadpleegd op 4 september 2017.

19 Bonneblad 378, verschillende jaartallen.

20 <https://www.entoen.nu/nl/overijssel/twente/enter/noord--en-zuideinde> geraadpleegd op 1 mei 2018.

21 Groenewoudt, *et al.*, 2006, 50.

22 *Ibidem*, 12.

23 Schutten, 1981, 144.

24 Voor een uitgebreide studie naar broekgebieden wordt verwezen naar de masterscriptie 'Broekgebieden in het stroomgebied van de Berkel (1600-1850)' van B. Pinkert.

25 Kraa, 2011, 44-47.

E. Het heidelandschap

Het ontstaan van de heide in Twente

Het ontstaan van heide, zo'n 5000 jaar geleden, is het gevolg van menselijk handelen. In Twente leidden menselijke activiteiten, zoals houtkap en vooral ook intensieve begrazing met vee, vanaf het Subboreaal (2400-5660 BP) tot het ontstaan van zandverstuivingen, met name in de meest intensief bewoonde en gebruikte gebieden, zoals langs de Regge, de Dinkel en de Vecht. Door verschraling van de armere bodems ontstond op sommige van deze open plekken heide. Net als in het Subboreaal verdween gedurende het Subatlanticum (0-2400 BP) bos door kap en afbranden. Gedurende de IJzertijd en Romeinse tijd nam het bosareaal van Twente sterk en continue af. Omstreeks het begin van de IJzertijd maakten gemengde loofbossen op droge en vochtige gronden plaats voor nederzettingen, akkers en heide. Schrale bodems konden niet goed herstellen na de kap van het bos, als gevolg daarvan ontstond er op deze bodems heide. In de loop van de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd nam de invloed van de mens steeds verder toe.²⁶ In de Late Middeleeuwen waren de heidevelden sterk in aantal en omvang toegenomen.²⁷ De heide die rond 1900 het Twentse landschap op veel plekken nog domineerde lag zowel op hoge droge gronden (droge heide) als op vochtigere dekzandruggen (natte heide).²⁸

De Enterse heide

Omstreeks 1817 kende Enter zo'n 573 hectare heide verspreid over verschillende kadastrale buurten (zie ook bijlage 3). Ten noorden en zuiden van de Enter Es lagen de twee grootste heidegebieden. Ten noorden van de es lag het grootste aaneengesloten heidegebied van Enter: de *Elsheide*, ruim 120 hectare. Ten oosten hiervan lag nog een heidevlakte, het *Kramersveld*, vernoemt naar de familie Cramer die vanaf 1734 woonachtig was op het erve Leijerweerd.²⁹ Het *Zuiderveld* - op kaarten lang foutief aangegeven als *Suikerveld* - was lang een gebied met meer dan 85 hectare aan heide.³⁰

F. Veenlandschap

Het relatief vlakke gebied ten westen van het essenlandschap, de kadastrale buurt *De Venen*, raakte in de loop van het Holoceen nagenoeg geheel met hoogveen bedekt.³¹ In de *Enter Venen* werd eeuwenlang turf gestoken.³²

26 Bouman, Bos & van Beek, 2013, 16-18 & 33.

27 *Ibidem*, 30.

28 *Ibidem*, 33.

29 Altena & Kraa, 1996, 18-19.

30 HisGIS-data Wierden.

31 Groenewoudt, *et al.*, 2006, 50.

32 Altena & Kraa, 1996, 16-18.

Deellandschap & grondgebruik	Bewoningspatroon	Verkaveling	Perceelsrand- begroeiing	Geomorfologie	
A. Dorpslandschap					
Bouwland	-	Hoofdzakelijk stroken, ook blok	Niet definieerbaar	● Lage gordeldekzandduinen ● Gordeldekzandwelvingen ● Lage stuwwal	
Huis en erf	Geconcentreerd, lintbebouwing	-	-	● Lage gordeldekzandduinen ● Gordeldekzandwelvingen ● Lage stuwwal	
B. Essenlandschap					
Bouwland	-	Hoofdzakelijk smalle stroken, noord-zuid en oost-west georiënteerd. In mindere mate blok	Niet definieerbaar	● Lage gordeldekzandduinen ● Gordeldekzandwelvingen ● Lage stuwwal ● Vlakte van ten dele verspoelde dekzanden	
Huis en erf	Verspreide individuele erven aan de rand	-	-	● Lage gordeldekzandduinen ● Gordeldekzandwelvingen ● Lage stuwwal ● Vlakte van ten dele verspoelde dekzanden	
C. Kampenlandschap					
Bos en hakhout	-	Onregelmatige blokken, stroken kwamen ook voor	-	● Lage dekzandduinen ● Hoge dekzandduinen ● Dekzandwelvingen ● Vlakte van ten dele verspoelde dekzanden	
Bouwland	-	Hoofdzakelijk blok	Houtsingels en -wallen	● Lage dekzandduinen ● Hoge dekzandduinen ● Dekzandwelvingen ● Vlakte van ten dele verspoelde dekzanden	
Huis en erf	Verspreide individuele erven	-	Houtsingels en -wallen	● Lage dekzandduinen ● Hoge dekzandduinen ● Dekzandwelvingen ● Vlakte van ten dele verspoelde dekzande	
Hooiland	-	Kleine onregelmatige blokken	Houtsingels en -wallen	● Lage dekzandduinen ● Hoge dekzandduinen ● Dekzandwelvingen ● Vlakte van ten dele verspoelde dekzanden ● Beekoverstromingsvlakte	
D. Broeklandschap					
Huis en erf	Vrijwel niet aanwezig, verspreide individuele erven	-	Houtsingels en -wallen	● Gordeldekzandwelvingen ● Lage dekzandduinen	
Grasland	-	Hoofdzakelijk grote, aaneengesloten, onregelmatige percelen	-	● Beekdalbodem met veen ● Beekoverstromingsvlakte ● Dalvormige laagte ● Dekzandwelvingen ● Gordeldekzandwelvingen ● Lage dekzandduinen ● Lage gordeldekzandduinen ● Vlakte van ten dele verspoelde dekzanden	
Heide	-	Kleine onregelmatige percelen	-	● Beekoverstromingsvlakte ● Dekzandwelvingen ● Lage dekzandduinen	
Hooiland	-	Rechte stroken en onregelmatige blokken	-	● Beekdalbodem met meanderruggen en geulen ● Beekdalbodem met veen ● Beekoverstromingsvlakte ● Dalvormige laagte ● Dekzandvlakte vervlakt door veen en/of overstromingsmateriaal ● Laagte zonder randwal, uitblazingslaagte, moerassig ● Lage dekzandduinen ● Vlakte van ten dele verspoelde dekzanden	

	Bodem	Grondwatertrap (GWT)
	● Beekeerdgronden; lemig fijn zand ● Hoge zwarte enkeerdgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand ● Laarpodzol-gronden; lemig fijn zand	VI VII VIII
		VI VII VIII
	● Gooreerdgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand ● Hoge zwarte enkeerdgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand ● Laarpodzolgronden; lemig fijn zand	VII VIII
		VII VIII
	● Beekeerdgronden, lemig fijn zand ● Hoge bruine enkeerdgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand ● Hoge zwarte enkeerdgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand ● Laarpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand ● Venige beekdalgronden	II IIIb VI VIII
	● Beekeerdgronden, lemig fijn zand ● Hoge bruine enkeerdgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand ● Hoge zwarte enkeerdgronden, leemarm en zwak lemig fijn zand ● Laarpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand ● Veldpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand	IV VI VII VIII
		VI VII VIII
	● Beekeerdgronden, lemig fijn zand ● Veldpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand	III IIIb IV VI
		IV VI
	● Beekeerdgronden, lemig fijn zand ● Haarpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand ● Moerige eerdgronden met een zanddek en een moerige tussenlaag op zand ● Venige beekdalgronden	II III IIIb IV VI
	● Beekeerdgronden, lemig fijn zand ● Laarpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand ● Veldpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand ● Venige beekdalgronden	III IIIb VI VII
	● Beekeerdgronden, lemig fijn zand ● Moerige eerdgronden met een zanddek en een moerige tussenlaag op zand ● Venige beekdalgronden	II III IIIb IV VI

Deellandschap & grondgebruik	Bewoningspatroon	Verkaveling	Perceelsrand- begroeiing	Geomorfologie	
E. Heidelandschap					
Bouwland	-	Vrijwel niet aanwezig, kleine blokken	Houtsingels en -wallen	● Lage dekzandduinen ● Hoge gordeldekzandduinen ● Gordeldekzandwelingen	
Huis en erf	Vrijwel niet aanwezig, verspreide individuele erven	-	Houtsingels en -wallen	● Dekzandwelingen ● Gordeldekzandwelingen ● Lage gordeldekzandduinen ● Vlake van ten dele verspoelde dekzanden ● Gordeldekzandwelingen	
Heide	-	Hoofdzakelijk grote, aaneengesloten, onregelmatige percelen	-	● Hoge dekzandduinen ● Lage dekzandduinen ● Dekzandwelingen ● Gordeldekzandwelingen ● Lage stuwwal ● Hoge gordeldekzandduinen ● Lage gordeldekzandduinen ● Lage stuifzandduinen en bijbehorende laagten ● Vlake van ten dele verspoelde dekzanden ● Dekzandvlakte vervlakt door veen en/of overstromingsmateriaal ● Beekoverstromingsvlakte ● Dalvormige laagte	
F. Veenlandschap					
Moeras	-	-	-	● Dekzandvlakte vervlakt door veen en/of overstromingsmateriaal	
Water	-	-	-	● Dekzandvlakte vervlakt door veen en/of overstromingsmateriaal	

Tabel 2.1. Matrixtabel opbouw cultuurlandschap Euter omstreeks 1817.

	Bodem	Grondwatertrap (GWT)
	● Beekeerdgronden, lemig fijn zand ● Laarpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand	VI
		Vi
	● Beekeerdgronden, lemig fijn zand ● Gooreerdgronden; lemig fijn zand ● Haarpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand ● Hoge zwarte enkeerdgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand ● Holtpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand ● Laarpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand ● Moerige eerdgronden met een moerige bovengrond op zand ● Veldpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand ● Venige beekdalgronden	II III IIIb VI VII VIII
	● Gooreerdgronden; lemig fijn zand ● Moerige eerdgronden met een moerige bovengrond op zand	IIIb
	● Gooreerdgronden; lemig fijn zand ● Moerige eerdgronden met een moerige bovengrond op zand	IIIb

Droge en natte infrastructuur

Wegenstructuur

Aan het begin van de 19^e eeuw kende de marke Enter een wirwar van wegen (afb. 2.14). De wegenstructuur valt nader uiteen te rafelen in lokale en bovenlokale wegen en karrensporen. De lokale wegen werden gebruikt om vanuit de verschillende buurten op de kortste wijze het dorp te bereiken. Deze wegen waren in het begin niet meer dan karrensporen die later, door intensivering van het verkeer, herkenbare wegen werden die ook als zodanig door de landmeters van het kadaster werden gekarteerd. Echter bleven er karrensporen bestaan die - via de korts mogelijke weg - dwars over de markegronden naar onder andere de molen en boerderijen liepen. Deze karrensporen zijn ook opgenomen op de minuutplans. De bovenlokale wegen dienden als doorgaande wegen voor de plaatsen die Enter omringen. Te noemen vallen de weg van Rijssen - via Enter - naar Delden, de weg van Enter naar Wierden, de weg van Rijssen naar Goor, de weg van Enter naar Almelo. In die tijd waren er nog maar weinig bruggen over de Regge.³³ De rivier kon ook bij verschillende voordien doorkruist worden.³⁴ Op de kadastrale minuutplans hebben verschillende wegen de suffix -dijk hetgeen voor het onderzoeksgebied uitgelegd moet worden als een wat hoger gelegen rechte weg door een nat gebied.³⁵ Vaak lagen deze wegen een halve tot een hele meter boven de omgeving.

Afb. 2.12 De Rijssenseweg van Enter naar Rijssen in 1932.

Waterlopenstructuur

De kadastrale minuutplans bieden ook inzicht in de hoofdstructuur van de waterlopen van Enter. Naast de Regge bestond de waterlopenstructuur van de marke Enter voornamelijk uit gegraven waterlopen die leeën en graves worden genoemd en daarnaast ook enkele weteringen. Deze waterlopen waren voornamelijk, net als de algehele landschappelijke hoofdstructuur van het onderzoeksgebied, noord-zuid georiënteerd.³⁶

Afb. 2.13 De Entergraven aan het begin van de 20^e eeuw.

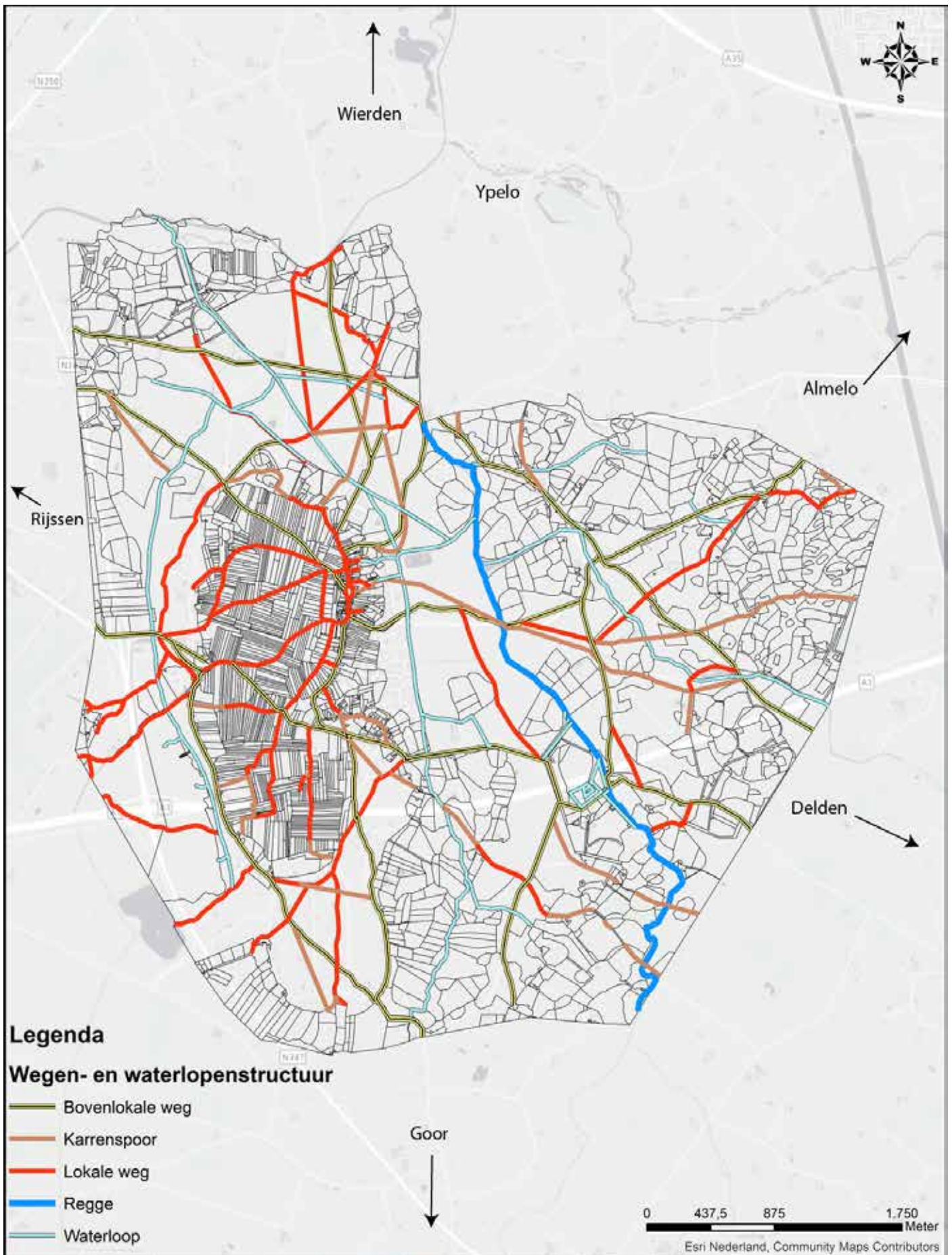
33 Everste – Crince Le Roy, *et al.*, 2000, kaarten 13 t/m 29.

34 Altena & Kraa, 1996, 11-12 & Everste – Crince Le Roy, *et al.*, 2000, kaarten 13 t/m 29.

35 Everste – Crince Le Roy, *et al.*, 2000, kaarten 13 t/m 29.

36 *Ibidem.*

Afb. 2.14 De wegen- en waterlopenstructuur van Enter omstreeks 1817 en de plaatsen waar de bovenlokale wegen heen leidden.

2.4 De samenleving van Enter

Middelen van bestaan

Begin 19^e eeuw bestond Enter, net als veel andere plaatsen, vooral uit een door de landbouw gedomineerde samenleving. Daarnaast was ook de scheepvaart een belangrijk middel van bestaan. Riviertjes en beken als de Oude IJssel, de Berkel, de Schipbeek, de Loolee, de Vecht, de Reest, de Echter Grift, de Oude Vaart en natuurlijk de Regge kennen een rijke scheepvaartgeschiedenis.³⁷ In Twente vertolkten de Regge en Enter de belangrijkste rol in de scheepvaart.

De oudste vermelding over scheepvaart op de Regge komt voor in rekeningen van de drost van Twente uit de jaren 1336-1339.³⁸ Het eerste bericht over het Enterse aandeel in de scheepvaart op de Regge dateert uit 1631.³⁹ Het bestaansrecht had de scheepvaart vooral te danken aan het moeizame vervoer over de weg: zomers waren de wegen droog, mul en stoffig en 's winters waren ze onbegaanbaar door regen en overstromingen. De schippers van die tijd waren ook wel de voerlieden van deze streek. Goederen die vervoerd werden waren onder andere hout, stenen, graan en textielproducten. Daarvoor was wel een speciaal soort schip nodig dat niet te breed was en weinig diepgang had: de zomp. Vanuit het achterland werden de goederen naar overslagplaatsen gebracht. Daar werden de goederen op de zompen geladen om vervolgens vervoerd te worden naar de IJsselsteden, Holland en Friesland.⁴⁰ Vanwege haar centrale ligging en over het algemeen voldoende hoge zomerpeil van de Regge om het dorp te bereiken groeide Enter uit tot het bolwerk van de zompvaart.⁴¹ In haar hoogtijdagen (tussen circa 1800 en 1830) voeren er op de Regge zeker 160 zompen. Enter telde toen ruim 120 schippers. Het dorp kende drie werven van waaruit schepen voor de Regge, Berkel, Schipbeek, Vecht en het Zwarte Water werden gebouwd.⁴²

Afb. 2.15 De laatste Enterse zomp, de 'Regt door zee' gebouwd in 1875, op de Regge nabij Rijssen.

37 Schutten, 1981, ongenummerd.

38 *Ibidem*, 25.

39 *Ibidem*, 144.

40 Gietelink, 1950, 454-455.

41 *Ibidem*, 456-460.

42 Schutten, 1981, 145-150.

Eind 18^e, begin 19^e eeuw ontwikkelde zich naast de zompvaart een industrie waar men tegenwoordig in Enter nog aan herinnerd wordt: de klompenmakerij. Het aantal geproduceerde klompen lag al snel hoger dan de lokale behoefte. De export buiten het dorp gebeurde met hulp van de zompenschippers, onder andere naar Friesland.⁴³

Afb. 2.16 Enterse klompenmakers aan het werk aan het begin van de 20^e eeuw.

Te Enter. Klompenmakers aan het werk.

Na 1830 trad de neergang van de scheepvaart in. Hiervoor zijn verschillende oorzaken aan te wijzen. De industriële revolutie luidde een nieuw tijdperk in. Met de komst van verharde wegen en daarmee een toename van het vervoer per kar verloor de scheepvaart haar monopolypositie. Vracht was er nog genoeg maar het vrachtgeld was sterk gedaald. Een andere tegenslag voor de scheepvaart was het besluit af te zien van het bevaarbaarder maken van de Regge ten gunste van de aanleg van de Overijsselse Kanalen. Als laatste oorzaak kan de komst van de spoorwegen genoemd worden.⁴⁴ Na de teloorgang van de zompvaart ging men zich onder andere richten op een nieuwe vorm van handel: de ganzenhandel. Vanuit de omliggende broekgebieden als Enterbroek en Bornerbroek werden de ganzen bijeengedreven om naar Engeland en Duitsland verhandeld te worden. De Eerste Wereldoorlog zorgde voor een abrupt einde aan deze handel.⁴⁵

Afb. 2.17 Op de Hogebrink werden de ganzen bij elkaar gedreven. De foto dateert uit het begin van de 20^e eeuw.

Op den hoogen Brink. De ganzen „poseeren“.

43 Altena & Kraa, 1990, 41-43.

44 Schutten, 1981, 162-163.

45 Altena & Kraa, 1990, 38.

Beroepsstructuur

Met behulp van HisGIS-data kan ook inzage geboden worden in de Enterse beroepsstructuur aan het begin van de 19de eeuw. Deze was erg gevarieerd (tabel 2.1). Het grootste deel van de beroepsbevolking was in 1817 landbouwer. Hun aantal bedroeg 179. Op ruime afstand volgden de schippers, met 56 vertegenwoordigd. De beroepen koopman, timmerman, klompenmaker en winkelier waren in meerdere aantallen vertegenwoordigd. Van de overige beroepen waren er meestal maar een of twee beoefenaren. Bijlage 4 biedt inzage in de spreiding van alle binnen de marke voorkomende beroepen verdeeld over de percelen.

Beroep	Aantal	Beroep	Aantal
Bakker	2	Landbouwer	179
Bakker en landbouwer	1	Landbouwer en tapper	1
Boerenknecht	1	Molenaar	1
Breukmeester	1	Paardenkoper	2
Dagloner	2	Pastoor	1
Dekker	1	Predikant	1
Dienstmaagd	1	Schippier	56
Dienstmeid	1	Schoenmaker	2
Eigenaar	3	Smid	3
Herbergier	1	Tapper	2
Hoenderkramer	1	Timmerman	9
Kastelein	1	Wever	1
Kleermaker	1	Wieldraaijer	1
Klompenmaker	8	Winkelier en landbouwer	1
Koopman	11	Winkelier	5
Kuiper	1	Zonder (vermeld) beroep	17

Tabel 2.1 Beroepsstructuur inwonende van de Enter op basis van HisGIS.

Bezitsstructuur

De meeste percelen waren in eigendom van personen die woonachtig waren binnen de marke en organisaties van binnen de marke. Bijna de helft van het Enters grondgebied was in eigendom van de marke. Op dit bezit wordt nader ingegaan in paragraaf 2.5. Personen wonende buiten de marke met eigendommen in de marke waren voornamelijk afkomstig uit buurschappen en plaatsen uit de directe omgeving: (Ambt) Almelo, (Ambt) Delden, Azelo, Borne, Bornerbroek, Deldenerbroek, Diepenheim, Elsen, Goor, Noetsele, Notter, Rectum, Rijssen, Vriezenveen, Ypelo, Zeldam, Zenderen en Zuna. Een perceel bouwland van 3300 m² was in eigendom bij de weduwe van Jan van den Berg, blikslageres te Haarlem. Rond het Kattelaar had Lambert Eindhoven, koopman uit Blokzijl 34 percelen met variërend grondgebruik in eigendom (zie ook hierna: Voornamen huizen). Verder waren de burgermeester van Rijssen, de Enschedeër Benjamin Willem Blijdenstein, telg van de bekende textielfamilie, en de Gravin van Wassenaar, van het kasteel Twickel, de eigenaren van een ruim aantal percelen met variërend grondgebruik. Zeven percelen heide, totaal 4,66 hectare, waren niet in eigendom van de marke.⁴⁶

De verschillen tussen het noord- en zuideinde

Enter kenmerkte zich door een scheiding tussen het noord- en zuideinde van het dorp. Deze scheiding zat hem in zaken als geloof en beroep. Het dorp kan nader onderverdeeld worden in drie gebieden. In het noordeinde, het gedeelte ten noorden van de weg naar Rijssen, was men overwegend protestant. Hier waren ook de meeste gewaarde erven aanwezig en de meer kapitaalkrachtige landbouwers. Men trof in dit gedeelte van Enter ook schippers en schuitenmakers met scheepswerven. In het zuideinde, het gedeelte ten zuiden van de katholieke kerk, was men overwegend Rooms-Katholiek. De beroepsbevolking bestond hier vooral uit handelaars in paarden, ganzenopkopers en -drijvers en klompenmakers. Het tussenliggende gebied werd gekenmerkt door een gemengde bevolking van zowel protestanten als katholieken (zie ook bijlage 4).⁴⁷

46 Analyse HisGIS-data Enter.

47 Kraa, 2011, 124-125.

Voorname huizen

Rond 1800 kende Enter drie voorname huizen: het Leijerweerd in het noorden van het onderzoeksgebied, de Berghorst net buiten het dorp en het Kattelaar in het zuiden van het onderzoeksgebied (afb. 2.11). Het Leijerweerd wordt voor het eerst genoemd in het schattingsregister van Twente uit 1475. Het erf, dat ontstond als katerstede, was in eigendom bij verschillende vooraanstaande families. Begin 1734 kwam het goed in eigendom bij de familie Cramer. Deze familie liet er, naast de bestaande boerderij, een buitenhuis en theehuisje bouwen. Ook werden een sterrenbos en allée aangelegd. In 1802 werd toestemming gegeven de naam Putman bij die van Cramer toe te voegen zodat deze familienaam niet verloren zou gaan. Begin 19e eeuw was het goed eigendom van Karel Frederik Herman Putman Cramer, schout van het schoutambt Delden.⁴⁸

Ten noorden van Enter lag, in de buurt Berghorsterblok, het herenhuis De Berghorst. In het vuurstedenregister van 1642 werd De Berghorst voor de eerste keer vermeld. Van dit huis is vooral de genealogie goed beschreven. Ook hier waren verschillende vooraanstaande families ooit eigenaar. Eind 18^e eeuw werd het huis verhuurd en trad het verval in.⁴⁹

Het laatste voorname huis was het Kattelaar, direct aan de Regge gelegen, voor het eerst genoemd in de leenregisters van de Bisschop van Utrecht in 1382 toen het nog geen herenhuis was. In het schattingsregister van 1475 wordt het als katerstede vermeld. Vanaf 1660 spreken de archieven over het huis Kattelaar. In 1685 kocht Herman Borgerink het Kattelaar. Borgerink was een van de burgermeesters van Deventer. In 1738 werd het bezit rondom het Kattelaar aanzienlijk uitgebreid met vier boerenerven. Een van deze erven was Binnengerrit. Dit erf, gelegen tegenover het Kattelaar aan de andere zijde van de Regge, was een (schippers)herberg die vanaf de tweede helft van de 18^e eeuw uitgroeide tot een belangrijk overslagcentrum binnen de zompvaart. Na het overlijden van de laatste nog in leven zijnde dochter van Borgerink werd het gehele bezit in 1804 verkocht aan de heer Lambert Eindhoven uit Blokzijl.⁵⁰ Van het Leijerweerd is tekening van omstreeks 1884 (afb. 2.18). Beeldmateriaal van De Berghorst en het Kattelaar is er niet.

Afb. 2.18 Het Leijerweerd in 1884.

48 Altena, *et al.*, 1988. 21-25.

49 <http://dewiezer.nl/search/node/berghorst>, verhalen 1 t/m 4 + slot, geraadpleegd op 26 maart 2018.

50 Altena, *et al.*, 1988. 11-17.

2.5 De marke Enter

In het landbouwsysteem van het oostelijk zandgebied was vanouds een belangrijke rol weggelegd voor de woeste gronden. In het vroegmoderne landbouwsysteem - dat bekend stond als akkerbouw met plaggenbemesting, escultuur of esstelsel - werd zowel akkerbouw en als veeteelt bedreven, het vee stond daarbij ten dienste van de akkerbouw door deze te voorzien van mest. Doordat er jaar in jaar uit graan verbouwd werd op de bouwlanden, veelal zonder braakperiode, was de behoefte aan mest groot.⁵¹ Het systeem leidde tot degradatie en uitputting van de bodem. Deze verschijnselen tegengaan vereiste een continue aanvoer van mest. Waarschijnlijk werden de bouwlanden uitsluitend bemest met organisch materiaal zoals heide, mos en turf en nog niet met (zandhoudende) plaggen.⁵² Onderzoek van Spek toont aan dat minerale plaggenbemesting in Salland mogelijk vanaf de 16^e eeuw in aandeel begon toe te nemen.⁵³ Waarschijnlijk was dit ook in Twente het geval. De plaggen werden verzameld op de woeste gronden, waarvan de eigenaren van de aangrenzende landbouwgronden het recht hadden deze te exploiteren.⁵⁴ Voor deze vorm van bemesting zou, wanneer gestreefd wordt naar duurzame plaggenlandbouw, dertig maal zoveel heide nodig zijn dan er als bouwland in gebruik is.⁵⁵ Er ontstonden bemestingsproblemen, men had zeer veel woeste gronden nodig om de benodigde plaggen te leveren.⁵⁶

Om het recht op het gebruik van de woeste gronden te reguleren werd het gebruik hiervan rond de 12-13^e eeuw strakker gereguleerd binnen de toenmalige buurtschappen (ook wel buurmarken of marken genoemd)⁵⁷. De boeren verdeelden hun gebruiksrechten toen door middel van een systeem van waardelen, waarmee men toegang had tot het gebruik van de gronden. Ook mochten eigenaren van waardelen gebruikmaken van diverse rechten.⁵⁸ Een waardeel in de marke Enter gaf recht op het 'heyden en weyden' op de gemeenschappelijke gronden, vissen in de beken rond Enter en steken van turf in het Enterveen.⁵⁹ De waardelen zijn in Volle Middeleeuwen zo over de groep toen bestaande boerderijen verdeeld. Later gestichte bedrijven beschikten niet over een waardeel in de marke. Deze bedrijven, aangeduid als keuter, kotter of kater(stede), waren kleiner als gewaarde werven en hadden slechts beperkt recht op het gebruik van de gemeenschappelijke gronden. Gewaarde erven konden worden opgesplitst waardoor twee boerderijen met elk een half waardeel ontstonden, dat later weer verdeeld kon worden in vier boerderijen met elk een ¼ deel.⁶⁰ In Enter kwamen dergelijke constructies ook voor. Zo waren het Leijerweerd en het Kattelaar halfgewaard, huis Berghorst had zelf ¼ waardeel en een ½ waardeel van erve Olthof. In totaal waren er in de marke Enter 28 ¼ waardelen. Er stonden vier erven te boek als ongewaard en er stond een erf te boek als keuter. Over de overige twaalf erven, die in het boerderijonderzoek van het richterampt Kedingen worden genoemd, zijn deze gegevens niet bekend.⁶¹ Naast de gewaarde erven waren er een groot aantal huizen die uitdriften hadden. Een uitdrift was het recht om vee te weiden op de markegronden. In de 17^e eeuw werd een kerk gesticht die door de marke onderhouden werd.⁶²

Ruim 1062 hectare was omstreeks 1817 in beheer van de marke, 47,3% van het Enters grondgebied. Meer dan de helft van deze gronden - 53,54% - bestond uit heide. Grasland kwam met 37,98% op een tweede plek. 7,5% bestond uit moeras en water, voornamelijk gelegen in het Enterveen. Hakhout en bos, bouwland en hooiland namen nog geen 1% van het markebezit in. Naast woeste gronden had de marke ook gebouwen en huizen in eigendom. Het kadaster vermeldt het eigendom van twee scholen, vier huizen, een perceel huisgrond en vijf huis en erf percelen.⁶³

51 Demoed, 1987, 15.

52 Spek, 2004, 761-762.

53 *Ibidem*, 778, 784-814.

54 Trompetter & Luiten van Zanden, 2001, 130-131.

55 Spek, 2004, 760.

56 Altena, *et al.*, 1988. 99.

57 Spek, 2004, 102-103.

58 Trompetter & Luiten van Zanden, 2001, 130-131.

59 Altena, *et al.*, 1988. 99.

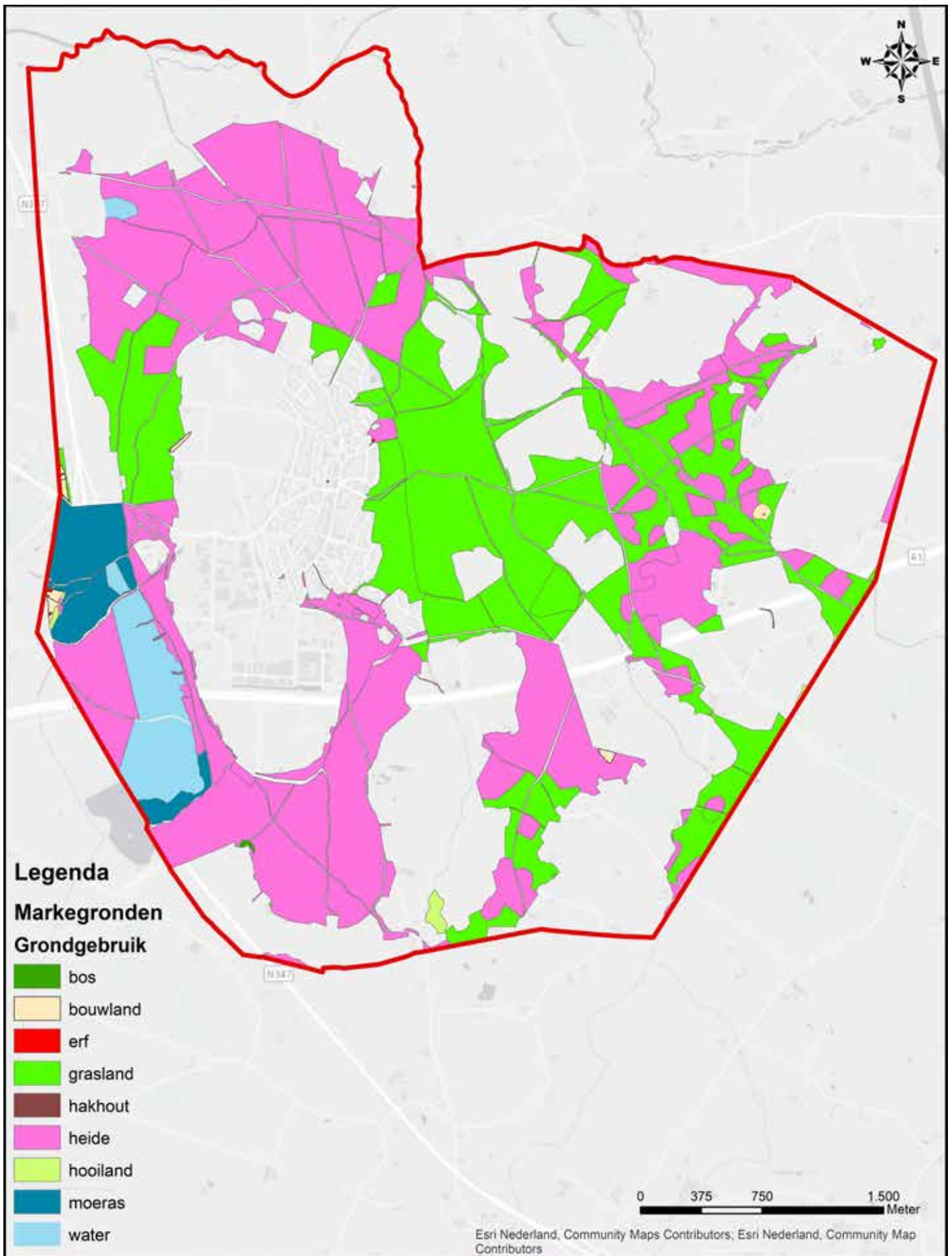
60 Trompetter & Luiten van Zanden, 2001, 131-132.

61 Woolderink, 2015, 75-85.

62 Van Engelen van der Veen, 1924, 110-111.

63 Analyse HisGIS-data Wierden.

Afb. 2.19 De markegronden omstreeks 1817.

Afb. 3.1 Van de Enterse heide en de ontginning daarvan is geen beeldmateriaal bekend. Om een beeld te schetsen bij de ontginningen is gebruikt gemaakt van beelden van andere heideontginningen. Hierboven een schoolplaat van heideontginning in Noord-Brabant die ontginning met de ossenploeg en met de spade toont.

3. Ruimtelijke ontwikkeling van de heideontginningen

3.1 Inleiding

Het doel van dit hoofdstuk is meerledig. Basis van dit hoofdstuk wordt gevormd door een fasering aan te brengen in de 19^e- en 20^e-eeuwse ontginningen van de Enterse heide. Deze fasering valt aan te brengen op basis van lokale en bovenlokale ontwikkelingen, gebeurtenissen en historische kaarten en bronnen. Per fase varieert de tijdsduur, de ontwikkelingen, de ruimtelijke omvang en situering van de ontginningen en daarmee ook de landschapstructuur.

De onderzoeksvragen die in dit hoofdstuk centraal staan zijn:

- *Welke fasering kan op basis van historische kaarten en bronnen in de heideontginningen voor de periode 1800-1987 vastgesteld worden?*
- *Wat was de ruimtelijke omvang (areaal) en landschappelijke situering (topografische ligging; fysisch-geografische ligging) van de ontginningen in elke fase?*
- *Welke landschapstructuur (verkavelingspatroon; wegen en waterlopen; eventuele bebouwing; beplanting) en grondgebruik kregen de ontginningen in de diverse fasen?*

De eerste vraag zal in paragraaf 3.2 worden behandeld. De andere vragen worden vervolgens per ontginningsfase beantwoord in de daaropvolgende paragrafen 3.3 t/m 3.6, mits er op die punten ook geschikte bronnen beschikbaar zijn. Met name bij de eerste fase bleek dat soms lastig.

3.2 Fasering van de jonge heideontginningen in de marke Enter

De eerste fase die valt te onderscheiden bestrijkt de periode tussen 1800 en 1857. De ontginningen in deze fase zijn uitgevoerd in een tijd waarin het markestelsel in Enter nog in werking was. De marke Enter werd in augustus 1857 daadwerkelijk verdeeld en vormt daarmee het eindjaar van de eerste fase.¹ In de jaren '50 van de 19e eeuw voltrok zich in Enter de grootste landschappelijke transformatie van die eeuw: de markeverdeling. Eeuwenlang collectief beheerde heide-, groen- en veengronden werden privébezit. Niet langer was men gebonden aan de regels van de marke en was men volledig vrij de heide te ontginnen. De tweede fase van de heideontginningen rond Enter heeft betrekking op ontginningen die plaatsvonden in de dertig jaar die volgden na de verdeling van de marke: 1858-1888. De derde fase is er een waarbij veel verschillende factoren een rol (kunnen) hebben gespeeld in de ontginningen van de Enterse heide, zowel op bovenlokaal als lokaal niveau. In 1888 werd de Heidemaatschappij opgericht. In deze fase veranderde ook de landbouwconjunctuur in positieve zin en werd kunstmest een meer algemeen toegepast product. Boeren gingen zich steeds meer verenigen in standorganisaties en coöperaties.² Vanaf circa 1890 gingen de Enterse boeren zich verenigen.³ Vanuit de overheid werd in deze fase ook invloed uitgeoefend op de ontginningen. Percelen werden vrijgesteld van belasting wegens ontginning.⁴ In 1910 werd Enter aangesloten op de spoorlijn Neede-Hellendoorn waarbij het spoor midden over de es en het Zuiderveld werd aangelegd.⁵ Deze fase eindigt in 1939, toen was de meeste heide van Enter al ontgonnen.⁶ De laatste en vierde fase is er een van ontginningen in oorlogstijd en restontginningen: de nog aanwezig eheide aan het begin van deze fase was verdeeld in snippers verspreid over het onderzoeksgebied. Alleen op het Zuiderveld lag nog een aaneengesloten gebied van heide. Deze fase wordt in 1987 afgesloten, toen was de Enterse heide volgens de kadastrale archieven volledig ontgonnen.⁷

Resumerend kunnen ontginningen onderverdeeld worden in de volgende fasen (zie ook afb. 3.2):

1. 1800-1857: ontginningen in de nadagen van de Enter marke;
2. 1858-1888: ontginningen in de drie decennia na de markeverdeling;
3. 1889-1939: nieuwe instellingen, technieken en ontginningen onder overheidsinvloed;
4. 1940-1987: ontginningen in oorlogstijd en restontginningen.

1 Van Engelen van der Veen, 1924, 111.

2 Thissen, 1993, 16 & 290.

3 HCO, toegangsnummer 0025, inventarisnummer 9778, gemeenteverslag 1892 & HCO, toegangsnummer 0330.1, inventarisnummer 1420.

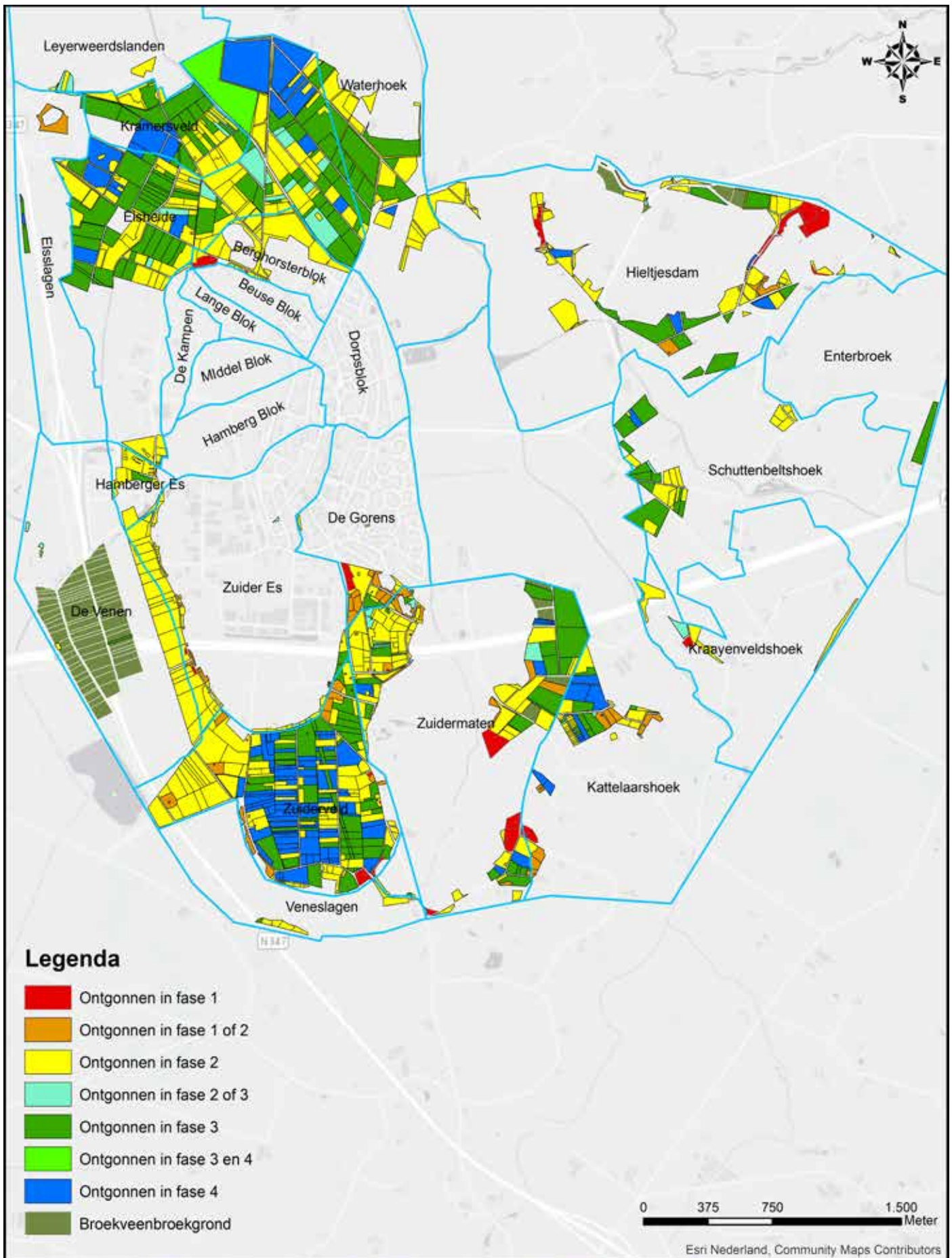
4 Gemeentearchief Wierden, inventarisnummers 395-398.

5 <https://www.entoen.nu/nl/overijssel/twente/enter/bello> geraadpleegd op 4 september 2017.

6 Bonneblad 378, 1935.

7 Kadaster Archiefviewer 2.0, kadastrale gegevens gemeente Wierden (WDN02) die betrekking hebben op (voormalige) heidepercelen.

Afb. 3.2 Fasering van de Enterse heideontginningen. Van een beperkt groepje ontginningen kon de jaardatering niet exact vastgesteld worden. Waar dit het geval was zijn de ontginningen aangemerkt als ontgonnen in fase 1 of 2 dan wel ontgonnen in fase 2 of 3. Een perceel werd in fase 3 en 4 ontgonnen en heeft dan ook deze aanduiding meegekregen. Van 7,7% van het heideareaal van na de markeverdeling werd 'het soort van eigendom' (het grondgebruik) in het kadaster in de loop van de tijd gewijzigd in broekveen of broekgrond. Deze percelen zijn niet verder meegenomen in het onderzoek.

3.3 Ontginningen in de nadagen van de Enter marke (1800-1857)

Inleiding

Zaken die speelden in de marke zijn opgetekend in de markeboeken. Informatie over de ontginningen in het begin van deze periode moeten we dan ook vooral uit deze boeken halen. De markeboeken van Enter bevatten de verslagen van de vergaderingen (holtinks). In de vergaderingen kwamen vooral zaken aan de orde die samenhangen met het beheer van de markegronden.⁸ De markeboeken van Enter uit deze fase berichten onder meer over de uitgave van uitdriften, het steken van plaggen, aangravingen (ontginningen) en insmijtingen (het tenietdoen van ontginningen), maar ook over het onderwijs, de kerk en het plaatsen van huizen op markegronden.⁹ In 1832 werd het kadaster ingesteld. Ontginningen die vanaf dat jaar plaatsvonden zouden in principe via de kadastrale archieven te volgen moeten zijn.

Berichten over ontginning in de markeboeken

In vrijwel elk holtinkverslag kwamen de aangravingen aan de orde.¹⁰ Hoewel de markeboeken niet compleet zijn geven deze wel een beeld van wat er omtrent de ontginningen in de marke Enter speelde. Aangravingen waren bijna een vast agendapunt. Vast staat dat in de tijd van het markestelsel woeste gronden werden ontgonnen en dus ook heidegronden, al wordt dit niet expliciet in de markeboeken vermeld. Ook is het moeilijk om iets te zeggen over de locatie en omvang van de ontginningen.

Het holtinkverslag van oktober 1800 vermeldt dat verscheidene ingezetenen van de marke gronden hebben 'aangesmeten' (aangelegd). Deze gronden werden door de markerichter en een aantal gecommiteerden in ogenschouw genomen. Daarbij werd beoordeeld of deze ten nadele van de marke waren. Zo ja, dan dienden de ontginningen ingesmeten te worden. Zo niet dan werden de ontginningen na redelijkheid getaxeerd en mocht de ontginning na betaling van het getaxeerde bedrag in stand gehouden worden. In het holtinkverslag van juni 1801 vinden we een bericht van soortgelijke strekking. Deze 'regeling' zorgde voor verdeeldheid onder de gewaarden. Het aangraven van gemene gronden zou tot groot nadeel van de marke leiden.¹¹

In de holtink van 9 juni 1802 werd bepaald dat *'niemand enige markegrond zal mogen aangraven of uitspitten zonder alvorens op den holtink permissie daar toe verkregen te hebben, op de boete van twee goudgulden voor de gewaarden en op de boete van vier goudgulden voor ongewaarden'*. Clandestiene ontginningen dienden door de aangraver weer in oorspronkelijke staat terug gebracht te worden. Het verslag van de holtink van 25 juni 1805 vermeldt dat bij de markerichter veel klachten binnengekomen waren over dat enige ingezetenen van de marke gronden die ingesmeten dienden te worden, zoals bij de vorige holtink was besloten, opnieuw hadden aangegraven. Bepaald werd dat de aangravers deze gronden opnieuw in moesten smijten (de ontginningen ongedaan moesten maken). Nieuwe aangravingen dienden goedgekeurd te worden door de markerichter en gecommiteerden. Werd er zonder toestemming aangegraven dan kon men rekenen op een boete van 20 goudgulden, een aanzienlijk hoger boetebedrag dan tijdens de holtink van juni 1802 was bepaald.¹²

Hetgeen in juni 1805 was bepaald ten aanzien van aangravingen had niet het gewenste effect. Voor de holtink in september van datzelfde jaar waren klachten binnengekomen bij het markebestuur. Eerder ingesmeten gronden waren opnieuw aangegraven en *'langer dan jaar en dag door die aan of opgraver rustig en vreedig zijn bezeten geworden'*. Er werd besloten de aangegraven gronden door de markerichter en de gecommiteerden te laten taxeren en de verschuldigde 'penningen' te vorderen.¹³

8 Demoed, 1984, 57.

9 HCO, toegangsnummer 0157, inventarisnummer 314 & privéarchief H. Woolderink, Markeboek Enter 1819-1857.

10 HCO, toegangsnummer 0157, inventarisnummer 314.

11 *Ibidem.*

12 *Ibidem.*

13 *Ibidem.*

In het verslag van de najaarsholtink van 1806 en de verslagen van de holtinks van 1807 en later wordt niets over ontginningen vermeld. Vanaf 1812 komt het onderwerp ontginningen weer voor in de markeboeken. Opnieuw werd door het markebestuur een commissie ingesteld. Deze commissie moest bekijken welke gronden aangesmeten waren én niet betaald waren. Gronden die niet betaald waren zouden getaxeerd worden. Ook had men te maken met huisjes die op de markegronden waren en waarvoor 'heele kampen' waren aangegraven. Uit een - door een aantal ingezetenen van de marke opgestelde - brief, die werd voorgelezen op de holtink van 28 augustus 1815, werd duidelijk hoe groot het probleem omtrent de aangravingen was. '*... door veele inwooners van Enter Markt (marke), sedert eenigen tijd, straffeloos naar eigen goedvinden veel van de markten gronden worden aangegraven en tot privaat eigendom word toegeigend veeltijds niet zonder aanmerkelijk nadeel, en ook der gemeene wegen welke op sommige plaatsen waar dezelve voorheen regtlegen, thans met veele bogten ginsch en herwaards gaan, dat ofschoon dese veelvuldige aangravingen van Markten gronden zonder eenige aanvraag aan de Eigengeërfdens, veel minder met approbatie van Goede Heeren vergaderingen geschieden, zooals naar Markten gewoonte en huishoudelijke usantie (gewoonte) behoorde plaats te hebben ...*'.¹⁴

Naar aanleiding van deze brief werd tijdens de holtink van augustus 1815 besloten dat de markerichter samen met de gecommiteerden door de marke zouden reizen om willekeurig gedane aangravingen op te sporen en deze naar de markeresolutieën te straffen. De daad werd bij het woord gevoegd. Het verslag van de vergadering van september 1816 bevat een lijst met zeventien namen van personen die gronden aangegraven hadden of de markegronden anderszins benadeeld hadden en de locatie van die gronden.¹⁵ Van vier percelen valt met hoge zekerheid te zeggen dat het heide betrof. Deze percelen waren aan het Enter Veld gelegen waar vrijwel zeker het Zuiderveld mee wordt bedoeld en worden omschreven als veldgrond (heidegrond).¹⁶ Van drie van de percelen is de oppervlakte en het bedrag dat afgestaan moest worden aan het markebestuur bekend. Deze percelen hadden tezamen een omvang van zeker 3.888 tred (circa 3.305 m²) en twee schepel (circa 200 m²) waar 95 gulden voor betaald moest worden aan het markebestuur.¹⁷

Op de holtink van augustus 1818 waren aangravingen het eerste agendapunt, meer specifiek de slechte betaling van de aangegraven en getaxeerde gronden. Een aantal aangravers had klachten ingediend omdat zij vonden dat hun grond te hoog getaxeerd was. Daarop werd besloten dat de taxatiecommissie de klachten in overweging zou nemen en zo nodig opnieuw te taxeren. Ook moest de commissie de gronden, die na het uitbrengen van het rapport van augustus 1816 waren aangegraven en de gronden welke '*nog begeert worden om aan te graven*', inspecteren en taxeren. Er werd nogmaals een waarschuwing uitgedaan dat het niet toegestaan was zonder accordering van het markebestuur aangravingen te doen. Aangravingen die zonder toestemming plaatsvonden werden gezien als roof en zouden bestraft worden met een sanctie.¹⁸

De marke stond er in 1819 in financieel opzicht niet al te rooskleurig voor. In de holtink van november van dat jaar werd besloten tot betaling van de markeschulden met geld van aangegraven gronden. Aangravingen brachten dus tegenstrijdige belangen met zich mee: aangravingen waren enerzijds ten nadele van de marke en anderzijds een oplossing voor de nijpende financiële situatie waar de marke soms in verkeerde. Tijdens de holtink van 31 oktober 1819 werd opnieuw besloten om een commissie te benoemen om aangegraven en aan te graven gronden op te nemen. De commissie rapporteerde de aangravingen en ging later over tot invordering van de schulden die de aangravers verschuldigd waren.¹⁹

14 HCO, toegangsnummer 0157, inventarisnummer 314.

15 *Ibidem*.

16 Ballot, 1870.

17 Tred: <http://www.meertens.knaw.nl/mgw/maat/45> geraadpleegd op 8 mei 2018. Spint: wat deze maat in Twente inhield is niet bekend. Er is uitgegaan van de maat zoals die voor het Zwollerkarospel gold. <http://www.meertens.knaw.nl/mgw/maat/246> geraadpleegd op 8 mei 2018.

18 HCO, toegangsnummer 0157, inventarisnummer 314.

19 Privéarchief H. Woolderink, Markeboek Enter 1819-1857.

In 1827 werd nogmaals overgegaan tot opneming van de aangegraven gronden om met de verkoopopbrengsten de schulden op de grondbelasting van de marke van dat jaar te kunnen voldoen. In de jaren die volgden werden de aangegraven gronden nog meerdere malen opgenomen onder meer om inkomsten te genereren om de grondbelasting te kunnen voldoen. Tijdens de holtink van 5 april 1841 werd besloten om rechtskundig advies in te winnen om willekeurige aangravingen en gebouwde huizen (hutten) weer weg te ruimen. Nogmaals werd het verbod uitgevaardigd, op straffe van een boete, om gronden aan te graven. Gronden werden namelijk niet alleen aangegraven enkel ten dienste van de landbouw. Ook werd (veelal) clandestien aangraven om hutten te bouwen. Dit gebeurde vooral op het Zuiderveld.²⁰ In de nadagen van de marke waren er 42 hutten op de marke gebouwd 'waarvan de eigenaren ieder eene meerdere of minder hoeveelheid' markegrond in bezit hadden genomen. Vanaf het moment dat het proces van de markeverdeling in gang werd gezet - eind 1852, begin 1853 - waren aangravingen nog maar een enkele keer onderwerp van gesprek tijdens vergaderingen. In deze fase verkocht de marke ook (heide)gronden - soms met daarop hutten - waarna het de koper vrijstond hier een ander grondgebruik aan te geven.²¹ Door het veelal ontbreken van gegevens over de omvang van en het soort aangegraven grond kan op basis van de markeboeken geen betrouwbare uitspraak gedaan worden over de omvang van de heideontginningen.

Afb. 3.3 Dit soort armoedige woningen kwamen vroeger voor op het Zuiderveld.

20 Persoonlijke communicatie J. Altena, d.d. 11 mei 2018.

21 Privéarchief H. Woolderink, Markeboek Enter 1819-1857.

Ontginningen volgens het kadaster

In 1832 werd het kadaster ingesteld. Ontginningen die vanaf dat jaar plaatsvonden zouden in principe via het kadaster te volgen moeten zijn. Echter werden de aangegraven gronden mogelijk pas na 1856, toen het proces rond markeverdeling in volle gang was, in het kadaster verwerkt.²² Toch kan op basis van een vergelijking tussen de HisGIS-data, die de situatie omstreeks 1817 weergeeft, en de door Woolderink verzamelde gegevens op kaart en schrift, die de situatie in 1858 na de markeverdeling weergeeft, een indicatie gegeven worden van de ontginningen in deze fase. Het oppervlak aan heide bedroeg omstreeks 1817 zo'n 573 hectare.²³ Direct na de markeverdeling, in 1858, bedroeg het areaal heide nog zo'n 424 hectare.²⁴ Dit wil echter niet zeggen dat er in deze fase ruim 150 hectare werd ontgonnen ten gunste van cultuurgrond, bos en hutten en/of boerderijen (bebouwing). Er zijn een aantal factoren te noemen die het verschil in oppervlakte van heide tussen de twee genoemde jaartallen verklaren:

1. Tijdens het proces van de markeverdeling, dat aan het einde van deze eerste fase van ontginningen begon te lopen, werd tussen circa 1854 en 1856 heide ontgonnen ten behoeve van de uitvoer van het bij de markeverdeling horende 'plan van wegen en waterlopen' (zie ook paragraaf 3.4).
2. Met de verdeling van de marke Enter ontstond er een geheel nieuw verkavelingspatroon waarbij het grondgebruik van verschillende percelen heide werd gewijzigd naar broekgrond, broekweiland en moeras (vergelijk afb. 2.8 en afb. 3.13). Dit is waarschijnlijk de grootste factor voor het verschil in heideoppervlak tussen de twee aangehaalde jaartallen.
3. De door Woolderink vervaardigde reconstructiekaart van de markeverdeling bevat vrijwel alle percelen die als gevolg van de markeverdeling ontstonden, maar is dus niet helemaal volledig. Getracht is de ontbrekende percelen zoveel mogelijk toe te voegen.
4. Zoals hierboven vermeld werden ontginningen ten tijde van het markestelsel pas laat in het kadaster verwerkt. Gecultiveerde gronden die met markeverdeling verdeeld werden en die in 1817 als heide zijn opgemeten voor het kadaster zijn zeer waarschijnlijk al tijdens het nog in werking zijn van het markestelsel ontgonnen, danwel heel snel na de verdeling van de marke ontgonnen. Een aantal ontginningen kon exacter gedateerd worden door bestudering van de TMK 1850. De terreinopmetingen voor deze kaart vonden plaats tussen 1844 en 1852, dus nog ten tijde van het markestelsel.²⁵ Ontginningen waarvan niet met zekerheid vastgesteld kon worden of ze voor of na de markeverdeling plaatshadden zijn aangeduid als ontgonnen in fase 1 of 2.

22 Privéarchief H. Woolderink, Markeboek Enter 1819-1857.

23 HisGIS-data Wierden.

24 Privéarchief H. Woolderink, Kadastrale gegevens percelen markeverdeling Enter sectie D & E 1858.

25 TMK 1850 Nettekeningen (kleur), Esri Nederland, Kadaster, beschrijving dataset.

Omvang, ligging en karakteristieken van de ontginningen die plaats hadden in fase I

Areaal, topografische ligging en landschapsstructuur van de ontginningen

Rekening houdende met de hierboven beschreven factoren konden een beperkt aantal 'vroege ontginningen' op kaart vastgelegd worden (zie afb. 3.4). Deze ontginningen hadden een bescheiden omvang van slechts 8,3 hectare verdeeld over 47 percelen. In werkelijkheid moet het aantal heideontginningen in deze periode groter zijn geweest maar dit valt niet met getallen en op kaartvast te leggen. Er werd heide ontgonnen om sowieso 21 hutten - waarvan twee illegaal - en/of boerderijen te stichten. Deze ontginningen hadden gezamenlijk een oppervlakte van 6.000 m². Daarnaast werd zo'n 7,6 hectare, verdeeld over 26 percelen, heide tot bouwland ontgonnen. De bouwlandontginningen hadden hoofdzakelijk een onregelmatige blokverkeveling (zie afb. 3.5). De perceelsomvang van de bouwlandpercelen liep sterk uiteen. De kleinste ontginning mat 270 m², de grootste was ruim 1 hectare (zie afb. 3.6). Het gemiddelde oppervlak bedroeg 0,3 hectare.²⁶ Een blik op de TMK 1850 leert dat zowel de bebouwing als het bouwland door perceelsrandbeplanting werden omgeven (zie ook afb. 2.10).²⁷

Er werd verspreid over het onderzoeksgebied ontgonnen. De meeste ontginningen waren gelegen op de gradiënt van de heide het meest grenzend aan reeds gecultiveerd land, langs of dicht in de buurt van wegen of karrensporen. Qua oppervlakte werd het meest ontgonnen in de buurt Hieltjesdam maar ook in de Zuidermaten lagen enkele relatief grote ontginningen. In de buurten rond de Enter es hadden kleinere ontginningen plaats. De overige ontginningen waren gelegen in de Kattelaars- en Kraayenveldshoek. Opvallend is dat er op het grootste aaneengesloten heidegebied van Enter - de Elsheide, het Kramersveld, het Berghorsterblok en de Waterhoek - geen ontginningen plaatsvonden (zie afb. 3.4).²⁸

Omvang van de ontginningen: 8,3 hectare		
Percentage op totaal in beeld gebrachte ontginningen: 1,8%		
Grondgebruik na ontginning	Absolute omvang in m ²	% totaaloppervlak in deze fase
Bebouwing	6.000	7,28
Bouwland	76.480	92,72

Tabel 3.1 Omvang van en grondgebruik na de ontginningen.

Perceelsomvang van de ontginningen	
< 1.000 m ²	59,57%
1.000 – 4.999 m ²	27,66%
5.000 m ² >	12,77%

Tabel 3.2 Perceelsomvang van de ontginningen.

Fysisch-geografische ligging van de ontginningen

De ontginningen vonden overwegend plaats op de hoger gelegen delen in het landschap. Men zocht de hoogste delen van (gordel)dekzandduinen en dekzandwellingen op.²⁹ De keuze vooral om te ontginnen op de hoger gelegen delen van het landschap vertaalde zich door in het bodemtype dat men aantreft bij de ontginningen in deze fase. Het grootste deel van de ontginningen vond plaats op droge beekerdgronden (GWT VI), ook werd er aanzienlijk ontgonnen op podzolgronden (laar- haar- en veldpodzol, GWT VI en hoger).³⁰

26 Ontginningsstudie Enter, gegevens ontginningen fase 1.

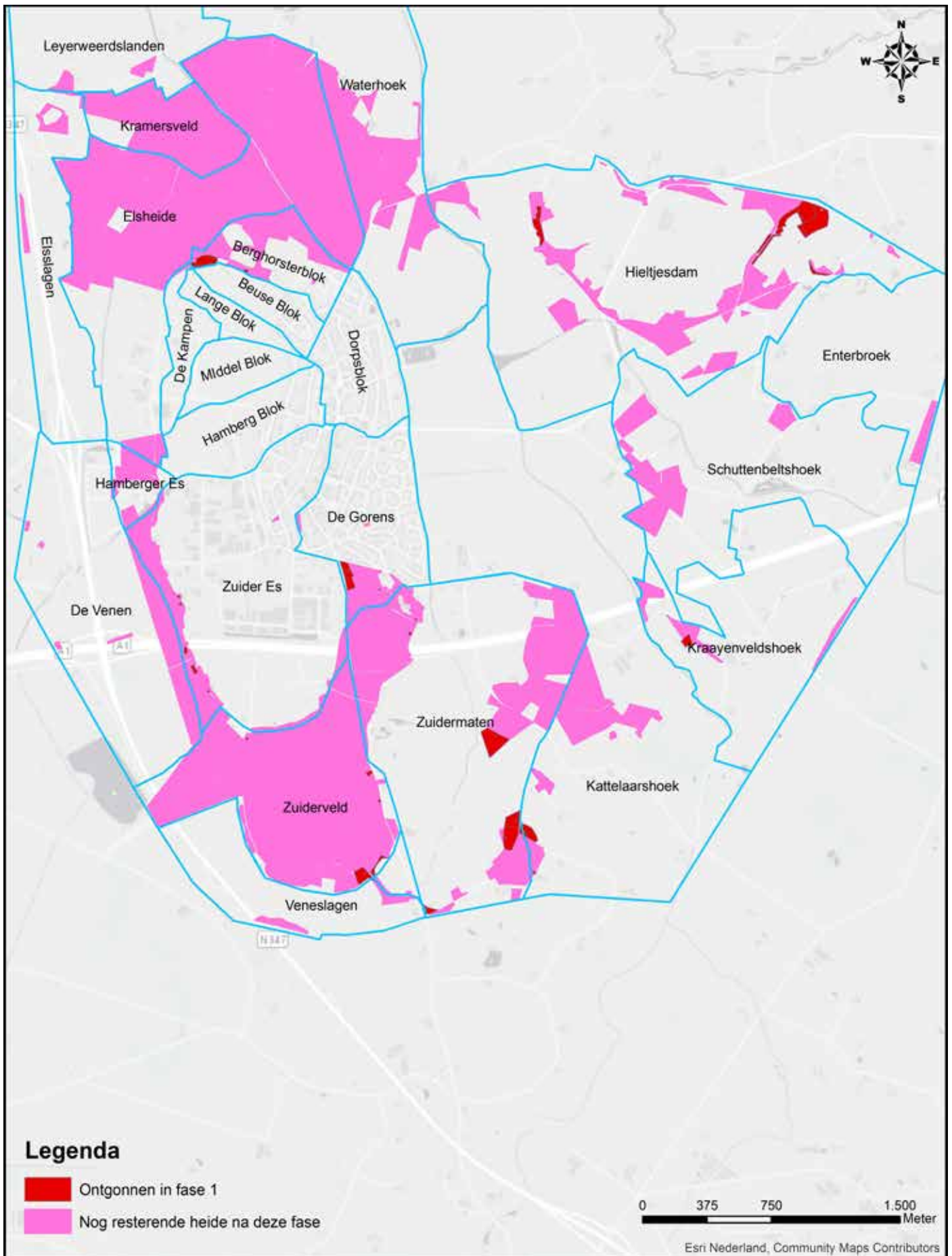
27 TMK 1850 ter plaatse van ontginningen fase 1.

28 Vergelijking HisGIS-data Wierden & ontginningsstudie Enter, gegevens ontginningen fase 1.

29 Vergelijking ontginningsstudie Enter, gegevens ontginningen fase 1 & geomorfologische kaart Zuidwest Twente.

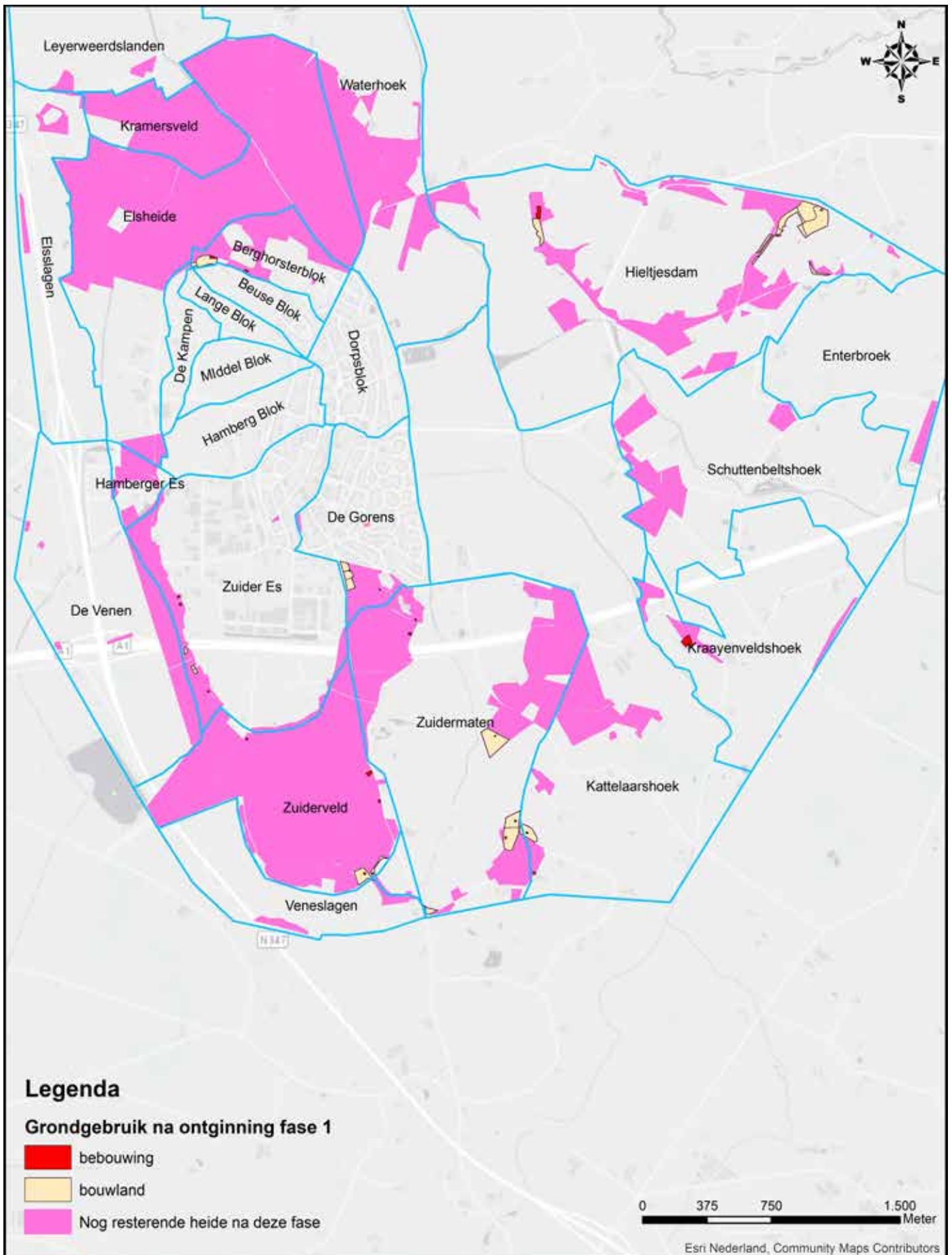
30 Vergelijking ontginningsstudie Enter, gegevens ontginningen fase 1 & bodemkartering landinrichtingsgebied Enter 1:10.000.

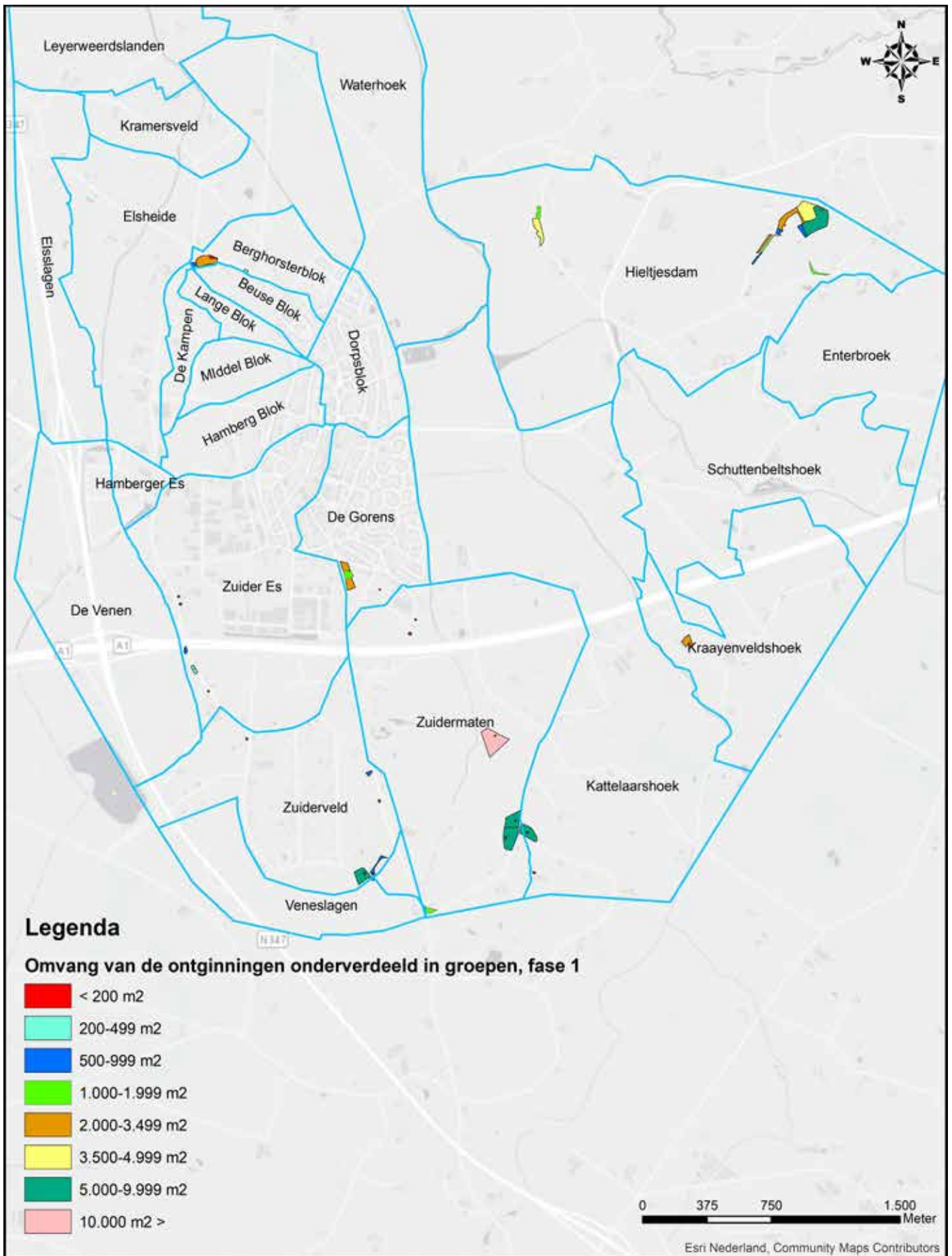
Afb. 3.4 Ontginningen die plaatshadden in fase 1.

Afb. 3.5 Het grondgebruik na ontginning van de ontginningen die plaats hadden in fase 1.

Afb. 3.6 Perceelsomvang van de ontginningen in fase 1.

Omvang, ligging en karakteristieken van de ontginningen die plaatshadden in fase 1 of 2

Areaal, topografische ligging en landschapsstructuur van de ontginningen

De omvang van de ontginningen die in fase 1 of 2 plaatshadden bedroeg zo'n 14,4 hectare verspreid over 93 ontginningen. De ontginningen bestonden voor het grootste deel uit bouwland, gevolgd door weiland. Bebouwing (huis, soms met schuur, en erf) nam een bescheiden aandeel in. Het aandeel dat tot bos werd ontgonnen was verwaarloosbaar (zie tabel 3.3).³¹ De ontginningen hadden verspreid over het onderzoeksgebied plaats, met op enkele plekken concentraties van ontginningen. Nieuwe bebouwing werd met name in de Zuidermaten dicht nabij het dorp gesticht. Ten zuiden van het dorp, rond de es, lagen meerdere groepjes vroeg ontgonnen percelen bij elkaar. Dit kwam - op kleinere schaal - ook voor in de Zuidermaten, Kattelaarshoek en de Hieltjesdam. De meeste ontginningen waren gelegen op de gradiënt van de heide het meest grenzend aan reeds gecultiveerd land, langs of dicht in de buurt van wegen of karrensporen. Ook waren er enkele volledig nog door heide omsloten ontginningen. Twee daarvan waren gelegen op het Zuiderveld (zie afb. 3.7).³² De verkavelingsstructuur valt als onregelmatige blokverkaveling te karakteriseren.³³

Totaalomvang van de ontginningen: 14,4 hectare		
Percentage op totaal in beeld gebrachte ontginningen: 3,2%		
Grondgebruik na ontginning	Absolute omvang in m ²	% totaaloppervlak in deze fase
(Dennen)bos	1.370	0,95
Bebouwing	12.317	8,55
Bouwland	108.747	75,46
Weiland	21.670	15,04

Tabel 3.3 Omvang van en grondgebruik na de ontginningen.

De kleinste ontginning - tot huis en erf - mat een oppervlakte van 30 m², de grootste - tot weiland - 12.930 m². Het merendeel van de ontginningen was kleiner dan 1.000 m². Deze 'kleine ontginningen' bestonden voor vooral uit bouwland gevolgd door bebouwing. Binnen deze groep vallen ook alle ontginningen tot bos. Ongeveer een derde van de ontginningen had een omvang tussen de 1.000 en 4.999 m², deze bestonden voor het overgrote deel uit bouwland, 33 percelen ten opzichte van een bebouwingsontginning. Maar een klein deel van de ontginningen had een omvang die groter was dan 5.000 m². Dit betroffen een perceel bebouwing, twee percelen weiland en twee percelen bouwland.³⁴

Perceelsomvang van de ontginningen	
< 1.000 m ²	59,14%
1.000 - 4.999 m ²	34,48%
5.000 m ² >	5,38%

Tabel 3.4 Perceelsomvang van de ontginningen.

Fysisch geografische ligging van de ontginningen

Bij de bos- en bouwlandontginningen binnen deze fase wist men de hoge delen van het landschap goed te vinden. De bosontginningen, niet zijnde singel of houtwal, waren voor twee derde gesitueerd op dekzandwellingen en voor een derde op gordeldekzandwellingen. Het bos werd hoofdzakelijk aangelegd op droge beekerdgronden (GWT VI) gevolgd door laarpodzolgronden. De bouwlandontginningen hadden hoofdzakelijk plaats op (gordel) dekzandwellingen. Qua bodemsoorten vertonen deze ontginningen sterke overeenkomst met de eerste fase. Er werd hoofdzakelijk ontgonnen op droge beekerdgronden (GWT VI) en op droge podzolgronden (haar, laar en veld), GWT VI en hoger. Nieuwe bebouwing werd over het algemeen hoger dan de directe omgeving gesticht, al werd er ook op een aantal relatief lage plaatsen gebouwd. Weilandontginningen vonden plaats op de lagere delen van het landschap. Deze ontginningen hadden plaats op een vlakte van ten dele verspoelde dekzanden en op lage dekzandduinen en lage gordeldekzandduinen. Tot weiland werd in deze fase vooral op nattere beekerdgronden (GWT IIIb) ontgonnen.³⁵

31 Ontginningsstudie Enter, gegevens ontginningen fase 1 of 2.

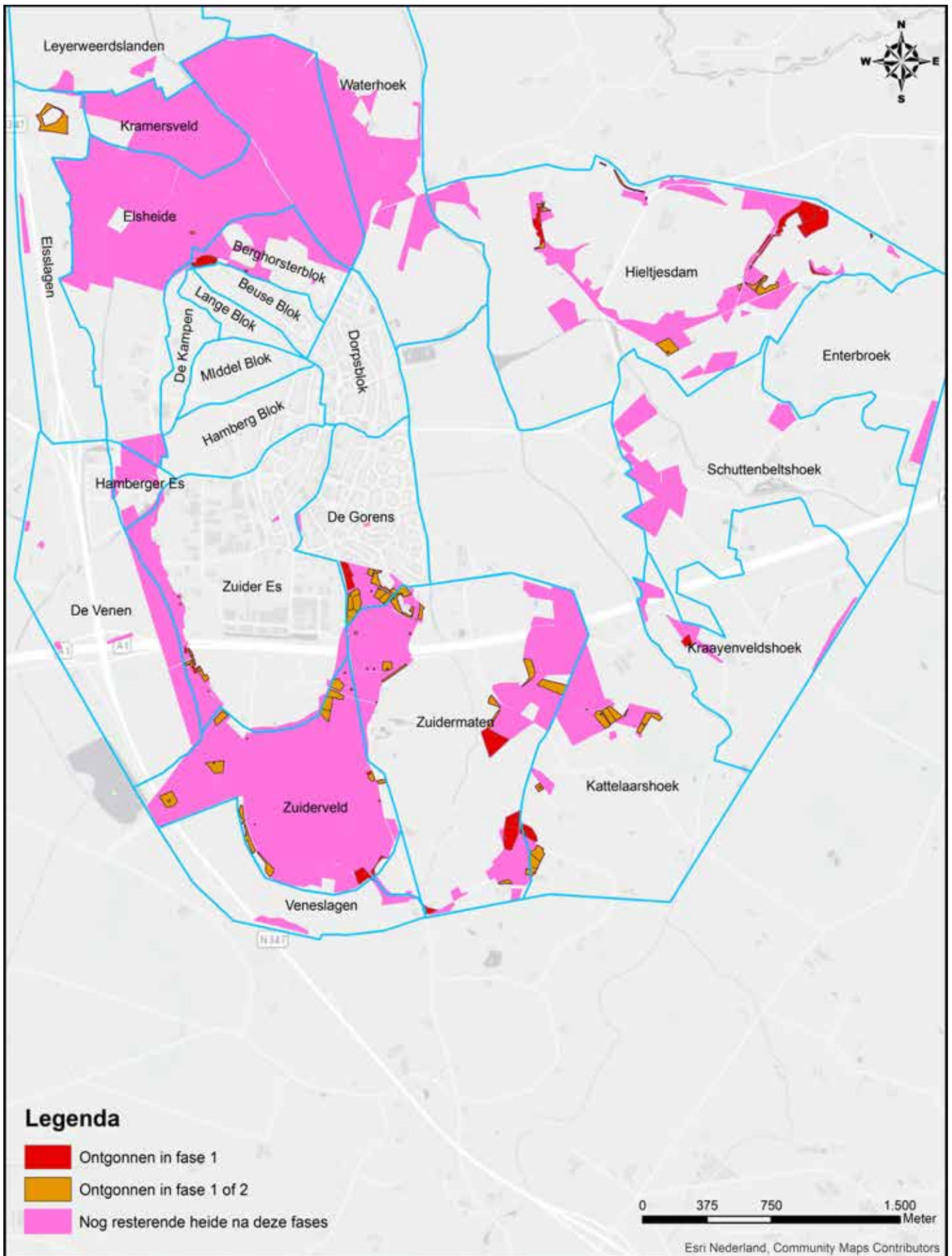
32 Vergelijking HisGIS-data Wierden & ontginningsstudie Enter, gegevens ontginningen fase 1 of 2.

33 Ontginningsstudie Enter, ontginningen fase 1 of 2.

34 Ontginningsstudie Enter, gegevens ontginningen fase 1 of 2.

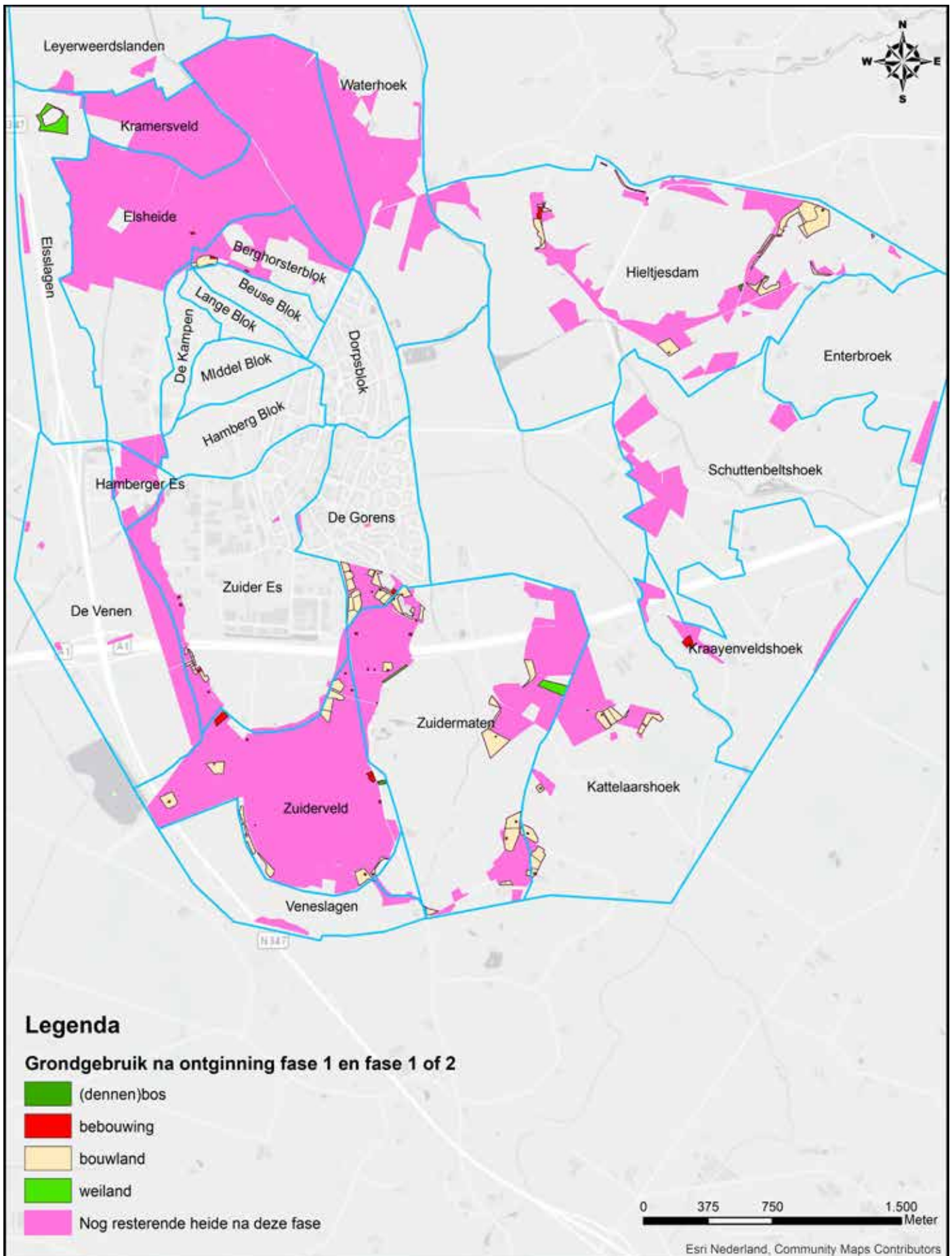
35 Vergelijking ontginningsstudie Enter, gegevens ontginningen fase 1 of 2; geomorfologische kaart Zuidwest Twente; AHN & bodemkartering landinrichtingsgebied Enter 1:10.000.

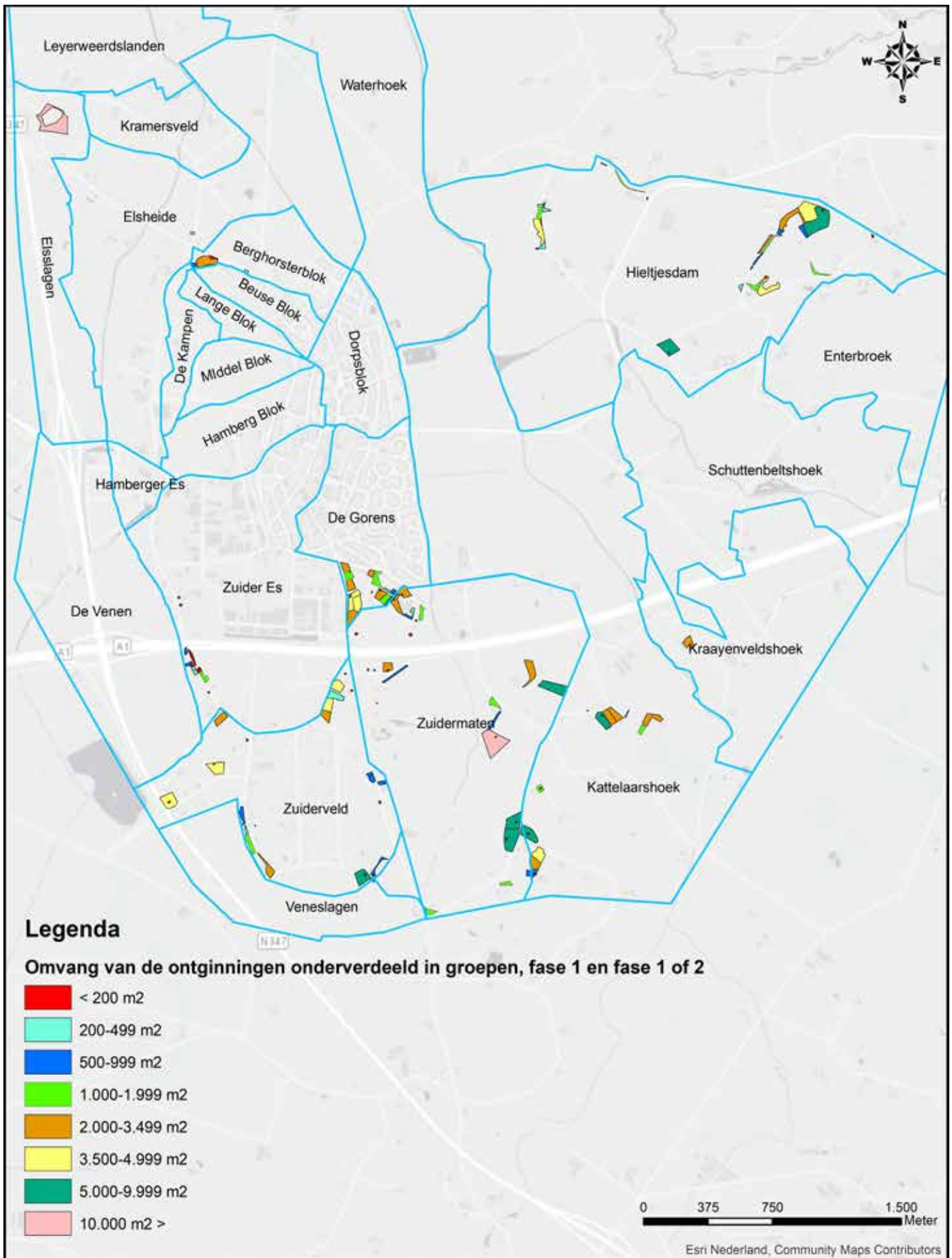
Afb. 3.7 Ontginningen die plaatsshadden in fase 1 en in fase 1 of 2.

Afb. 3.8 Het grondgebruik na ontginning van de ontginningen die plaats hadden in fase 1 en in fase 1 of 2.

Afb. 3.9 Perceelsovmang van de ontginningen in fase 1 en in fase 1 of 2.

3.4 Ontginningen in de drie decennia na de markeverdeling (1858-1888)

Inleiding

Vanaf 1806 gingen er stemmen op om maatregelen te nemen op het gebied van verdeling van de marken. Vanaf 1809 werden er vanuit de overheid verschillende pogingen gedaan om tot afschaffing van de marken te komen. De regering was van mening dat het markestelsel de ontginning van woeste gronden tegenhield. Met het 'Besluit houdende bepalingen ter bevordering van het ontginnen van woeste gronden' van 1809 trachtte men door middel van belastingvrijstelling en het in particulier eigendom brengen van markegronden te komen tot opheffing van de marken en ontginning van de woeste gronden. In 1810 volgde een gedetailleerdere uitwerking. Er werden naar aanleiding van deze besluiten slechts enkele marken in Overijssel verdeeld. Bij Koninklijk Besluit van 24 juni 1837 kregen de gouverneurs in de provincies opgedragen de bepalingen van 1809 en 1810 'stiptelijk' in acht te nemen. Vanaf dat moment kwamen de verdelingen pas echt op gang. In de periode 1840-1859 werden 77 van de 114 marken in Overijssel verdeeld.³⁶

In diezelfde periode werd ook de marke Enter verdeeld. Op 16 december 1852 werd het verdelingsplan voor de marke Enter vastgesteld, dit plan werd bij Koninklijk Besluit van 7 maart 1853 goedgekeurd. De scheidingsacte van 14 augustus 1857 bevat 1085 nieuwe percelen die gezamenlijk een oppervlakte van 927 hectare bestreken.³⁷ Vlak na de markeverdeling bedroeg ruim 424 van 927 verdeelde hectares heidegronden.³⁸ De verdeling van de marke ging gepaard met een nieuw verkavelingsplan en met nieuwe waterwegen en hoofdwegen.³⁹ De verdeling van de marke Enter in 1857 had zodanige invloed op het landschap en de ontginningen dat in deze paragraaf eerst stilgestaan wordt bij het proces van de markeverdeling en ruimtelijke veranderingen die ermee gepaard gingen voordat er aandacht besteedt wordt aan de ontginningen. Het onderzoek van Woolderink naar de markeverdeling van Enter heeft uitgevoerd vormt de basis voor het onderzoek van de ontginningen die na de markeverdeling plaatsvonden.

Verdeling van de marke Enter

Wanneer we de markeboeken van Enter vanaf 1800 raadplegen dan is het eerste moment waarop er over verdeling van de marke gesproken wordt 1810. Wellicht niet geheel toevallig gezien het Koninklijk Besluit van datzelfde jaar. In 1810 werden drie gecommiteerden benoemd en aangesteld om een plan op te stellen om al dan niet tot de verdeling van de marke te komen. In de vergadering van 9 oogstmaand (augustus) 1810 werd besloten 'geene verdeling toetelaten'.⁴⁰ In 1833 was de markeverdeling weer een onderwerp op de agenda. Aanleiding daartoe was een manier te vinden om de markeschulden te voldoen en fondsen te formeren om de jaarlijkse uitgaven te kunnen dekken. Er werd een commissie benoemd om uit te zoeken of belasting op vee uitvoerbaar was, zo niet dan moest er tijdens de volgende vergadering worden beslist hoe de markegronden het best verdeeld konden worden. Het werd een belasting op vee. Op de holtink van 31 augustus 1836 besloot men met 21 tegen vijf stemmen om de marke te verdelen. Er werd een vijfledige commissie aangesteld om een plan van verdeling op te stellen. In de holtink van augustus 1837 werd na het voorlezen van het concept plan van verdeling besloten dat de marke maar beter niet verdeeld kon worden.⁴¹

In december 1840 verklaarde de heer Wicher Jansen, eigengeërfde in de marke, dat het hem beter leek om de markegronden te verdelen. Bij behandeling, in de volgende vergadering, werd het voorstel afgestemd. Tijdens de holtink van 26 juli 1842 werd er opnieuw besloten tot verdeling van de marke over te gaan en werd opnieuw een commissie benoemd om tot een verdelingsplan te komen. In september van dat jaar werd het plan van verdeling behandeld in tijdens de holtink, het plan bevatte op verschillende punten onduidelijkheden. Tijdens de holtink van 3 juni 1846 werd er opnieuw over de verdeling gestemd, dertien stemmen voor, negen tegen. Een commissie onder leiding van de markerichter werd aangesteld om een concept plan verdeling te maken. Dit plan werd 19 dagen later met vijftien tegen negen leden goedgekeurd. Het leek erop dat verdeling nu toch echt ging plaatsvinden. Zo besloot men tot het opmaken van een kaart van de gehele marke en werd er een landmeter aangesteld. Verslagen van de vergaderingen van 1847 en 1848 ontbreken. Uit het verslag van de holtink van 10 januari 1849 wordt duidelijk dat uit de voorafgaande vergadering was gebleken dat men over het algemeen tegen verdeling was. De eerder geplande verdeling ging dus niet door.⁴²

36 Demoed, 1987, 45-48, 60, 65 & 91-92.

37 Van Engelen van der Veen, 1924, 111.

38 Privéarchief H. Woolderink, Kadastrale gegevens percelen markeverdeling Enter sectie D & E 1858.

39 Privéarchief H. Woolderink, Reconstructiekaart markeverdeling Enter & Gemeentearchief Wierden, inventarisnummer 1240.

40 HCO, toegangsnummer 0157, inventarisnummer 314.

41 Privéarchief H. Woolderink, Markeboek Enter 1819-1857.

42 *Ibidem*.

Op aandrang van de Commissaris der Koning van Overijssel besloot men op 12 oktober 1852 de marke alsnog te verdelen. Wederom werd een commissie benoemd om een plan van verdeling op te stellen. Dit plan werd tijdens de holtink van eind 1852 eenparig goedgekeurd. Begin 1853 werd het plan bij Koninklijk Besluit goedgekeurd en voor kennisgeving aangenomen. Er werd een commissie benoemd om de verdeling ten uitvoer te brengen. In de vier jaren die volgden werd de verdeling verder voorbereid. Wekelijks - en soms nog vaker - werd er vergaderd en werden inspecties gehouden over allerhande zaken omtrent de verdeling. Zaken die behandeld werden waren onder meer het plan van wegen en waterlopen en bijbehorende bruggen en duikers, het controleren van de waardelen, uitdriften en katernegerechtigden. Nog nooit was er in het bestaan van de marke zoveel vergaderd. Landmeter A. Kannegieter werd aangesteld om een lijsten van deelgerechtigden op te maken en percelen op te meten, te classificeren en op kaarten in te tekenen. De begrenzing van de nieuwe percelen vond plaats door kielspitten.⁴³ Kielspitten zijn wigvormig uitgestoken voren of greppels van ongeveer een schep diep.⁴⁴

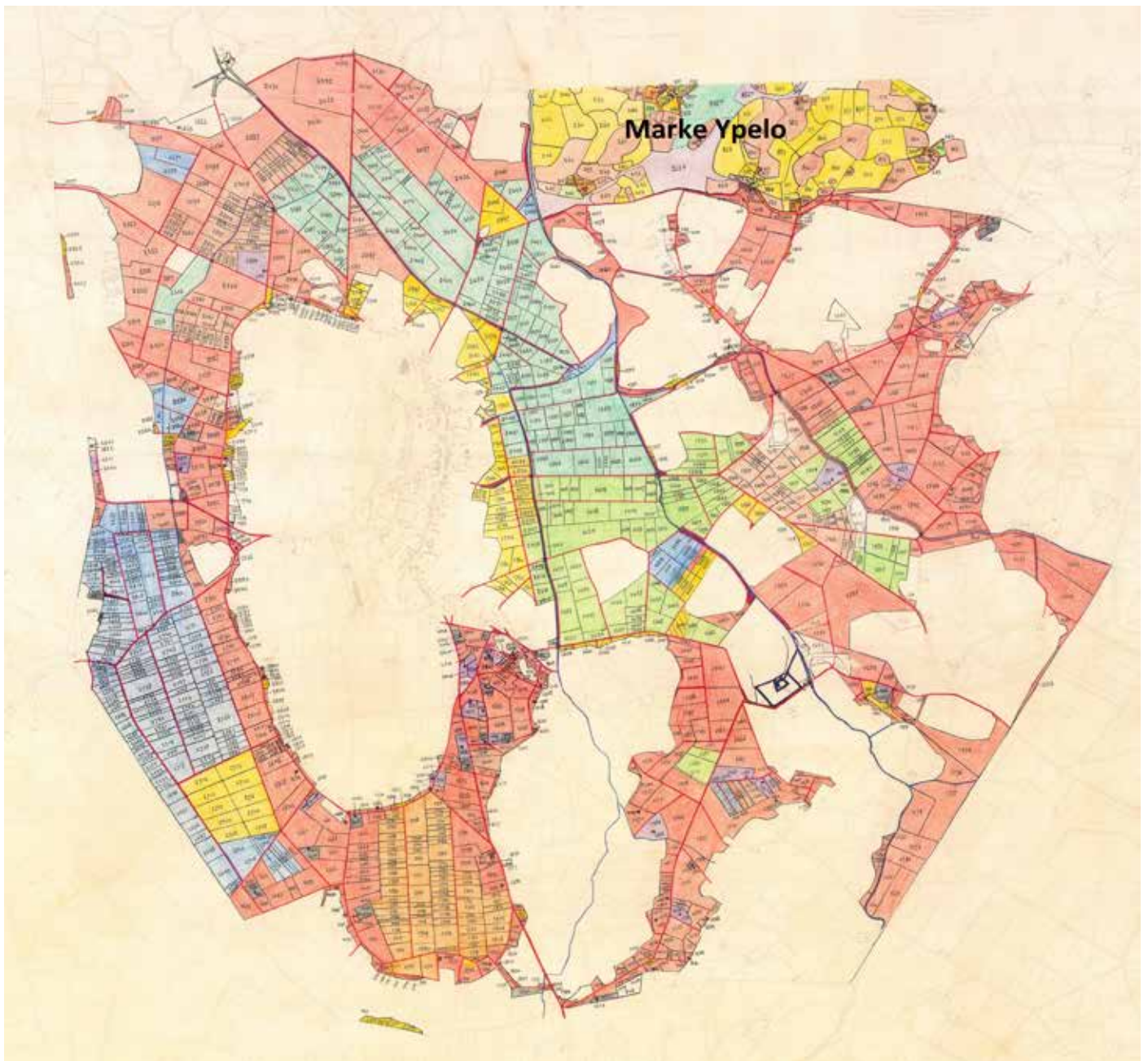

Afb. 3.10 In de tapperij de Halve Maan werd door de commissie van verdeling een lokaal gehurd. Hier hadden commissievergaderingen plaats en werden deelgerechtigden ontboden.

43 Privéarchief H. Woolderink, Markeboek Enter 1819-1857.

44 Boosten, 2010, 8.

Afb. 3.11 Reconstructiekaart van de markeverdeling van Enter vervaardigd door regionaal historicus Henk Woolderink. Woolderink heeft in de jaren '60 van de vorige eeuw de markeverdeling van Enter met behulp van de markearchieven en kadastrale archieven zowel op kaart als op schrift gereconstrueerd. De kaart bevat vrijwel alle percelen die als gevolg van de markeverdeling ontstonden. Aan de noordzijde een klein gedeelte van de marke Ypelo.⁴⁵

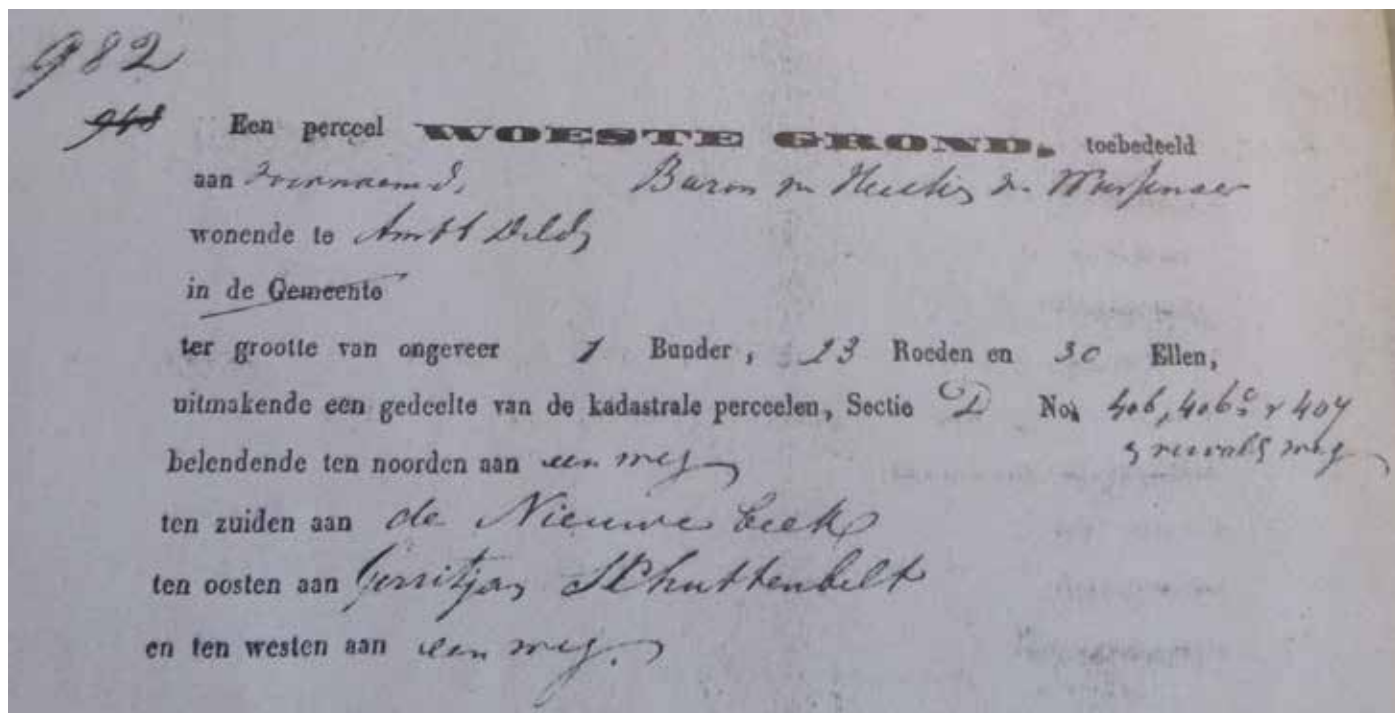
45 Persoonlijke communicatie H. Woolderink, d.d. 10 januari 2018.

Op 10 september 1856 vond de daadwerkelijke loting van de markegronden plaats in tapperij de Halve Maan te Enter. In deze uitspanning had de commissie van verdeling een kamer gehuurd waar vergaderingen plaatsvonden en de deelgerechtigden ontboden werden.⁴⁶ In totaal waren er 206 deelgerechtigden, die zowel binnen als buiten de marke Enter woonachtig waren.⁴⁷ De gronden werden op verschillende manieren verdeeld. Overeenkomstig met de kleuren op de kaart van pagina 78 werd er als volgt verdeeld (zie afb. 3.11):

- Bruin. Heidegrond. Verdeling door middel van loting aan deelgerechtigden uit het noordeinde van het dorp Enter.
- Donkerblauw. Veengrond. Verdeling door middel van loting aan deelgerechtigden van het hele dorp Enter.
- Lichtblauw. Heidegrond. Verdeling onder 'buitenmarksen' die bouwland in Enterbroek bezaten.
- Geel. Door de marke publiek verkochte percelen.
- Donkergroen. Broekgrond. Verdeling door middel van loting aan deelgerechtigden uit het noordeinde van het dorp Enter.
- Lichtgroen. Broekgrond. Verdeling door middel van loting aan deelgerechtigden uit het zuideinde van het dorp Enter.
- Oranje. Heidegrond. Verdeling door middel van loting aan deelgerechtigden uit het zuideinde van het dorp Enter.
- Paars. Huisjes (hutten) die in de 19^e eeuw illegaal op de marke gebouwd zijn. Bij de verdeling zijn ze met circa halve hectare grond verkocht aan de bewoners. Als dat niet mogelijk was wegens onvermogen van de bewoners werden de overige huisjes verkocht voor een gering bedrag aan respectievelijk de Hervormde Diaconie (d.d. 17-06-1858) en aan het Roomsch Catholijk Parochiaal Armbestuur te Enter (d.d. 03-09-1860).
- Rood. Verdeling 'op de naaste', dus grenzende aan oudhoevige percelen bouwland enzovoort van deelgerechtigden buiten de kom van het dorp Enter zoals Enterbroek et cetera.
- Zwart. Hutten met enige grond. Onderhands aan de gebruikers verkocht, ofwel als ze dat niet wilden of konden geschonken aan respectievelijk de R.K. Diaconie of N.H. Diaconie, afhankelijk van de geloofsovertuiging van de bewoners.⁴⁸

De scheidingsacte van 14 augustus 1857 bevat 1085 nieuwe percelen die gezamenlijk een oppervlakte van 927 hectare bestreken.⁴⁹

Afb. 3.12 Foto van een deel van een biljet dat werd toegepast bij de verdeling van de markegronden.

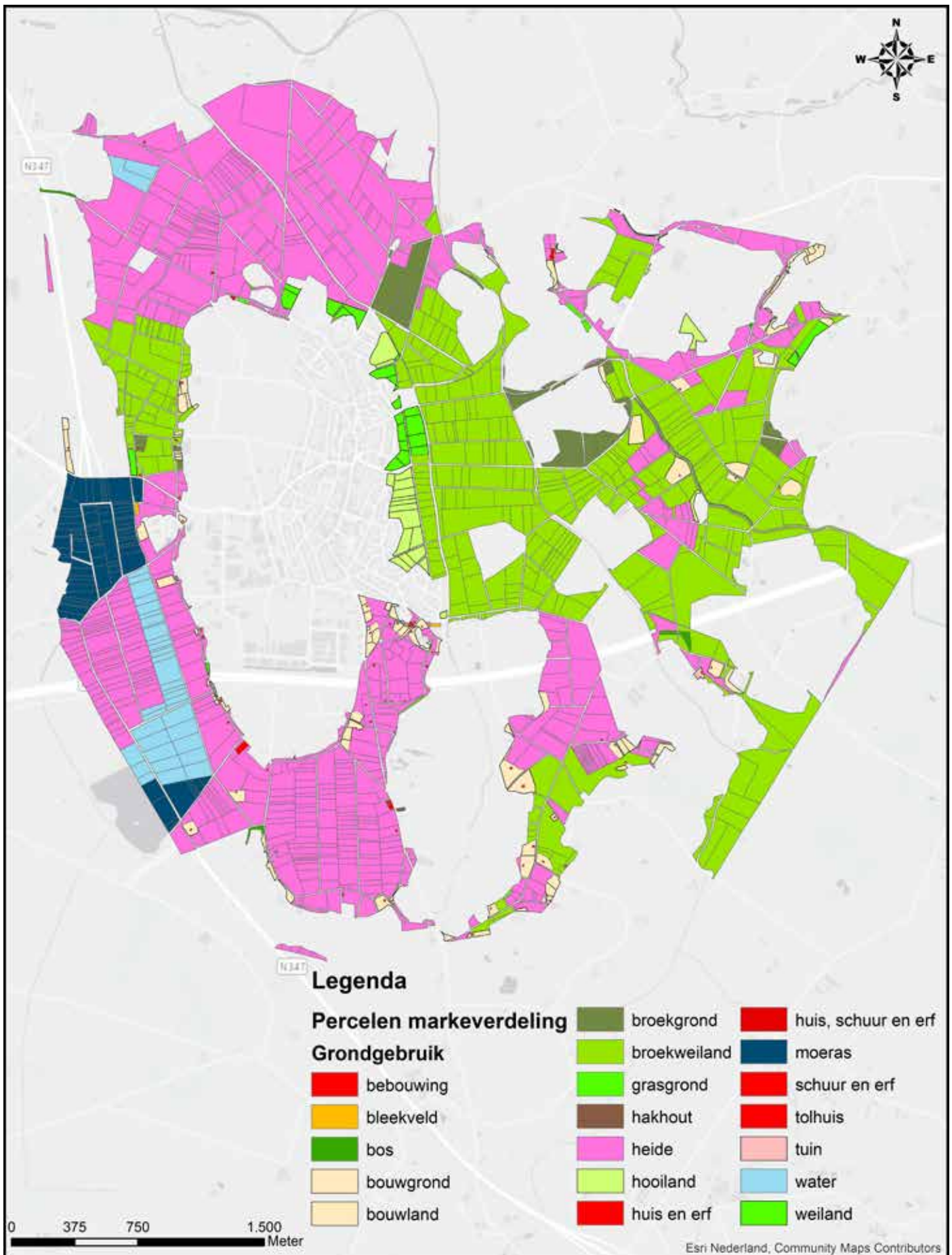
46 <http://www.enterserfgoed.nl/verhalen/verdeling-marke-enter-in-tapperij-de-halve-maan/> geraadpleegd op 17 mei 2018.

47 Privéarchief H. Woolderink, Markeboek Enter 1819-1857.

48 Persoonlijke communicatie H. Woolderink, d.d. 23 december 2017 en 10 januari 2018.

49 Van Engelen van der Veen, 1924, 111.

Afb. 3.13 De kaart van afbeelding 3.11 is gescand, gegeoreferereerd en overgetrokken en voorzien van gegevens in ArcGIS. Deze kaart weergeeft het grondgebruik van de voormalige markegronden zoals dat in 1858, kort na de markeverdeling, was. Het oppervlak aan heidepercelen bedroeg zo'n 424 hectare.

Verkaveling van de heidegronden

In 1858 bedroeg het oppervlak aan heide zo'n 424 hectare. Deze heide was verkaveld in percelen variërend in grootte tussen de 20 en 103.760 m², de gemiddelde perceelgrootte bedroeg 6.330 m², oftewel ruim een halve hectare. Per buurt verschillende de verkavelingsstructuur. De heide op het Zuiderveld en De Venen was hoofdzakelijk in stroken verkaveld. De verkaveling van de Elsheide en Waterhoek bestond voornamelijk uit onregelmatige, relatief grote, blokken. Heide op het Kramersveld was afwisselend in grote blokken en smalle stroken verkaveld. Heide gelegen in de overige buurten van het onderzoeksgebied kende hoofdzakelijk een onregelmatige verkaveling. Een opvallende verkaveling treffen we in de Kattelaarshoek. Hier lagen 33 kleine percelen met oppervlaktes tussen de 330 en 800 m² die verdeeld zijn onder personen van buiten de marke die bouwland in Enterbroek bezaten.⁵⁰

Het wegen- en waterlopenpatroon van na de markeverdeling

Bij de markeverdeling hoorde ook een plan van wegen en waterlopen om de nieuwe percelen te ontsluiten en te ontwateren. De ruimtelijke uitwerking van dit plan moet vooral aan de reconstructiekaart van de markeverdeling van Woolderink ontleend worden. Het archiefstuk dat betrekking heeft op dit plan betreft slechts een omschrijving.⁵¹

Wegenstructuur

Het wegenpatroon van na de markeverdeling was volledig anders dan het wegenpatroon zoals omstreeks 1817 bij de eerste kadastrale opname was (vergelijk afb. 2.14 en afb. 3.14). Voor het merendeel werden de bestaande wegen niet gehandhaafd, er werden compleet nieuwe wegen aangelegd. Wat ontstond was een wegenpatroon dat vooral uit strakke rechte wegen bestond daar waar deze midden door de voormalige markegronden heen liepen. Daar waar de wegen langs niet-voormalige markegronden liepen kenden de wegen een meer kronkelende vorm.⁵²

Waterlopenstructuur

Ook in de hoofdstructuur van de waterlopen veranderde het een en ander met de markeverdeling. Net als bij de wegen werd een strakker profiel gehanteerd. Bij een aantal waterlopen vonden er opvallende wijzigingen plaats. Zo werd de grave ten westen van de Zuider Es ingekort. Op het Kramersveld werd een waterloop helemaal verwijderd.⁵³

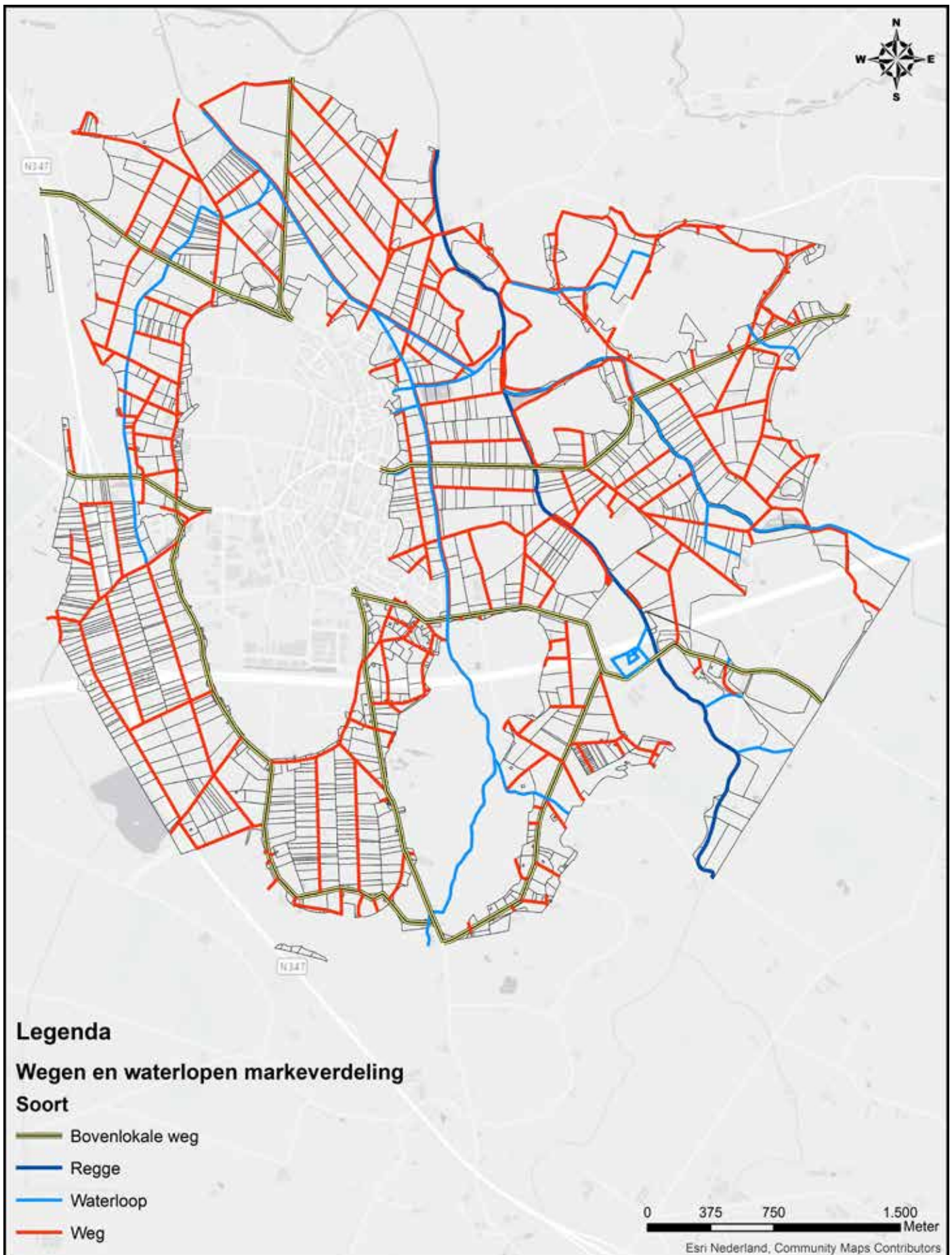
50 Persoonlijke communicatie H. Woolderink, d.d. 23 december 2017 en 10 januari 2018 en Privéarchief H. Woolderink, Reconstructiekaart markeverdeling Enter & kadastrale gegevens percelen markeverdeling Enter sectie D & E 1858.

51 Gemeentearchief Wierden, inventarisnummer 1240.

52 Privéarchief H. Woolderink, Reconstructiekaart markeverdeling Enter.

53 *Ibidem*.

Afb. 3.14 De wegen- en waterlopenstructuur van na de markeverdeling. Het wegenpatroon veranderde dusdanig dat van een aantal wegen niet kon worden vastgesteld of het lokale of bovenlokale wegen betrof, in geval van twijfel is gekozen voor 'weg'.

Omvang, ligging en karakteristieken van de ontginningen die plaatshadden in fase 2

Areaal, topografische ligging en landschapsstructuur van de ontginningen

'Een groot gedeelte woeste gronden is reeds tot hooi-, bouw- en weiland ontgonnen en de lust tot cultiveren vermeerderd, vooral in de verdeelde marke van Enter', zo bericht het gemeenteverslag van 1858.⁵⁴ Na de markeverdeling namen de ontginningen een hoge vlucht. Tussen 1858 en 1888 vonden 575 percelen ontginningen plaats, in totaal 186,5 hectare, oftewel 41,3% op het totaal van de in beeld gebrachte ontginningen. Het jaartal 1864 springt eruit. In dat jaar werd 136 hectare ontgonnen.⁵⁵

Ruim de helft van de ontginningen bestond uit weiland. De weilandontginningen concentreerden zich vooral in een lint ten westen van de Zuider Es en op het Zuiderveld. Ook op de Elsheide en het Berghorstblok kwamen - weliswaar in mindere mate dan nabij de Zuider Es en het Zuiderveld - concentraties weilandontginningen voor. De overige weilandontginningen lagen meer solitair verspreid over de andere buurten. Circa een derde van de ontgonnen heide in deze fase werd tot bouwland ontgonnen (zie tabel 3.5). De bouwlandontginningen waren beduidend minder aaneengesloten dan de weilandontginningen. De tot bouwland ontgonnen heide in deze fase was vooral gelegen op het Zuiderveld en op de Zuidermaten dicht nabij het dorp (zie afb. 3.16).⁵⁶ Er werd dus vooral heide ontgonnen die dicht bij het dorp gelegen was.

De overige soorten grondgebruik waartoe ontgonnen werd waren hooiland, bos, divers, bebouwing en infrastructuur (zie tabel 3.5). Ook in deze fase namen de bosontginningen dus maar een bescheiden aandeel in. Deze ontginningen bestonden veelal, 40 ontginningen, uit houtsingels of -wallen van dennen en/of hakhout die percelen (deels) omsloten. Een aantal van deze singels werd aangelegd voordat de heide die ze omsloten in een latere fase werd ontgonnen. Het aandeel bosontginningen niet-zijnde singel was elf. Nieuwe bebouwing werd vooral op het Zuiderveld en op de Zuidermaten dicht nabij het dorp gesticht. Meest opvallend binnen de bebouwingsontginningen zijn de bouw van twee steen- en twee pannbakkerijen, met bijbehorende droogloodsen, aan de westzijde van de Enter es, gesticht in verschillende jaartallen. Nabij het dorp werd in 1860 midden in een groot heideveld een veldsteenoven gesticht (meer hierover in hoofdstuk 4). Het grootste deel van de ontginningen in de categorie divers was fabrieksterrein van de steen- en pannbakkerijen. Daarnaast bestonden de divers-ontginningen uit twee huis, erf en bouwland percelen, twee zandbergen, een akkerwal en een perceel met het grondgebruik tuin. De infrastructuurontginningen hadden plaats vanuit particulier opdrachtgeverschap en dienden waarschijnlijk om percelen beter te kunnen ontsluiten.⁵⁷

Totaalomvang van de ontginningen: 186,5 hectare		
Percentage op totaal in beeld gebrachte ontginningen: 41,3%		
Grondgebruik na ontginning	Absolute omvang in m ²	% totaaloppervlak in deze fase
(Dennen)bos	88.530	4,75
Bebouwing	22.395	1,20
Bouwland	567.952	30,46
Divers	65.088	3,49
Hooiland	97.510	5,23
Infrastructuur	2.860	0,15
Weiland	1.021.762	54,72

Tabel 3.5 Omvang van en grondgebruik na de ontginningen.

De verkavelingsstructuur is vanaf deze fase vooral terug te voeren naar de verkaveling die de heidegronden met de markeverdeling hadden gekregen. De verkaveling van de ontginningen bestond hoofdzakelijk uit (onregelmatige) blokverkaveling (zie afb. 3.15 en 3.16). Veruit het merendeel van de ontginningen was direct grenzend aan een weg gelegen. Slechts een handjevol ontginningen had midden in een groter perceel heide plaats, de resterende heide werd dan in een latere fase ontgonnen (in hoofdstuk 4 wordt hier nader op ingegaan).

54 HCO, toegangsnummer 0025, inventarisnummer 9775, gemeenteverslag 1858.

55 Ontginningsstudie Enter, gegevens ontginningen fase 2.

56 *Ibidem.*

57 *Ibidem.*

Er kan op basis van twee bronnen iets gezegd worden over de perceelsrandbegroeiingen en waterlopen. De eerste bron zijn de perceelsrandbegroeiingen die als apart kadastraal perceel geregistreerd werden bij het kadaster. Dit betroffen doorgaans singels of wallen die breder dan 6 meter waren. De tweede bron betreft topografische kaarten. Deze tonen ook de smallere perceelsrandbegroeiingen en ook kleine waterlopen zoals sloten. Het eerste Bonneblad van een deel van het onderzoeksgebied verscheen in 1891. Echter omdat het aannemelijk is dat perceelsrandbegroeiingen en waterlopen samen met de ontginningen aangelegd werden. Daarom kan hiervan toch enigszins een beeld geschetst worden. Het Bonneblad van 1891 toont dat zowel de wei- als bouwlandontginningen veelal omringd werden door sloten en perceelsrandbeplanting. Ook de bebouwingsontginningen werden veelal omgeven door beplanting (zie ook afb. 5.2).⁵⁸ De basis van de sloten zal veelal gelegen hebben in de kielspitten die met markeverdeling waren aangebracht.

In *Oud-Achterhoeks Boerenleven* schets H.W. Heuvel een beeld dat ook zomaar voor het landschap van Enter na deze fase van toepassing zou kunnen zijn: *'Sinds (de markeverdeling) waren in de beste hoekjes huisjes verzezen, die omringd door vruchtboomen, kampje en weiden, daar als oasen in de wildernis verstrooid lagen. De meeste eigenaars hadden hun perceelen met dennensingels of in lagere streken met walletjes loofhout omvreed. (...) Zoo was het daar in mijn jeugd een liefelijk land, half in cultuur, half wildernis, hier met aardige bosschages, daar met wijde vlakten en ruimte vergezichten'*.⁵⁹

Het verschil in oppervlakte tussen de grootste en kleinste ontginning lag sterk uiteen: 20 m² bouwland ten opzichte van ruim 4 hectare weiland. De omvang per ontginning lag in deze fase aanzienlijk hoger dan in de voorgaande fase. Het aandeel van de ontginningen kleiner dan 1.000 m² lag op circa een derde. Bijna een halvering ten opzichte van de vorige fase. In deze groep kwamen vooral bebouwingsontginningen voor, 40 op het totaal van 43. Bijna de helft van de ontginningen, had een omvang tussen de 1.000 en 4.999 m². Een vijfde deel van de ontginningen - 116 - had een omvang die groter was dan 5.000 m² (zie tabel 3.6). Deze ontginningen bestonden voor het merendeel uit weiland (70), gevolgd door bouwland (34).⁶⁰

Perceelsomvang van de ontginningen	
< 1.000 m ²	33,9%
1.000 – 4.999 m ²	45,9%
5.000 m ² >	20,2%

Tabel 3.6 Perceelsomvang van de ontginningen.

Fysisch-geografische ligging van de ontginningen

De bosontginningen in deze fase werden gesitueerd op lage (gordel)dekzandduinen en (gordel)dekzandwellingen. Voor het grootste gedeelte hadden de bosontginningen plaats op droge bekeerdgronden (GWT VI). Bouwlandontginningen hadden hoofdzakelijk plaats op (gordel)dekzandwellingen en lage (gordel)dekzandduinen plaats. Ook werd tot bouwland ontgonnen op de vlakte van ten dele verspoelde dekzanden, daarbij wist men op de Elsheide de hogere plekken binnen deze vormgroep goed te vinden. Op de hoge plekken werd tot bouwland ontgonnen, de omliggende - lagere heide - werd tot weiland ontgonnen. Er werd hoofdzakelijk tot bouwland ontgonnen op droge bekeerdgronden (GWT VI en hoger) en op droge gooreerdgronden (GWT VI en hoger). In mindere mate werd er ontgonnen op droge podzolgronden (holt en laar) (GWT VI en hoger) en op hoge bruine enkeerdgronden (GWT VII en hoger). Nieuwe bebouwing werd op de hoger gelegen delen van het landschap gesticht. Hooilandontginningen vonden vooral op de lagere delen van het landschap plaats, op vlaktes en laagtes. Bijbehorende bodems waren overwegend nattere bekeerdgronden (GWT IIIb), maar ook op iets drogere bekeerdgronden (GWT IV) werd tot hooiland ontgonnen. Op de vlakten - dekzandvlakte, beekoverstromingsvlakte en vlakte van ten dele verspoelde dekzanden - werd vooral tot weiland ontgonnen, daarbij werden de hogere plekken binnen de vlakten opgezocht. Verder werd er ook voor een behoorlijk deel op (gordel)dekzandwellingen tot weiland ontgonnen. De weilandontginningen in deze fase hadden vooral plaats op de droge bekeerdgronden (GWT VI). Ook werd er voor een behoorlijk deel heide op nattere bekeerdgronden tot weiland ontgonnen (GWT IIIb).⁶¹

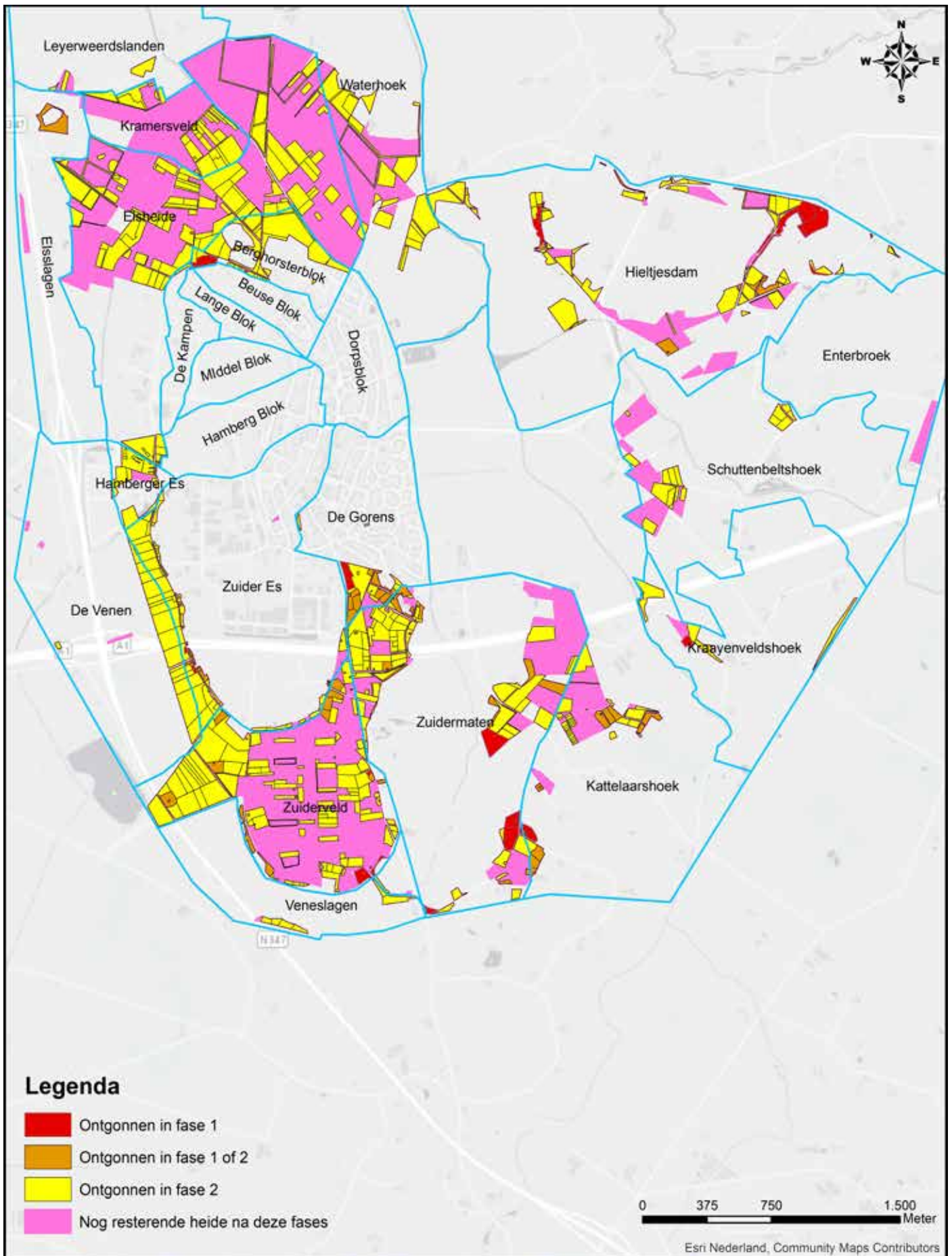
58 Bonneblad 378, 1891.

59 Heuvel, 1927, 198-199.

60 Ontginningsstudie Enter, gegevens ontginningen fase 2.

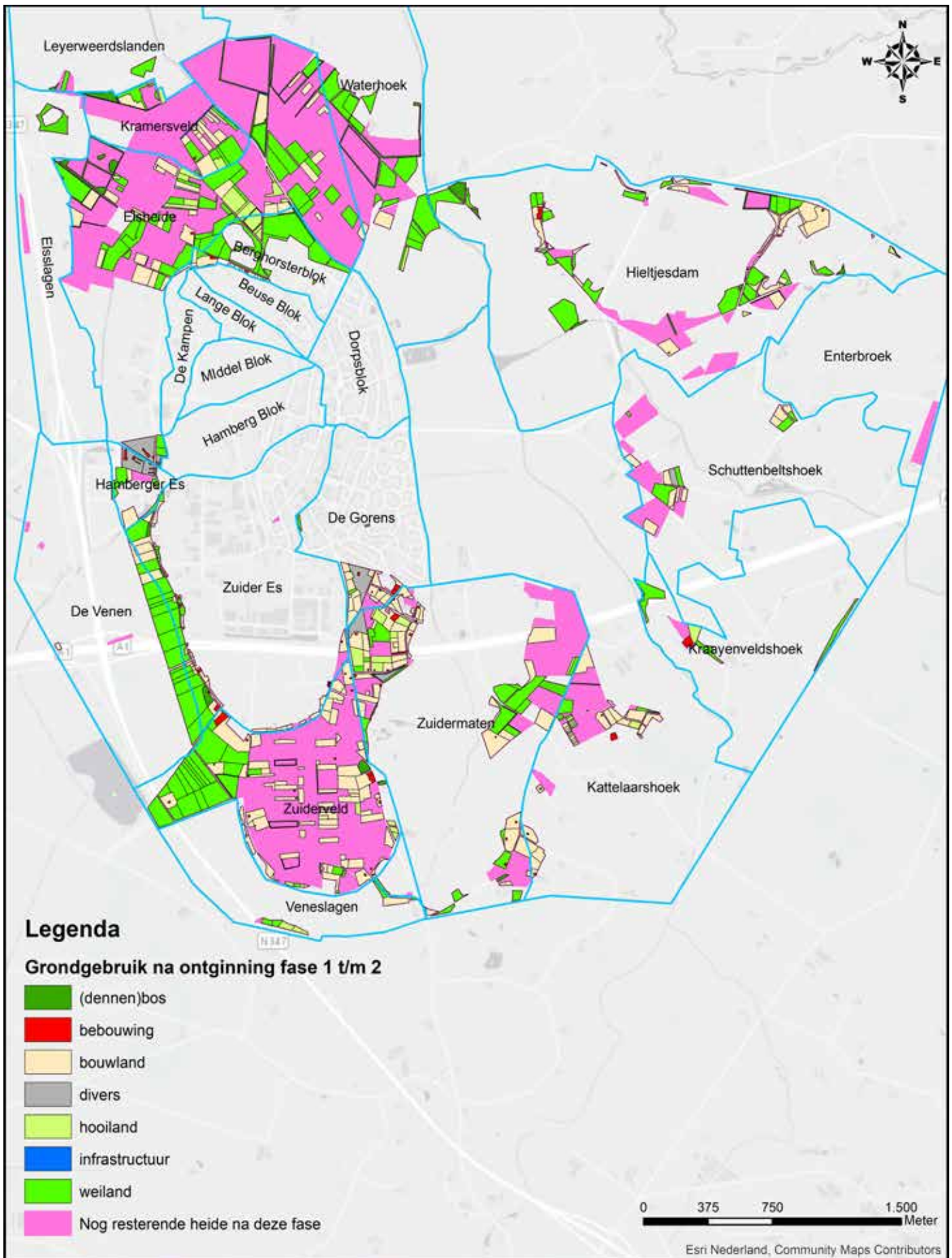
61 Vergelijking ontginningsstudie Enter, gegevens ontginningen fase 2; geomorfologische kaart Zuidwest Twente; AHN & bodemkartering landinrichtingsgebied Enter 1:10.000.

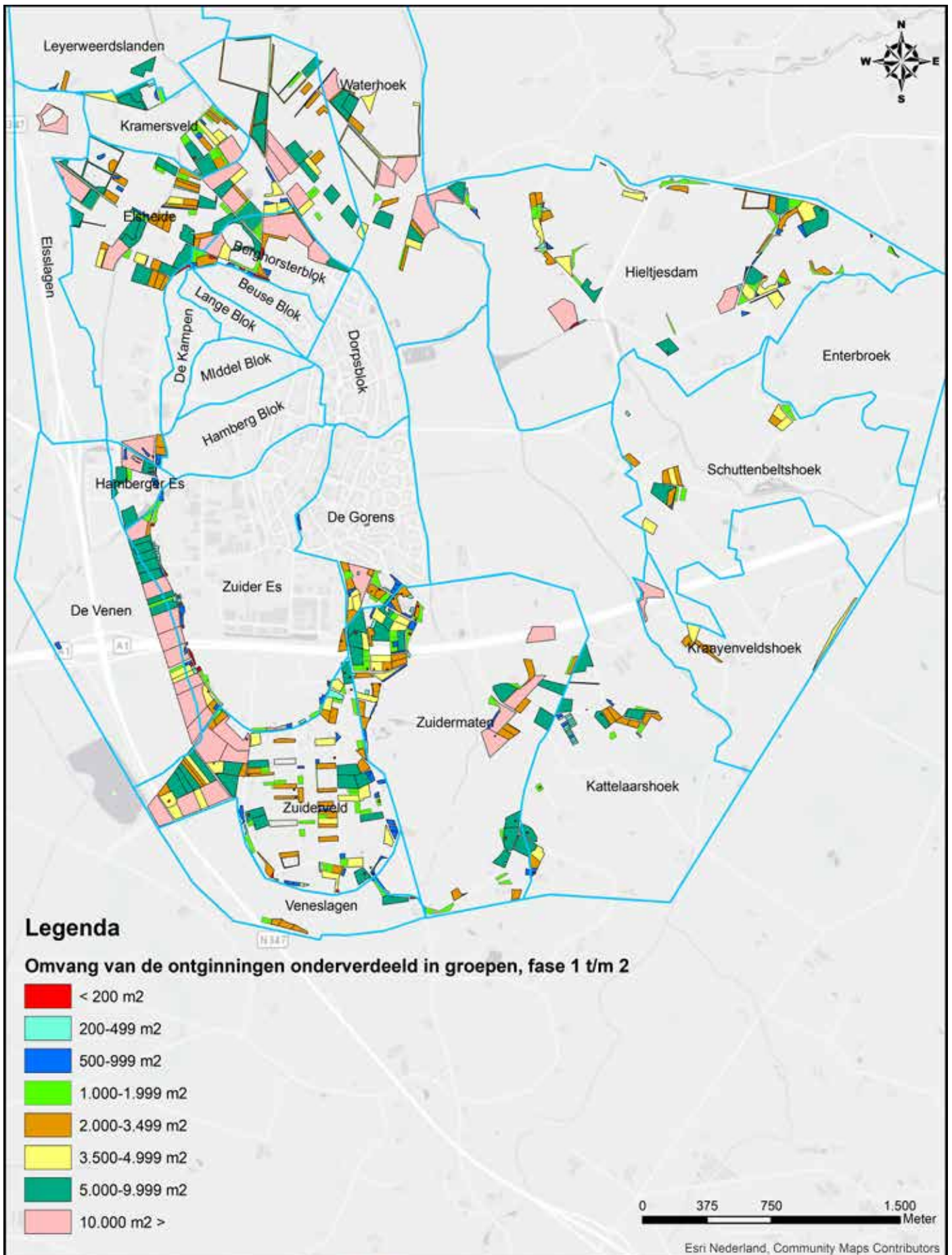
Afb. 3.15 Ontginningen die plaatshadden in fase 1 t/m 2.

Afb. 3.16 Het grondgebruik na ontginning van de ontginningen die plaatshadden in fase 1 t/m 2.

Afb. 3.17 Perceelsomvang van de ontginningen in fase 1 t/m 2.

Omvang, ligging en karakteristieken van de ontginningen die plaatshadden in fase 2 of 3

Areaal, topografische ligging en landschapsstructuur van de ontginningen

Van een kleine groep ontginningen die plaatshadden rond de fase kon het jaartal van ontginning niet vastgesteld worden en kon met zekerheid gezegd worden dat deze ontginningen in fase 2 of 3 plaats hebben gehad. Het betreffen 41 ontginningen die voor het merendeel gelegen waren in het noordelijk deel van het onderzoeksgebied, veelal belendend aan de ontginningen uit fase 2 (zie afb. 3.18). Ze kennen dan ook dezelfde landschapsstructuur als de ontginningen uit fase 2. Voor het grootste deel werd tot weiland ontgonnen, gevolgd door bouwland. Het overige oppervlak aan ontginningen bestonden - van groot naar klein - uit hooiland, divers (zandgrond en akkerwal), houtsingel en bebouwing (erf) (zie tabel 3.7).⁶²

Totaalomvang van de ontginningen: 11,5 hectare		
Percentage op totaal in beeld gebrachte ontginningen: 2,6%		
Grondgebruik na ontginning	Absolute omvang in m ²	% totaaloppervlak in deze fase
(Dennen)bos	710	0,61
Bebouwing	190	0,16
Bouwland	33.344	28,88
Divers	3.810	3,30
Hooiland	13.770	11,93
Weiland	63.645	55,12

Tabel 3.7 Omvang van en grondgebruik na de ontginningen.

Perceelsomvang van de ontginningen	
< 1.000 m ²	43,90%
1.000 – 4.999 m ²	41,46%
5.000 m ² >	14,63%

Tabel 3.8 Perceelsomvang van de ontginningen.

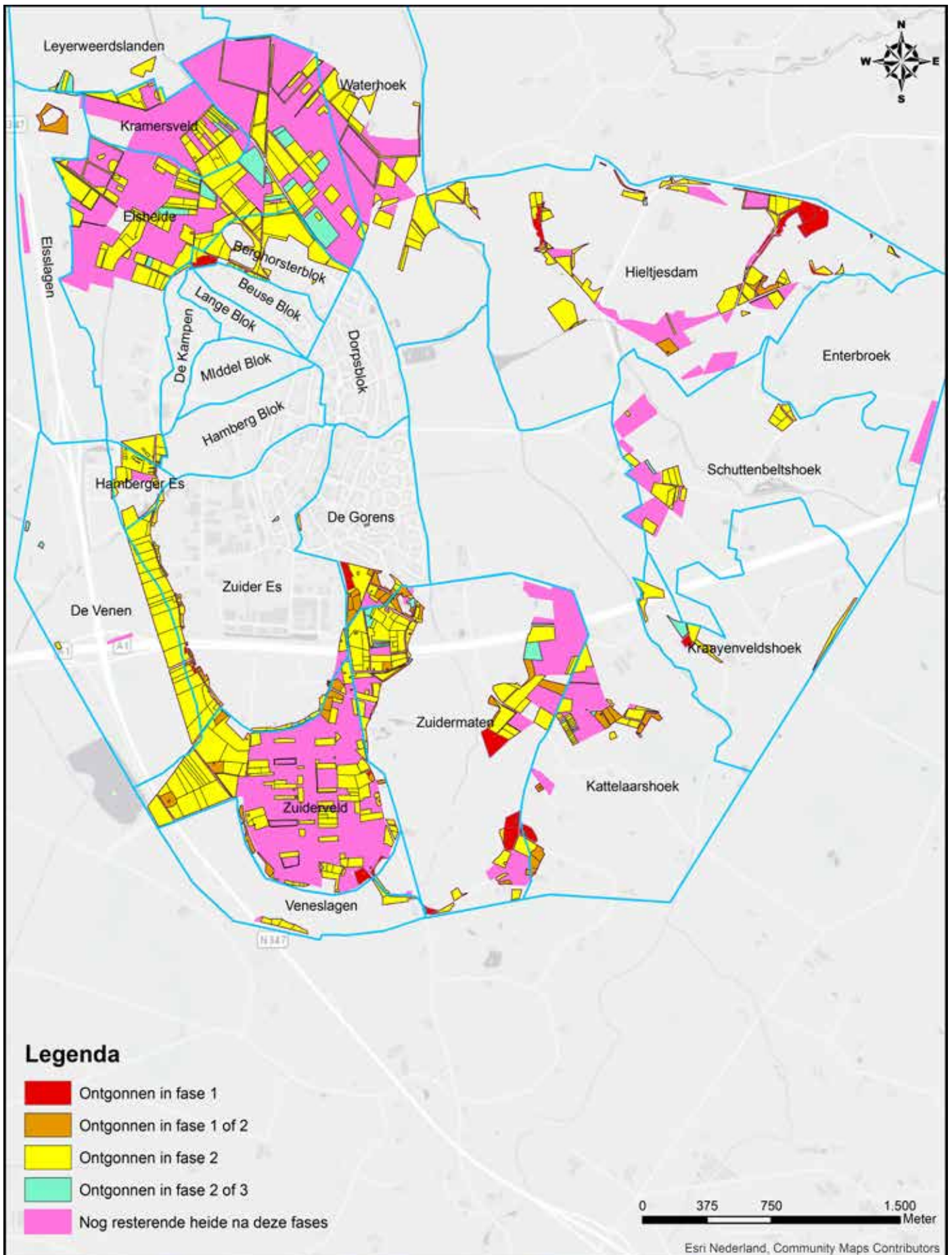
Fysisch-geografische ligging van de ontginningen

De bouwlandontginningen die in fase 2 of 3 plaatshadden waren vooral gesitueerd op dekzandwelingen. Droge beekerdgronden (GWT IV) was het dominante bodemtype hierbij. De bebouwingontginning uit deze fase hadden op de stuwwal plaats. Tot hooiland werd voor het merendeel ontgonnen op lagere delen van een vlakte van ten dele verspoelde dekzanden. De overrige ontginningen tot hooiland vonden plaats op een laag gelegen deel van dekzandwelingen. Deze hooilandontginningen vonden op droge beekerdgronden plaats (GWT IV). Weilandontginningen hadden vooral plaats op vlakte van ten dele verspoelde dekzanden. Droge beekerdgronden (GWT VI) was hierbij het dominante bodemtype.⁶³

62 Ontginningsstudie Enter, gegevens ontginningen fase 2 of 3.

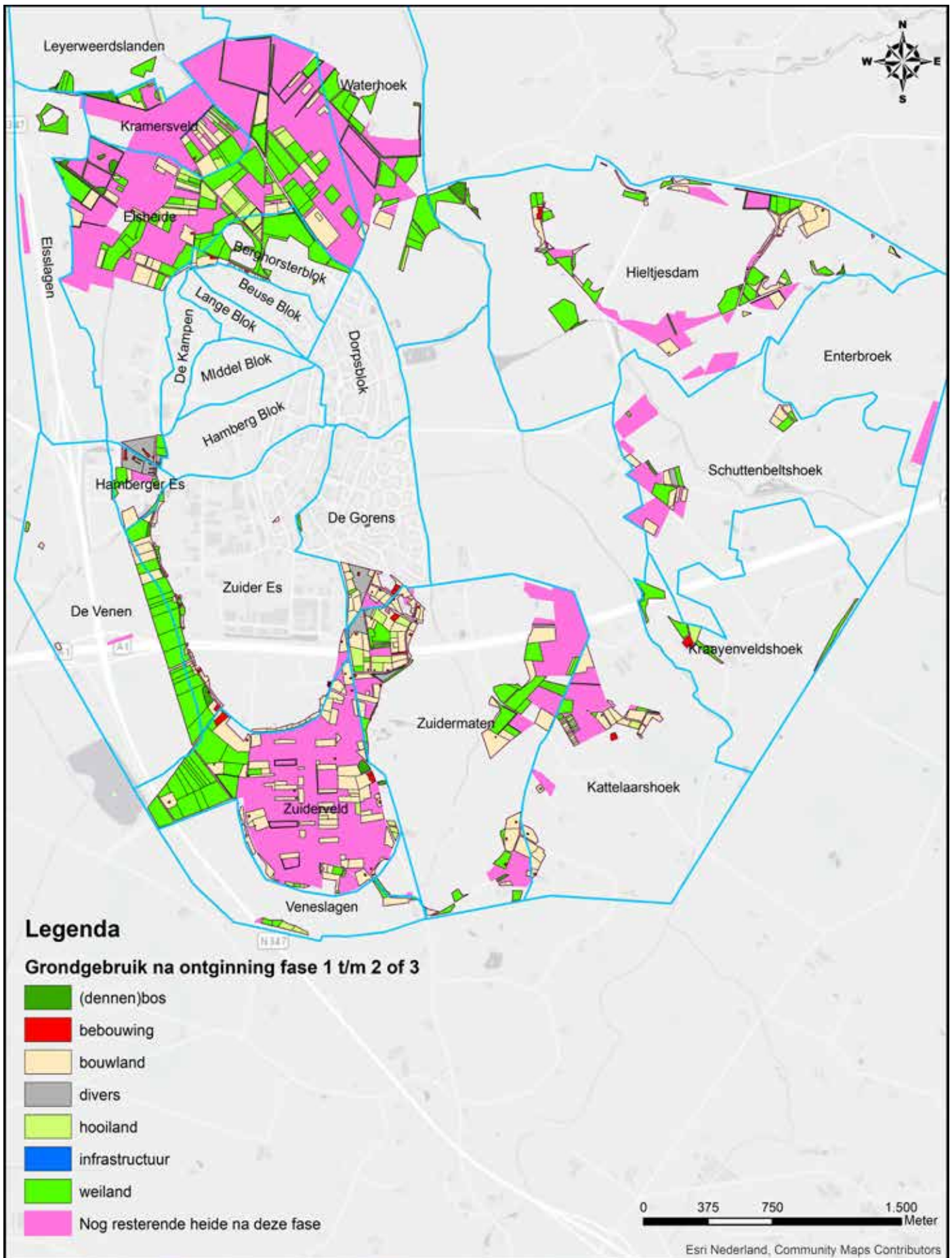
63 Vergelijking ontginningsstudie Enter, ontginningen fase 2 of 3; geomorfologische kaart Zuidwest Twente; AHN & bodemkartering landinrichtingsgebied Enter 1:10.000.

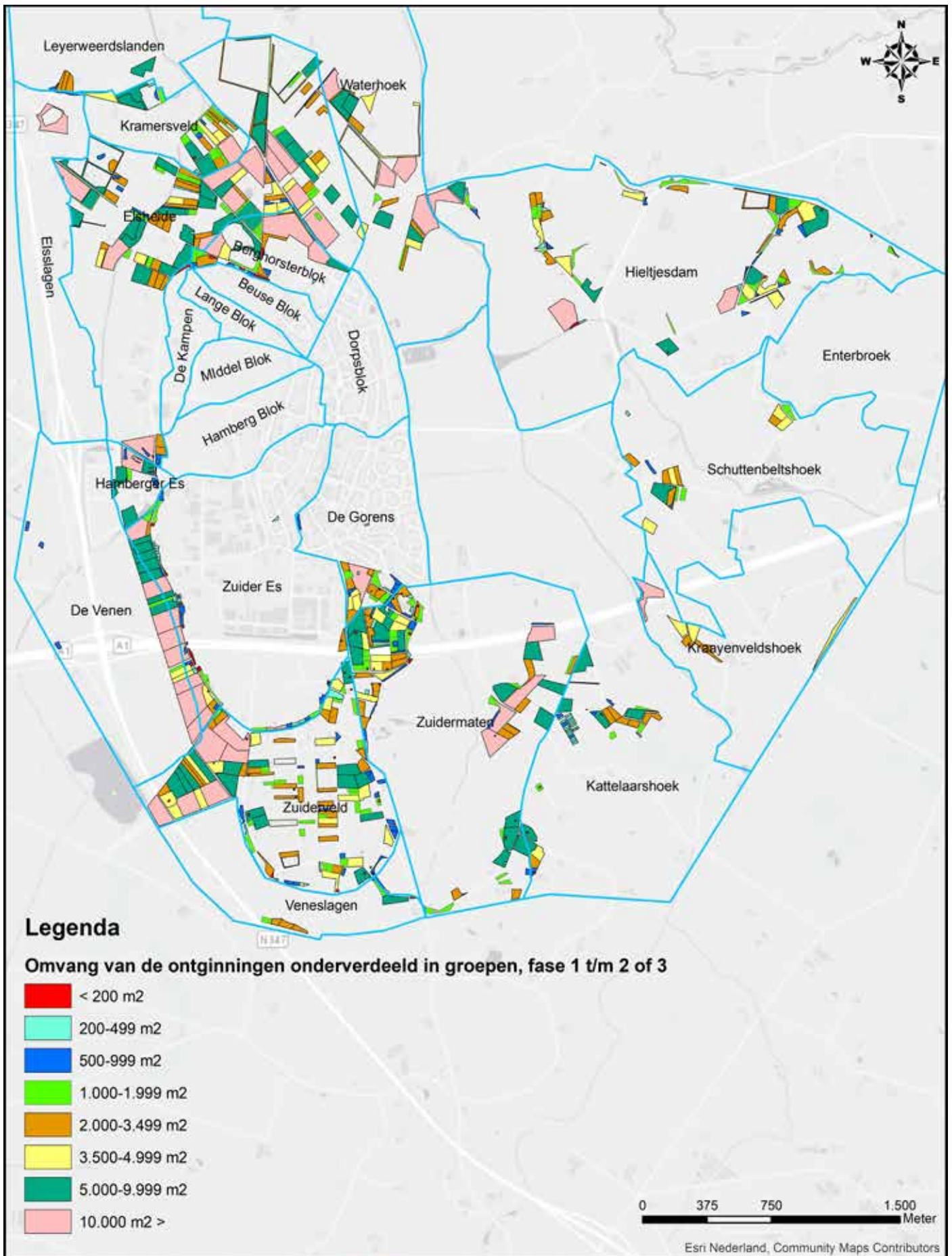
Afb. 3.18 Ontginningen die plaatsshadden in fase 1 t/m fase 2 of 3.

Afb. 319 Het grondgebruik na ontginning van de ontginningen die plaatsvonden in fase 1 t/m fase 2 of 3.

Afb. 3.20 Perceelsomvang van de ontginningen in fase 1 t/m fase 2 of 3.

3.5 Nieuwe instellingen, technieken en ontginningen onder overheidsinvloed (1889-1939)

Areaal, topografische ligging en landschapsstructuur van de ontginningen

Tussen 1889 en 1939 werd 136,3 hectare ontgonnen, 30,2% op het totaal van de in beeld gebrachte ontginningen. Uitschieter was het jaar 1916 waarin bijna 48 hectare ontgonnen werd. Ook in deze fase hadden de ontginningen tot weiland de overhand. Vooral in het noordelijk deel van het onderzoeksgebied werd veel tot dit grondgebruik ontgonnen (zie afb. 3.22). In de Waterhoek en het direct aangrenzende deel van de Elsheide werden vrij grote percelen tot weiland ontgonnen. Strakke blokverkaveling was hier het dominante verkavelingstype. Percelen werden van elkaar gescheiden door sloten. Perceelsrandbegroeiingen kwamen minder voor als bij de ontginningen van de tweede fase.⁶⁴ Een weilandontginning op de Elsheide kent een complexe ontginningsgeschiedenis (in hoofdstuk 4 wordt dit perceel nog nader uitgelicht). Dit perceel heeft de aanduiding 'ontgonnen in fase 3 en 4' meegekregen. De overige weilandontginningen waren veelal solitair met uitzondering van twee concentraties van percelen op het Zuiderveld en in de Zuidermaten.⁶⁵

Ontginningen met een divers grondgebruik hadden in deze fase een aanzienlijk groter aandeel dan in fase 2 (vergelijk tabellen 3.5 en 3.9). Het grondgebruik van deze ontginningen bestond veelal uit een combinatie van een huis (boerderij) met bouw- en/of weiland soms met dennen en hakhout. Dergelijke ontginningen kwamen met name voor op het Zuiderveld waar de verkaveling vooral onregelmatige blokvormen kenden en het westelijk deel van de Elsheide waar strokenverkaveling meer voorkomend was.⁶⁶ Voor bouwland tekende zich een soortgelijk verspreidingspatroon af waarbij er vooral sprake was blokverkaveling. De omvang van het aantal ontginningen tot hooiland was beperkt en lag op vijf. Drie op de Elsheide, een in de Zuidermaten en een in de buurt Veneslagen. Er werd in de fase maar weinig tot bos ontgonnen. Alle bosontginningen bestonden uit aaneengesloten stukken, geen singels of wallen zoals die in fase 2 werden gerealiseerd. Het meeste bos werd gerealiseerd op de Elsheide. Hier lag een grote, blokvormige, bosontginning met een oppervlak van ruim 2,5 hectare. Verder werden hier een aantal kleine perceeltjes bos gerealiseerd. Het aandeel van de infrastructuurontginningen was in deze fase bijna vertienvoudigd ten opzichte van fase 2. Deze toename is hoofdzakelijk toe te schrijven aan de aanleg van de spoorweg Neede-Hellendoorn waarvoor op vooral op het Zuiderveld maar ook op de Elsheide werd ontgonnen.⁶⁷

Totaalomvang van de ontginningen: 136,3 hectare		
Percentage op totaal in beeld gebrachte ontginningen: 30,2%		
Grondgebruik na ontginning	Absolute omvang in m ²	% totaaloppervlak in deze fase
(Dennen)bos	43.802	3,21
Bebouwing	3.670	0,27
Bouwland	185.834	13,64
Divers	190.889	14,01
Hooiland	64.630	4,74
Infrastructuur	19.380	1,42
Weiland	854.580	62,71

Tabel 3.9 Omvang van en grondgebruik na de ontginningen.

64 Bonneblad 378, 1935.

65 Ontginningsstudie Enter, gegevens ontginningen fase 3.

66 *Ibidem.*

67 *Ibidem.*

De kleinste ontginning - huis en erf - mat 45 m². Ook in deze fase was een weilandontginning, 32.100 m², de grootste. Ten opzichte van de vorige fases was de omvang per ontginning verder toegenomen. Het aandeel van de ontginningen kleiner dan 1.000 m² nam af. Deze ontginningen bestonden vooral uit bouwland: 14 van de 37 ontginningen, gevolgd door weiland 9 op 37. Het aandeel van de ontginningen met een omvang tussen de 1.000 en 4.999 m² was vrijwel gelijk aan het aandeel van ontginningen die groter waren dan 5.000 m² waren. Ook binnen deze groepen overheersten de bouw- en weiland ontginningen.⁶⁸

Perceelsomvang van de ontginningen	
< 1.000 m ²	16,9%
1.000 – 4.999 m ²	41,1%
5.000 m ² >	42,0%

Tabel 3.10 Perceelsomvang van de ontginningen.

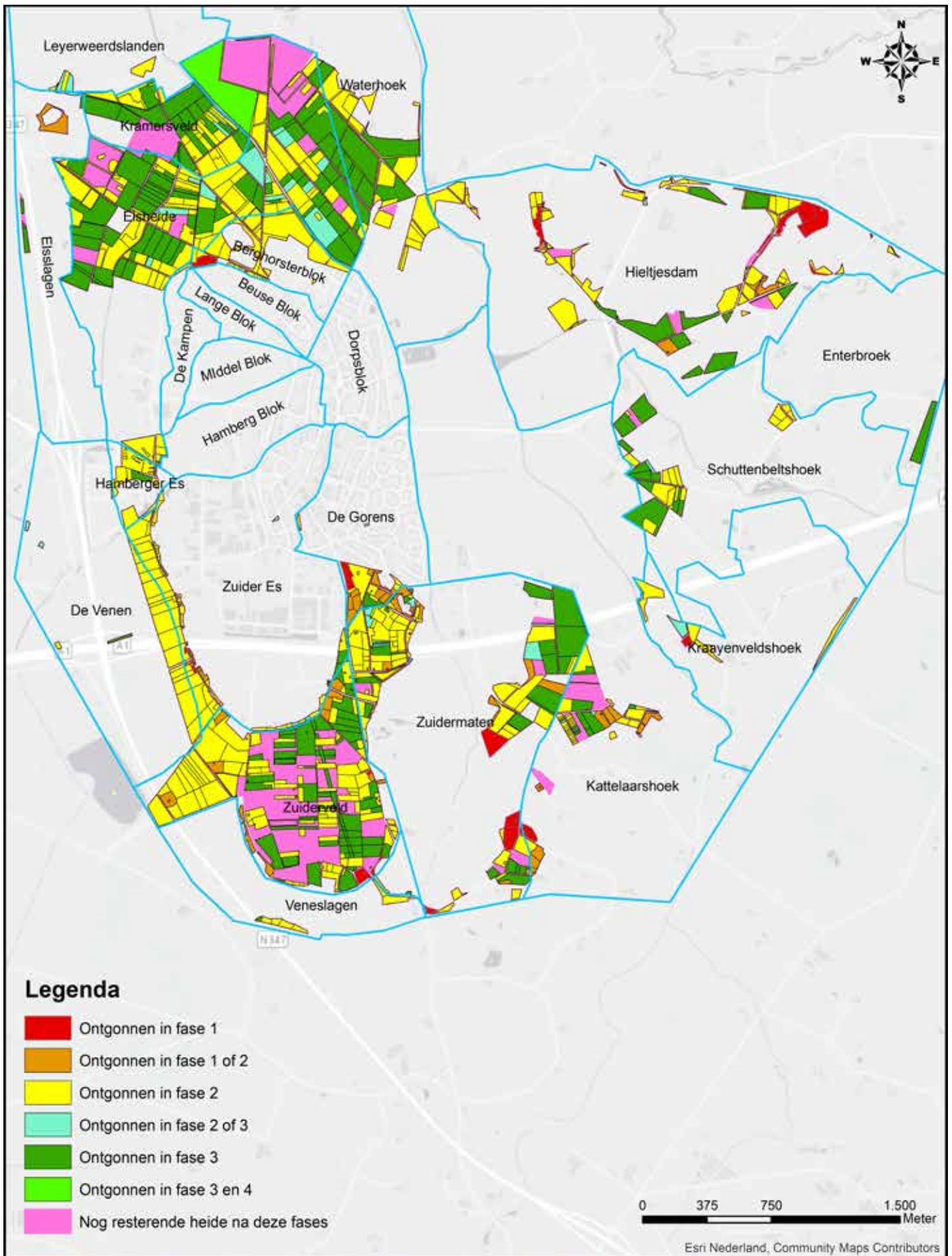
Fysisch-geografische ligging van de ontginningen

Het bos werd in deze fase vooral gesitueerd op dekzandwellingen en op relatief lage delen in het landschap. De bodems waar dit bos op aangelegd werd bestonden vooral uit droge podzolgronden (holt, laar en veld, GWT VII). Nieuwe bebouwing werd wederom gesticht op de hoge plekken in het landschap. In deze fase werd hoofdzakelijk tot bouwland ontgonnen op (gordel)dekzandwellingen. Daar waar in de voorgaande fase het bouwland vooral ontgonnen werd op drogere gronden werden in deze fase ook meer nattere heidegronden ontgonnen tot bouwland: beekerdgronden met grondwatertrap IIIb. Maar er werd ook aanzienlijk tot bouwland ontgonnen op droge podzolgronden (holt, laar en veld, GWT VII). Tot hooiland ontgon men vooral op de lagere delen van een vlakte van ten dele verspoelde dekzanden. Al het hooiland werd op beekerdgronden ontgonnen. Dit waren voor het grootste deel droge beekerdgronden (GWT VI). Weilandlandontginningen werden vooral gerealiseerd op de vlakten - dekzandvlakte, beekoverstromingsvlakte en vlakte van ten dele verspoelde dekzanden - ook werd aanzienlijk ontgonnen op dekzandwellingen. Deze ontginningen hadden vooral plaats op nattere beekerdgronden (GWT IIIb).⁶⁹

68 *Ibidem.*

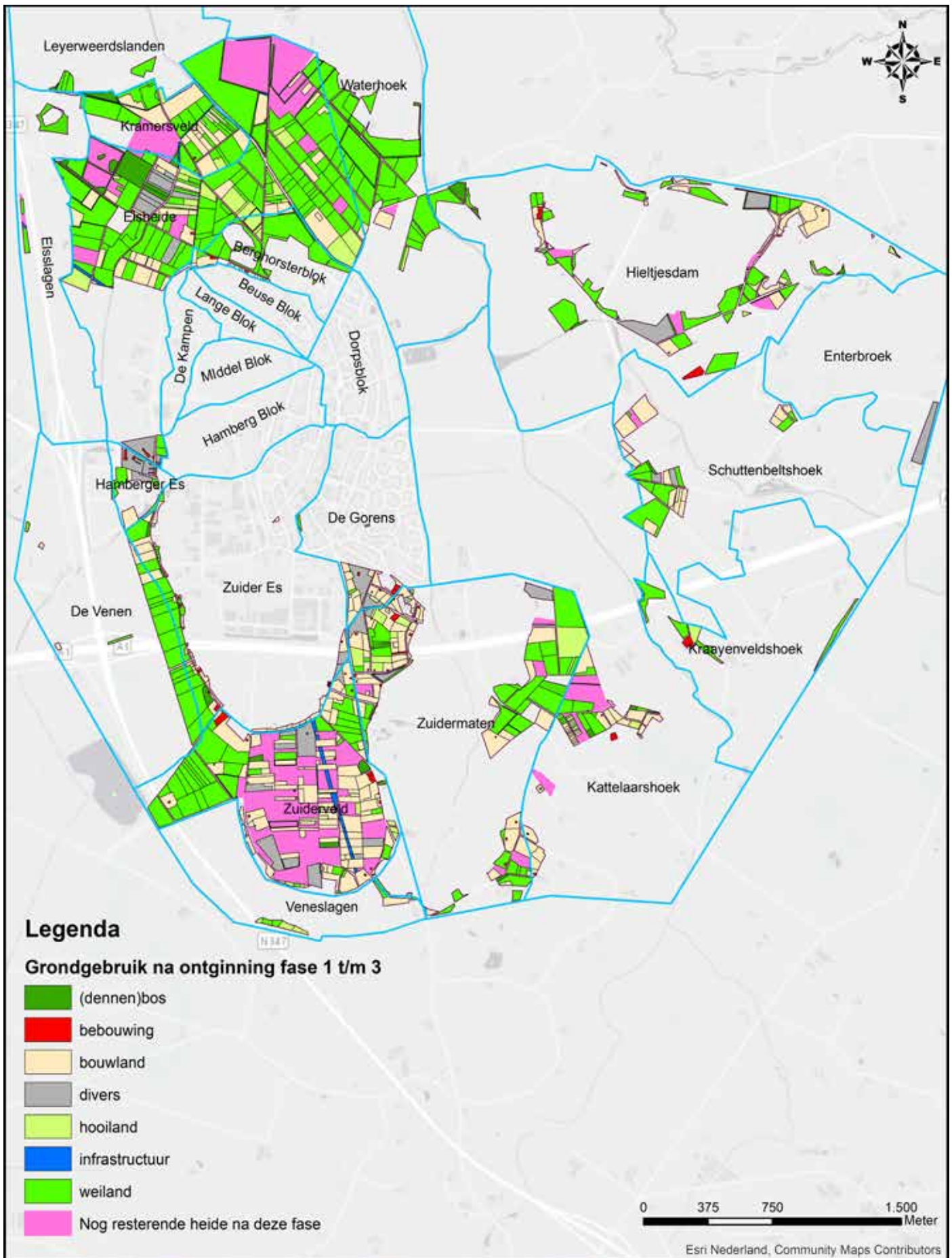
69 Vergelijking ontginningsstudie Enter, gegevens ontginningen fase 3; geomorfologische kaart Zuidwest Twente; AHN & bodemkartering landinrichtingsgebied Enter 1:10.000.

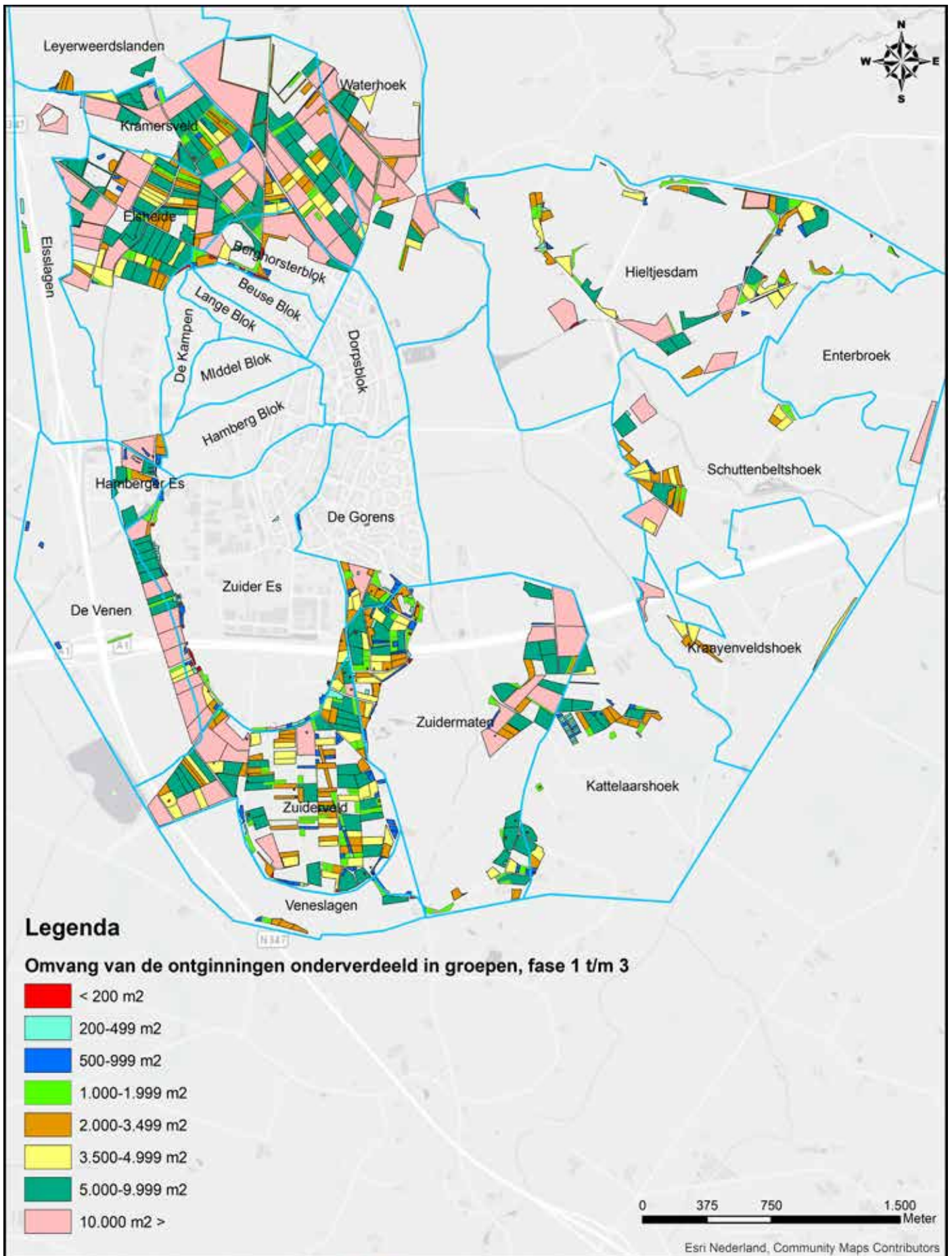
Afb. 3.21 Ontginningen die plaatshadden in fase 1 t/m 3.

Afb. 3.22 Het grondgebruik na ontginning van de ontginningen die plaatshadden in fase 1 t/m 3.

3.23 Perceelsomvang van de ontginningen in fase 1 t/m 3.

3.6 Ontginningen in oorlogstijd en restontginningen (1940-1987)

Areaal, topografische ligging en landschapsstructuur van de ontginningen

In de periode 1940-1987 werd de nog resterende heide, ruim 59 hectare, ontgonnen. Vooral op het Zuiderveld hadden nog aaneengesloten ontginningen plaats. De overige ontginningen kenden een meer solitair karakter en hadden verspreid over het onderzoeksgebied plaats (zie afb 3.24). Ook in deze fase was het aantal ontginningen tot weiland dominant (zie tabel 3.11). Met name in het noordelijk deel van het onderzoeksgebied, op de Elsheide, hadden een aantal grote weilandontginningen plaats. Deze ontginningen kenden een blokverkaveling. De perceelsrandbegroeiingen bestonden veelal uit al eerder aangelegde houtsingels of -wallen en uit waarschijnlijk met de ontginning aangelegde houtsingels en sloten. Kleinere weilandontginningen hadden plaats op het Zuiderveld.⁷⁰

Bosontginningen namen ongeveer een achtste deel van het oppervlak aan ontginningen in. Hierbij tekende zich eenzelfde patroon af als bij de weilandontginningen: het meest werd tot bos ontgonnen in het noordelijke deel van het onderzoeksgebied, op de Elsheide. Hier werden vier percelen tot gemengd bos ontgonnen. De overige bosontginningen hadden vooral plaats op het Zuiderveld. Ongeveer een kwart van de ontginningen kende een divers grondgebruik. Dit soort ontginningen waren vooral op het Zuiderveld gesitueerd. Net zoals in fase 3 bestonden deze ontginningen vooral uit een combinatie van een huis (boerderij) met bouw en/of weiland met soms een stukje bos. Een vijfde deel van de ontginningen bestond uit bouwland. Deze ontginningen waren vooral gelegen op het Zuiderveld maar ook de bouwlandontginningen in de Kattelaarshoek namen een aanzienlijk deel in. De bebouwingsontginningen vonden op een na allemaal plaats op het Zuiderveld. Het Zuiderveld ontwikkelde zich in deze fase, mede door de divers-ontginningen, steeds meer tot de buitenwijk van Enter (zie ook hoofdstuk 4 en 5). De andere bebouwingsontginning bestond uit 'vijf zomerhuisjes gelegen in bos' op het Kramersveld, hiermee werd in feite de basis gelegd voor bungalowpark Landgoed De Elsgraven (zie ook hoofdstuk 5).

Totaalomvang van de ontginningen: 59,5 hectare		
Percentage op totaal in beeld gebrachte ontginningen: 13,2%		
Grondgebruik na ontginning	Absolute omvang in m ²	% totaaloppervlak in deze fase
(Dennen)bos	77.470	13,03
Bebouwing	18.320	3,08
Bouwland	115.465	19,42
Divers	153.529	25,82
Hooiland	510	0,09
Weiland	229.295	38,56

Tabel 3.11 Omvang van en grondgebruik na de ontginningen.

In deze fase hadden de middelgrote ontginningen, met een omvang van tussen de 1.000 en 4.999 m², de overhand. Er vonden 71 ontginningen binnen deze omvangsklasse plaats. Daarbij hadden weiland (17), bouwland (19) en divers (23) vrijwel een gelijk aandeel. De overige 12 ontginning werden in gelijke mate ingenomen door bos en bebouwing. Het aandeel ontginningen kleiner dan 1.000 m² was beperkt (zie tabel 3.11). In deze groep hadden bouwlandontginningen de overhand: 14 van de 22. Grote ontginningen > 5.000 m² en meer - namen een aandeel van 27% in. In deze groep hadden 34 ontginningen plaats. Hierbij hadden, net als in fase 3, de weilandontginningen de overhand (12), gevolgd door divers (10). Verder in deze categorie zeven bouwlandontginningen en vijf bosontginningen.⁷¹

Perceelsomvang van de ontginningen	
< 1.000 m ²	17%
1.000 – 4.999 m ²	56%
5.000 m ² >	27%

Tabel 3.12 Perceelsomvang van de ontginningen.

70 Ontginningsstudie Enter, gegevens ontginningen fase 4 & Historische topografische kaart 1965.

71 Ontginningsstudie Enter, gegevens ontginningen fase 4.

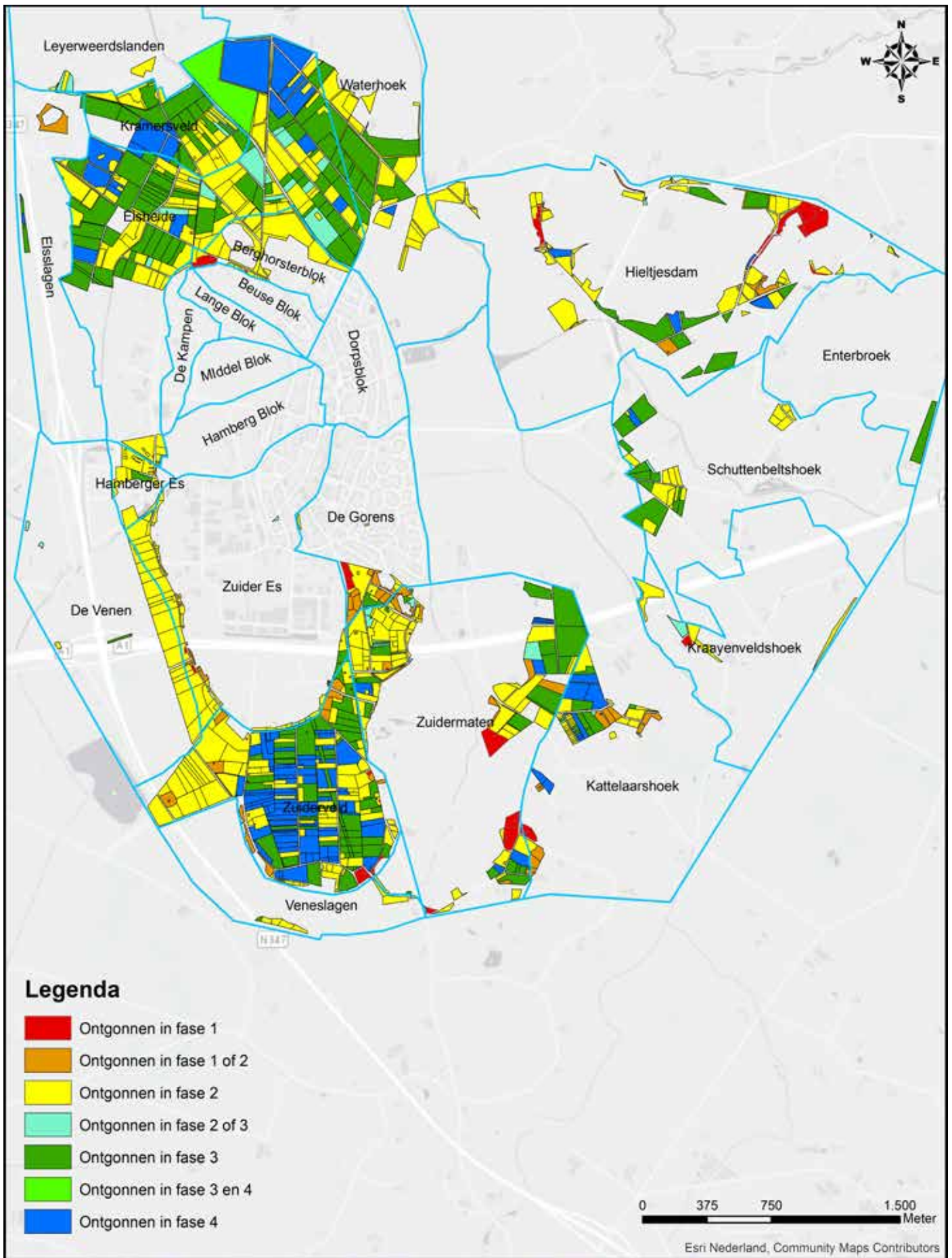
Fysisch-geografische ligging van de ontginningen

Het grootste deel van de bosontginningen in deze fase had plaats op hoger gelegen delen binnen een vlakte van ten dele verspoelde dekzanden. Droge beekerdgronden (GWT VI) waren het dominante bodemtype binnen deze ontginningen. Nieuwe bebouwing vond wederom zijn plek op de hoger gelegen delen van het landschap. Bouwlandontginningen vonden hoofdzakelijk plaats op (gordel)dekzandwelingen. Dominante bodemtypes bij deze bouwlandontginningen waren de podzolgronden (GWT VII en hoger) en gooreerdgronden (GWT VII en hoger). Hooiland werd gerealiseerd op een laaggelegen gedeelte van een dekzandwelling met een natte beekerdgrond (GWT IIIb). Weilandlandontginningen werden hoofdzakelijk gerealiseerd op vlaktes van ten dele verspoelde dekzanden met droge beekerdgronden (GWT VI) als bodem.⁷² De reden dat het Zuiderveld, het hoogstgelegen heideveld in het onderzoeksgebied, pas in deze fase volledig ontgonnen moet in de fysisch-geografische situatie gezocht worden. Dit gebied zat van oudsher vol met kuilen, hoogten en zwerfkeien en was daardoor moeilijk voor de landbouw geschikt te maken.⁷³

72 Vergelijking ontginningsstudie Enter, gegevens ontginningen fase 4; geomorfologische kaart Zuidwest Twente; AHN & bodemkartering landinrichtingsgebied Enter 1:10.000.

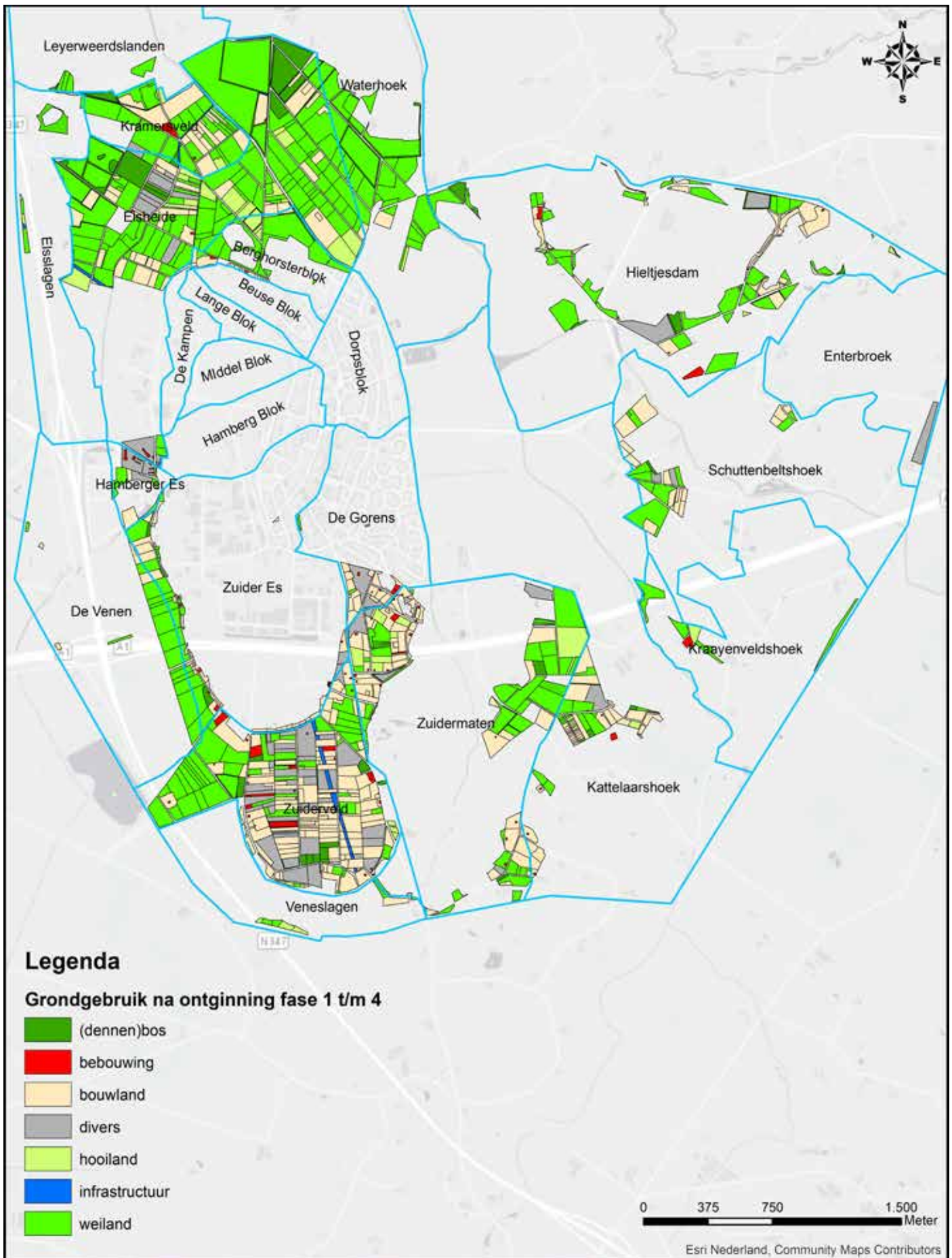
73 Persoonlijke communicatie J. Altena, d.d. 16 juli 2018.

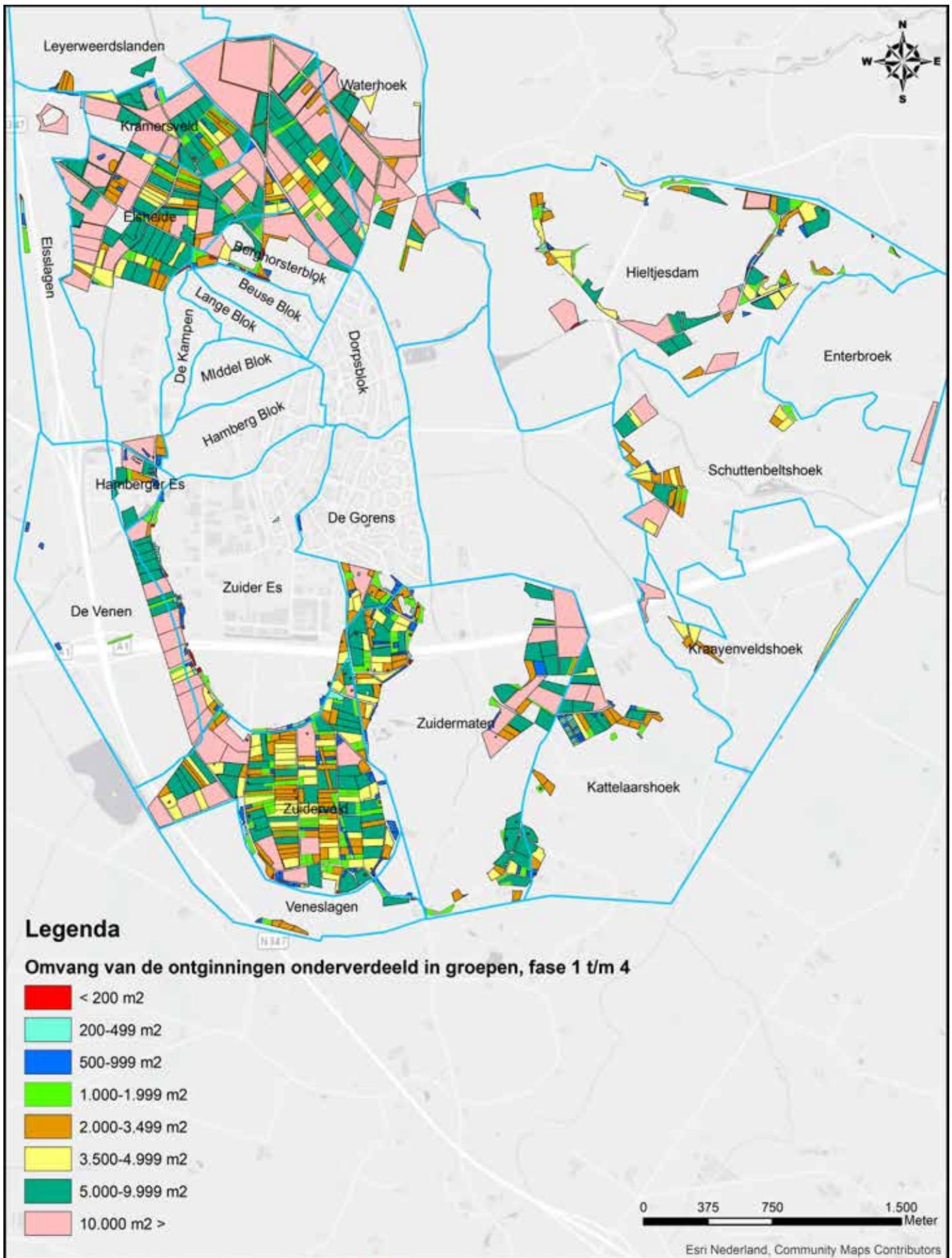
Afb. 3.24 Totaaloverzicht fasering van de ontginningen.

Afb. 3.25 Totaaloverzicht grondgebruik na ontginning.

Afb. 3.26 Totaaloverzicht perceelsoppervlak van de ontginningen.

3.7 Conclusie

Fasering van de ontginningen

De Enterse heideontginningen tussen 1800 en 1987 kunnen worden onderverdeeld in vier fases:

1. *1800-1857: ontginningen in de nadagen van de Enter marke;*
In deze fase was het markestelsel in Enter nog in werking en was men bij ontginning gebonden aan de regels en de beperkingen van de marke.
2. *1858-1888: ontginningen in de drie decennia na de markeverdeling;*
In 1857 werd de marke Enter verdeeld. Eeuwenlang gemeenschappelijk beheerde gronden, waaronder heidegronden, werden privébezit. Ontginning kon vanaf toen onder vrije omstandigheden plaatsvinden.
3. *1889-1939: nieuwe instellingen, technieken en ontginningen onder overheidsinvloed;*
De derde fase is er een waarin goede randvoorwaarden voor ontginning werden gecreëerd: de Heidemaatschappij was net opgericht, de kunstmest deed zijn intrede, boeren gingen zich verenigen, Enter werd aangesloten op het spoornet en vanuit de overheid ontginning gestimuleerd werd door vrijstelling van grondbelasting.
4. *1940-1987: ontginningen in oorlogstijd en restontginningen.*
Bij aanvang van deze fase was de meeste heide Enter al ontgonnen. De nog aanwezige heide aan het begin van deze fase bestond uit verspreide snippers en een aaneengesloten gebied heide op het Zuiderveld. De laatste heide van Enter werd in 1987 ontgonnen.

Een aantal ontginningen kon niet in een specifieke fase geplaatst worden. Het betreffen ontginningen die plaatshadden in fase 1 of 2 en in fase 2 of 3 en zijn ook als zodanig aangeduid. Waarschijnlijk hadden ontginningen die gecategoriseerd zijn in fase 1 of 2 net voor of kort na de markeverdeling plaats.

Lange termijn ontwikkeling van de omvang en landschappelijke situering van de ontginningen

Omvang van de ontginningen

Resumerend kan worden gezegd dat, hoewel exacte gegevens over de omvang ontbreken, in de periode dat het markestelsel in Enter nog in werking was (1800-1857) slechts in beperkte mate, legaal en illegaal heide ontgonnen werd. Omslagpunt qua omvang van de ontginningen en startjaar voor de volgende fase was 1858. Nadat in 1857 de marke Enter verdeeld was namen de ontginningen een hoge vlucht. In de dertig jaar na het jaar van de markeverdeling had het merendeel van alle voor het onderzoek in beeld gebrachte ontginningen plaats. Het zwaartepunt van de ontginningen lag in deze fase. In derde fase, van 1888-1939, werd er ook een aanzienlijk areaal heide ontgonnen. Slechts een bescheiden deel van de ontginningen vond plaats tijdens en na de Tweede Wereldoorlog (zie tabel 3.13). Van 7,7% van het heideareaal van na de markeverdeling werd 'het soort van eigendom' (het grondgebruik) in het kadaster in de loop van de tijd gewijzigd in broekveen of broekgrond. Deze percelen zijn niet verder meegenomen in het onderzoek.

Fase	Omvang van de ontginningen in hectare	Percentage op totaal in beeld gebrachte ontginningen
1	8,3	1,8
1 of 2	14,4	3,2
2	186,5	41,3
2 of 3	11,5	2,6
3	136,3	30,2
4	59,5	13,2

Tabel 3.13 Overzicht van de omvang van de ontginningen in de verschillende fases.

De omvang per individuele ontginning was in de eerste fase bescheiden. De markeverdeling vormde een omslagpunt: na de markeverdeling nam het aandeel kleine ontginningen steeds verder af en kregen de middelgrote ontginningen de overhand. In fase 3 was er een sterke toename in het aantal ontginningen met een grote omvang. In de laatste fase hadden de middelgrote ontginningen de overhand (zie tabel 3.14).

Perceelsomvang van de ontginningen	Fase 1	Fase 1 of 2	Fase 2	Fase 2 of 3	Fase 3	Fase 4
< 1.000 m ²	59,57	59,14	33,9	43,90	16,9	17
1.000 – 4.999 m ²	27,66	34,48	45,9	41,46	41,1	56
5.000 m ² >	12,77	5,38	20,2	14,63	42,0	27

Tabel 3.14 Overzicht van de perceelsomvang van de ontginningen in de verschillende fases.

Landschappelijke situering van de ontginningen

De vroegste ontginningen lagen verspreid over het onderzoeksgebied veelal op de kleinere heidevelden die op de gradiënt naar reeds gecultiveerd land lagen. In de periode direct na de markeverdeling waren de meeste ontginningen gelegen in de directe omgeving van het dorp. In de derde fase concentreerden de ontginningen zich vooral in het grote heidegebied in noordelijk deel van het onderzoeksgebied. In de laatste fase vonden de ontginningen vooral op het Zuiderveld plaats.

Over de lange termijn bekeken had men de voorkeur om als eerste de heide op hogere, drogere plekken in het landschap te ontginnen. Hier werd de heide vooral tot bouwland en bos ontgonnen. Ook nieuwe bebouwing werd veelal op hogere drogere plekken in landschap gesticht. Na de markeverdeling werd ook de lager gelegen, nattere, heide in ontginning genomen. Hier werd vooral tot weiland en in beperkte mate tot hooiland ontgonnen. In de derde fase werd er ook tot bouwland ontgonnen op nattere gronden. Het Zuiderveld, het hoogstgelegen heideveld in het onderzoeksgebied, werd pas in de laatste fase volledig ontgonnen. Reden hiervoor moet in de fysisch-geografische ondergrond gezocht worden. Dit gebied zat van oudsher vol met kuilen, hoogten en zwerfkeien en was daardoor moeilijk voor de landbouw geschikt te maken.

Lange termijn ontwikkeling van de landschapsstructuur en het grondgebruik na de ontginningen

De vroegste ontginningen - die tussen 1800-1857 - kenden vooral een onregelmatige blokverkaveling, voorzien van perceelsbeplanting en waren langs of dicht in de buurt van wegen of karrensporen gelegen. Met de markeverdeling werd er een gehele nieuwe landschappelijke hoofdstructuur gecreëerd. Bij de verdeling hoorde een plan van wegen en waterlopen. Het wegenpatroon van begin 19^e eeuw werd volledig hertekend. Na markeverdeling ontstond een patroon van vooral recht uitgemeten wegen. Daarmee werd de heide al vroeg op rationele wijze ontsloten. Het plan van wegen en waterlopen vormde het kader voor de latere ontginningen. Na de markeverdeling werd nauwelijks nieuwe infrastructuur aangelegd op de heide. Met de markeverdeling werden de heidevelden zowel in blokken als in stroken van wisselende omvang verkaveld. De grotere heidegebieden van Enter werden in regelmatige blokken en stroken verkaveld. Bij de kleinere heidegebieden was een onregelmatige blokverkaveling meer voorkomend. Binnen deze verkavelingsstructuur vonden de ontginningen plaats.

De ontginningen tot wei- en bouwland uit de tweede fase werden veelal omsloten door sloten en perceelsrandbeplanting. Ook de bebouwingsontginningen die plaatshadden in de tweede fase werden veelal door beplanting omgeven. Na de tweede fase was het heidelandschap half in cultuur en voor de andere helft woest. Verspreid tussen de heidevelden lagen nieuwe boerderijen en percelen wei- en bouwland omringd door houtsingels en -wallen. Bij de ontginningen in de derde fase, waarin de weiland ontginningen de overhand kregen, werd aanzienlijk minder gebruik gemaakt van perceelsbeplanting als bij de ontginningen in de tweede fase. Percelen werden van elkaar gescheiden door sloten. In de vierde fase bestonden de perceelsrandbegroeiingen veelal uit al eerder aangelegde houtsingels of wallen en waarschijnlijk met de ontginning aangelegde houtsingels en sloten. Binnen de Enterse heideontginningen hadden ontginningen ten gunste van de landbouw de overhand (zie tabel 3.15). Het meest werd er ontgonnen tot wei- en bouwland. Er werd maar zeer beperkt tot bos ontgonnen. Het landschap dat na de ontginningen ontstond was vooral een agrarisch landschap met afwisselend stroken- en blokverkaveling die terug te voeren is op de markeverdeling. Er werden met de ontginningen maar beperkt nieuwe boerderijen gesticht. Er werd dus waarschijnlijk veelal ontgonnen voor de uitbreiding van bestaande bedrijven. De meeste nieuwe bebouwing werd gerealiseerd in de zuidelijke helft van het onderzoeksgebied vooral dicht nabij het dorp, op het Zuiderveld en in de kranen van de es.

Grondgebruik na ontginning	Fase 1	Fase 1 of 2	Fase 2	Fase 2 of 3	Fase 3	Fase 4	Totaal
Bebouwing							
Omvang in m ²	6.000	12.317	22.395	190	3.670	18.320	62.892
Omvang in %	7,28	8,55	1,20	0,16	3,21	3,08	1,51
Bouwland							
Omvang in m ²	76.480	108.747	567.952	33.344	185.834	115.465	1.087.822
Omvang in %	92,72	75,46	30,46	28,88	13,64	19,42	26,11
(Dennen)bos							
Omvang in m ²	-	1.370	88.530	710	43.802	77.470	211.882
Omvang in %	-	0,95	4,75	0,61	3,21	13,03	5,09
Divers							
Omvang in m ²	-	-	65.088	3.810	190.889	153.529	413.316
Omvang in %	-	-	3,49	3,30	14,01	25,82	9,92
Hooiland							
Omvang in m ²	-	-	97.510	13.770	64.630	510	176.420
Omvang in %	-	-	5,23	11,93	4,74	0,09	4,24
Infrastructuur							
Omvang in m ²	-	-	2.860	-	19.380	-	22.240
Omvang in %	-	-	0,15	-	1,42	-	0,53
Weiland							
Omvang in m ²	-	21.670	1.021.762	63.645	854.580	229.295	2.190.952
Omvang in %	-	15,04	54,72	55,12	62,71	38,56	52,60

Tabel 3.15 Omvang grondgebruik na ontginning in absolute en procentuele zin per fase en in totaal.

Afb. 4.1 Heideontginning met de spade op de Lonneker Berg (Noordoost-Twente) omstreeks 1890.

4. Het heideontginningsproces: actoren, ontwerp, uitvoering en sociaal-economische achtergronden

4.1 Inleiding

Bij de ontginning van de Enterse heide waren verschillende groepen actoren betrokken: vooral landbouwers maar ook arbeiders en ambachtslieden, kapitaalbezitters en instellingen. Het is aannemelijk dat landbouwers en arbeiders en ambachtslieden de ontginningen veelal zelf uitvoerden en dat kapitaalbezitters en instellingen de uitvoering lieten uitbesteden. De betrokkenen kwamen niet alleen uit Enter maar ook uit omliggende gemeenten en soms nog verder weg.

In het eerste deel van dit hoofdstuk wordt gekeken naar wie er betrokken waren bij de ontginningen en welke relaties er zijn tussen de omvang van de ontginningen en het grondgebruik na ontginning en de betrokkenen. Aansluitend is er aandacht voor het ontwerp en de uitvoering van de ontginningen waarbij een aantal ontginningen nader bekeken worden. Centrale vraag hierbij is: *Hoe zijn de ontginningen in de diverse fasen organisatorisch en technisch verlopen (actoren, ontwerp, uitvoering)?*

In het laatste deel van dit hoofdstuk is er aandacht voor sociaal-economische achtergronden die speelden bij de heideontginningen van Enter. Centrale vraag is daarbij: *Welke sociaal-economische achtergronden speelden een rol bij de ontginningen in de verschillende fasen?*

4.2 Eigenaren, uitvoerders en organisatie van de ontginningen

Ontginningen in de nadagen van de Enter marke (1800-1857)

Van de ontginningen in de vroegste fase kan niet met zekerheid gezegd worden dat de diegene die de grond en/of bebouwing na de markeverdeling in eigendom kregen ook de ontginners zijn geweest. Over het beroep en de woon- of vestigingsplaats van de ontginner kan derhalve ook niets zinnigs gezegd worden. Gegevens hierover zijn voor deze fase zeer beperkt. Het is aannemelijk dat de stichter van de hut of boerderij de mogelijkheid kreeg om de omliggende grond, later - bij de verdeling van de marke - te kopen c.q. deze toebedeeld kreeg. Hier was sowieso sprake van bij de paars en zwart gekleurde percelen op de kaart van Woolderink (zie afb. 3.11).

De ontginners in deze fase zullen waarschijnlijk veelal boer van (hoofd)beroep zijn geweest. In de literatuur wordt gesteld dat ontginningen uitgevoerd door gewaarden ten tijde van het markestelsel gewoonlijk plaatshadden in de randzones van reeds gecultiveerd land.¹ Voor Enter zou het dan kunnen gaan om de ontginningen rond de es, die op de Zuidermaten-Kattelaarshoek, het Zuiderveld en in de buurt Hieltjesdam.²

Naast de ontginners met een waardeel was er nog een groep ontginners: de hutbewoners, arme keuterboeren die op de heide een bestaan probeerden op te bouwen. Zij konden zowel uit de eigen marke komen als ook van buiten, mits gedoogd door de bestaande gewaarden en inwoners. In Drenthe hadden dergelijke keuterontginningen een omvang van ongeveer een halve tot twee hectare gecultiveerd land met hut.³ In Enter zal dit niet veel anders zijn geweest. Doorgaans gold daarbij het principe dat degene die met zijn gezin een nieuwe woning betrok op de heide alleen wanneer datzelfde etmaal nog rook uit de schoorsteen kwam gedoogd werd om daar te blijven. In tegenstelling tot de bovengenoemde ontginningen door gewaarden uit de eigen marke, vonden dit soort 'vrije keuterontginningen' door buitenstaanders doorgaans ver van de bestaande dorpen of boerderijen plaats, bijvoorbeeld in een uithoek van de marke dichtbij de grenzen met naburige marken. Voor Enter zou het hierbij kunnen gaan om twee ontginningen op het Zuiderveld.⁴

1 Demoed, 1987, 50.

2 Ontginningsstudie Enter, gegevens ontginningen fase 1.

3 Bieleman, *et al.*, 1994, 112.

4 Ontginningsstudie Enter, gegevens ontginningen fase 1 of 2.

Ontginningen in de drie decennia na de markeverdeling (1858-1888)

Ontginningen die in fase 2 plaatshadden

Het overgrote deel van de ontginningen in fase 2 werden gerealiseerd door lokale personen en instellingen, de overige ontginningen werden gerealiseerd door personen en instellingen van buiten Enter. Zoals men mag verwachten waren het vooral de boeren die het initiatief namen om te ontginnen. Ruim de helft van de 575 geregistreerde ontginningen uit deze periode werd door landbouwers geïnitieerd. Arbeiders en ambachtslieden namen ruim een derde van de ontginningen voor hun rekening (zie tabel 4.1). Binnen deze groep van ontginners waren vooral schippers en klompenmakers goed vertegenwoordigd, zij waren goed bijna voor 40% van de ontginningen binnen hun beroepsgroep. Aan het onderscheid tussen landbouwer en arbeider of ambachtslied zoals dat bij het kadaster werd geregistreerd moet geen absolute waarde worden toegekend. Personen in deze groep zullen, met name in deze fase, zich onder andere door ontginning tot landbouwer hebben opgewerkt dan wel hier een groot deel van hun inkomsten uit gehaald hebben. Een klein deel van de ontginningen werd geïnitieerd door kapitaalbezitters die het meest uit Enter zelf (58,5%) of uit omliggende gemeenten (38,5%) kwamen. Slechts twee kapitaalbezitter kwamen van elders: Mr. Henricus Dikkers, notaris in Zwolle en Carel Frederik Herman Putman Cramer, kapitein der infanterie te Harderwijk. Een zeer beperkt aantal ontginningen - zeven - werd geïnitieerd door instellingen. Het Rooms-Katholiek Parochiaal Armbestuur van Enter, de Christelijke Gereformeerde Gemeente Enter en de Gereformeerde Gemeente van Rijssen waren verantwoordelijk voor deze ontginningen (zie tabel 4.1).⁵

	% aandeel in het aantal ontginningen
Woon- of vestigingsplaats van de ontginners	
Lokaal	88,87
Niet-lokaal	9,91
Onbekend	1,22
Beroepsgroep van de ontginners	
Arbeiders en ambachtslieden	35,83
Landbouwers	52,00
Instellingen	1,22
Kapitaalbezitters	6,96
Zonder (vermeld) beroep	2,78
Onbekend	1,22

Tabel 4.1 % aandeel in het aantal ontginningen in relatie tot de woon- of vestigingsplaats en de beroepsgroep van de ontginners.

Kijken we naar de omvang van de ontginningen in verhouding tot de initiatiefnemers dan levert dit een vrijwel gelijk beeld op met aandeel dat de verschillende beroepsgroepen in het aantal ontginningen hadden. Ruim de helft van het totale oppervlak ontginningen in deze fase werd door landbouwers gerealiseerd. Arbeiders en ambachtslieden waren goed voor circa een derde van het oppervlak aan ontginningen. Het is dus niet zo dat landbouwers gemiddeld veel meer heidegrond ontgonnen dan arbeiders en ambachtslieden, wat men in eerste instantie wel zou verwachten op basis van de verschillen in bedrijfsgrootte tussen beide groepen. Hekkensluiters qua oppervlakte waren de kapitaalbezitters en de instellingen (zie tabel 4.2).

Beroepsgroep van de ontginners	% aandeel in het oppervlak van de ontginningen
Arbeiders en ambachtslieden	32,45
Landbouwers	56,84
Instellingen	1,02
Kapitaalbezitters	6,34
Onbekend en zonder (vermeld) beroep	3,34

Tabel 4.2 % aandeel in het oppervlak van de ontginningen in relatie tot de beroepsgroep van de ontginners.

Door arbeiders en ambachtslieden werd vooral tot bouwland ontgonnen, bijna de helft van de ontginningen bestond hieruit. Ook bestond een aanzienlijk deel van de arbeidersontginningen uit weiland. Het grootste deel van deze ontginningen had een omvang van tussen de 1.000 en 4.999 m². Ontginningen kleiner dan 1.000 m² en groter dan 5000 m² kwamen in vrijwel gelijke mate voor. Door landbouwers werd vooral, in bijna gelijke aantallen, tot bouwland en weiland ontgonnen. Ontginningen door landbouwers hadden vooral een omvang van tussen de 1.000 en 4.999 m². Ongeveer een derde van de ontginningen was kleiner dan 1000 m². In mindere mate waren ontginningen groter dan 5000 m² (zie tabel 4.3). Kapitaalbezitters lieten de heide vooral tot bos ontginnen. Bebouwings- en divers-ontginningen van kapitaalbezitters zijn allemaal toe schrijven aan de steen- en pannenbakindustrie. Instellingsontginningen bestonden voor het overgrote deel uit bouwland.⁶

	% kleiner dan 1.000 m ²	% 1.000 tot 4.999 m ²	% 5.000 en groter
Arbeiders en ambachtslieden	20,21	58,03	21,76
Landbouwers	32,78	45,15	22,07

Tabel 4.3 Omvang per ontginning in relatie tot de beroepsgroepen arbeiders en ambachtslieden en landbouwers.

Over de organisatie van de ontginningen kan maar weinig gezegd worden, geschreven bronnen en *oral history* ontbreken voor deze fase. Ook voor de volgende fasen is dit grotendeels het geval. Het verspreidingspatroon, de jaardatering en de eigendomssituatie van de ontginningen en het grondgebruik na de ontginningen doet vermoeden dat men na de markeverdeling veelal gezamenlijk aan het ontginnen sloeg en solitair ontginnen in mindere mate plaatsvond.⁷

6 Ontginningstudie Enter, gegevens ontginningen fase 2.

7 *Ibidem*.

Fase 2 of 3

Ook bij de ontginningen die in fase 2 of 3 plaatsvonden hadden de lokale ontginners de overhand. Slechts vijf ontginningen werden uitgevoerd door personen van buiten Enter, vier landbouwers en een persoon die tot de groep arbeiders en ambachtslieden gerekend wordt. Het meest ontgonnen werd er door arbeiders en ambachtslieden, gevolgd door ontginningen door landbouwers. Vijf ontginners had geen (vermeld) beroep. Een ontginning kwam op het conto van instellingen: hoewel de markegronden in de jaren '50 van de 19^e eeuw verdeeld werden bleef de markeorganisatie in Enter nog een tijdje bestaan. In deze fase werd er een bouwlandontginning met een oppervlakte van 430 m² geregistreerd met als eigenaar 'De marke der buurschap Enter' (zie tabel 4.4).⁸

Beroepsgroep van de ontginners	% aandeel in het aantal ontginningen
Arbeiders en ambachtslieden	46,34
Landbouwers	39,02
Instellingen	2,44
Zonder (vermeld) beroep	12,20

Tabel 4.4 % aandeel in het aantal ontginningen in relatie tot de beroepsgroep van de ontginners.

Kijken we naar de omvang van de ontginningen in verhouding tot de initiatiefnemers dan levert dit het volgende beeld op: arbeiders en ambachtslieden waren verantwoordelijke voor twee derde van het oppervlak ontgonnen heide, landbouwers waren verantwoordelijk voor nog geen derde van de ontginningen. De rest van het oppervlak aan ontginningen werd gerealiseerd door personen zonder (vermeld) beroep en door instellingen (zie tabel 4.5). Door arbeiders en ambachtslieden werd het meest tot weiland ontgonnen, tien van de achttien door deze groep gerealiseerde ontginningen bestond hieruit. Veruit het grootste deel van deze ontginningen had een omvang van tussen de 1.000 en 4.999 m². Bij de landbouwers hielden de ontginningen tot bouwland en hooiland, met respectievelijk zeven en zes, elkaar ongeveer in evenwicht. Deze ontginningen waren voor het merendeel kleiner dan 1.000 m². Slechts een ontginning was groter dan een hectare (zie tabel 4.6). De ontginningen van personen zonder (vermeld) beroep bestonden uit drie percelen weiland, een perceel bouwland en een 'divers-ontginning' zijnde een akkerwal. Twee van deze ontginningen waren kleiner dan 200 m², de andere drie waren tussen de 500 en 999 m², 1.000 en 1.999 m² en tussen de 2.000 en 3.499 m² groot. Omdat voor de ontginningen in deze groep een precieze jaardatering ontbreekt kan geen niets zinnigs gezegd worden over de organisatie van de ontginningen.

Beroepsgroep van de ontginners	% aandeel in het oppervlak van de ontginningen
Arbeiders en ambachtslieden	66,74
Landbouwers	28,74
Instellingen	0,37
Zonder (vermeld) beroep	4,15

Tabel 4.5 % aandeel in het oppervlak van de ontginningen in relatie tot de beroepsgroep van de ontginners.

	% kleiner dan 1.000 m ²	% 1.000 tot 4.999 m ²	% 5.000 en groter
Arbeiders en ambachtslieden	15,79	57,89	26,32
Landbouwers	68,75	25,00	6,25

Tabel 4.6 Omvang per ontginning in relatie tot de beroepsgroepen arbeiders en ambachtslieden en landbouwers.

Nieuwe instellingen, technieken en ontginningen onder overheidsinvloed (1889-1939)

In deze fase lag het percentage ontginningen dat door lokale personen en instellingen werd geïnitieerd lager dan in de voorgaande fases, namelijk op ruim twee derde. Niet-lokale ontginners namen bijna een vijfde deel van de ontginningen voor hun rekening (zie tabel 4.7). In deze fase werd iets meer dan de helft van de ontginningen geïnitieerd door landbouwers. Op ruime afstand volgden de arbeiders en ambachtslieden met een vijfde deel. Instellingen waren goed voor een tiende van de ontginningen. Het aandeel van de kapitaalbezitters, ontginners zonder (vermeld) beroep was beperkt (zie tabel 4.7). Bij de arbeiders en de landbouwers waren de lokale personen oververtegenwoordigd. Onder de arbeiders en ambachtslieden waren vooral klompenmakers - met 48,9% - goed vertegenwoordigd. Bij de kapitaalbezitters waren de lokale en regionale ontginners vrijwel in gelijke mate, met respectievelijk zeven en zes, vertegenwoordigd. Slechts een kapitaalbezitter kwam van elders, opnieuw was dit Mr. Henricus Dijkers, notaris in Zwolle. Ontginningen door instellingen werden alle geïnitieerd door regionale instellingen en bestonden alle uit infrastructuur. 'De Locaal-Spoorwegmaatschappij Neede-Hellendoorn', met als vestigingsplaats Goor, was binnen deze groep het grootst vertegenwoordigd.⁹

	% aandeel in het aantal ontginningen
Woon- of vestigingsplaats van de ontginners	
Lokaal	71,68
Niet-lokaal	19,91
Onbekend	8,41
Beroepsgroep van de ontginners	
Arbeiders en ambachtslieden	20,80
Landbouwers	51,77
Instellingen	8,85
Kapitaalbezitters	6,19
Zonder (vermeld) beroep	3,98
Onbekend	8,41

Tabel 4.7 % aandeel in het aantal ontginningen in relatie tot de woon- of vestigingsplaats en de beroepsgroep van de ontginners.

Kijken we naar de omvang van de ontginningen in verhouding tot de initiatiefnemers dan levert dit het volgende beeld op: door landbouwers werd bijna twee derde van het totaal oppervlak aan ontginningen in deze fase gerealiseerd. Arbeiders en ambachtslieden waren goed voor ongeveer een vijfde van het oppervlak aan ontginningen. Kapitaalbezitters en instellingen namen een bescheiden oppervlak voor hun rekening (zie tabel 4.8).

Beroepsgroep van de ontginners	% aandeel in het oppervlak van de ontginningen
Arbeiders en ambachtslieden	19,31
Landbouwers	60,30
Kapitaalbezitters	8,59
Instellingen	1,49
Zonder (vermeld) beroep	3,30
Onbekend	1,49

Tabel 4.8 % aandeel in het oppervlak van de ontginningen in relatie tot de beroepsgroep van de ontginners.

Van de arbeidersontginningen bestond het merendeel uit weiland, 29 van de 47. Bouwland kwam met tien ontginningen op de tweede plek. Het grootste deel van deze ontginningen had een omvang van 5.000 m² of meer. Een kleiner deel had een omvang tussen 1.000 en 4.999 m². Maar een beperkt aantal ontginningen was kleiner dan 1.000 m² (zie tabel 4.9). De helft van de ontginningen gerealiseerd door landbouwers bestond uit weiland, gevolgd door bouwland met een aandeel van 30%. Bij de landbouwers hadden de ontginningen met een oppervlak van 5.000 m² en meer ook de overhand. Ontginningen met een omvang tussen 1.000 en 4.999 m² namen ruim een derde deel in. Ongeveer een vijfde van de ontginningen was kleiner dan 1.000 m². Bij de kapitaalbezitters hadden de bosontginningen de absolute overhand: elf van de veertien. De ontginningen waren omvangrijk: de helft had een omvang groter dan 5.000 m². Ruim 40% van de ontginningen had een oppervlak van tussen de 1000 en 4999 m². Slechts een ontginning was kleiner dan 1.000 m², dit betrof een perceel weiland met een oppervlakte van 940 m². De ontginningen van personen zonder (vermeld) beroep bestonden uit negen percelen, waarvan er acht weiland waren en een bouwland was. Deze ontginningen waren verdeeld in de verhouding 1/3 voor percelen met omvang tussen de 1.000 en 1.999 m² en 2/3 voor percelen met een omvang van tussen de 5.000 en 9.999 m².¹⁰

	% kleiner dan 1.000 m ²	% 1.000 tot 4.999 m ²	% 5.000 en groter
Arbeiders en ambachtslieden	12,77	38,30	48,94
Landbouwers	18,80	37,61	43,6
Kapitaalbezitters	7,14	42,86	50,00
Zonder vermeld beroep	0,00	33,00	66,70

Tabel 4.9 Omvang per ontginning aandeel in relatie tot de beroepsgroep van de ontginners.

Het verspreidingspatroon en de jaardatering van de ontginningen en het grondgebruik na de ontginningen in deze fase was duidelijk anders dan dat van fase 2. Groepjes van aaneengesloten percelen die in hetzelfde jaar werden ontgonnen en ook hetzelfde grondgebruik na ontginning kenden waren er veel minder. Ontginning had in deze fase dus meer op individuele basis plaats.¹¹

10 Ontginningsstudie Enter, gegevens ontginningen fase 3.

11 *ibidem*.

Ontginningen in oorlogstijd en restontginningen (1940-1987)

In fase 4 was het percentage lokale ontginners groot, namelijk meer dan drie vierde. Niet-lokale ontginners en het aantal onbekende ontginners hadden een vrijwel gelijk aandeel. In deze fase werden de meeste ontginningen geïnitieerd door arbeiders en ambachtslieden. Landbouwers namen ruim een derde van de ontginningen voor hun rekening. Het aantal ontginningen door personen zonder (vermeld) beroep en kapitaalbezitters was beperkt (zie tabel 4.10). Bij de arbeiders en de landbouwers waren de lokale personen oververtegenwoordigd. Bij de kapitaalbezitters werden vijf van de zes ontginningen door regionale kapitaalbezitters uitgevoerd, een ontginning komt op het conto van een kapitaalbezitter van elders, Margaretha Jansen, particuliere, uit Arnhem.¹²

	% aandeel in het aantal ontginningen
Woon- of vestigingsplaats van de ontginners	
Lokaal	80,31
Niet-lokaal	11,02
Onbekend	8,66
Beroepsgroep van de ontginners	
Arbeiders en ambachtslieden	44,88
Landbouwers	34,65
Kapitaalbezitters	4,72
Zonder (vermeld) beroep	7,09
Onbekend	8,66

Tabel 4.10 % aandeel in het aantal ontginningen in relatie tot de woon- of vestigingsplaats en de beroepsgroep van de ontginners.

Een analyse van de omvang van de ontginningen in verhouding tot de initiatiefnemers levert het volgende beeld op: ondanks dat arbeiders de meeste ontginningen voor hun rekening namen was het oppervlak dat arbeiders ontgonnen vrijwel gelijk aan het oppervlak dat door landbouwers werd ontgonnen. Hoewel het absolute aantal ontginningen door kapitaalbezitters gering was, was de omvang van hun ontginningen aanzienlijk (zie tabel 4.11).¹³

Beroepsgroep van de ontginners	% aandeel in het oppervlak van de ontginningen
Arbeiders en ambachtslieden	34,77
Landbouwers	32,37
Kapitaalbezitters	24,31
Zonder (vermeld) beroep	2,74
Onbekend	5,81

Tabel 4.11 % aandeel in het oppervlak van de ontginningen in relatie tot de beroepsgroep van de ontginners.

Onder de arbeiders en ambachtslieden waren de divers-ontginningen (vaak een huis met bouw- en/of weiland) het meest vertegenwoordigd: 19 van de 57 ontginningen. Veertien ontginningen waren bouwland, twaalf weiland. Veruit het grootste deel van deze ontginningen had een omvang tussen 1.000 en 4.999 m². Ontginningen met een oppervlak van meer dan 5.000 m² waren maar beperkt vertegenwoordigd. Onder de landbouwers werd vooral tot bouwland en weiland ontgonnen, respectievelijk 19 en 12 van de 44 ontginningen. Bij de landbouwers hadden de ontginningen met een oppervlak tussen de 1.000 en 4.999 m² de overhand. De ontginningen met een oppervlak kleiner dan 1.000 m² en 5.000 m² en groter waren vrijwel gelijk vertegenwoordigd. In aantal werd er onder de kapitaalbezitters het meest tot bos ontgonnen. In oppervlakte lag deze verhouding anders. Van de bijna 14,5 hectare ontginningen die door kapitaalbezitters werd geïnitieerd bestond 5,6 hectare uit bos en bijna 8,5 hectare uit weiland.

12 Ontginningstudie Enter, gegevens ontginningen fase 4.

13 *Ibidem.*

Alle kapitaalbezittersontginningen waren groter dan 5.000 m². Deze ontginningen waren verdeeld in de verhouding 1/3 voor percelen met omvang tussen de 5.000 en 9.999 m² en 2/3 voor percelen met een omvang van 10.000 m² en meer. Er werden negen ontginningen uitgevoerd door personen zonder vermeld beroep, drie percelen werden tot bouwland ontgonnen, twee tot bouwland en er waren vier divers-ontginningen waarvan er drie samengevoegd werden en bestonden uit zomerhuisjes en een kantine. De ontginningen waren verdeeld in de verhouding 1/3 voor percelen met omvang tussen de 1.000 en 1.999 m² en 2/3 voor percelen met een omvang van 5.000 en 9.999 m² (zie tabel 4.12).¹⁴

	% kleiner dan 1.000 m ²	% 1.000 tot 4.999 m ²	% 5.000 en groter
Arbeiders en ambachtslieden	8,77	70,18	21,05
Landbouwers	27,27	43,18	29,55
Kapitaalbezitters	0,00	0,00	100,00
Zonder vermeld beroep	0,00	33,33	66,67

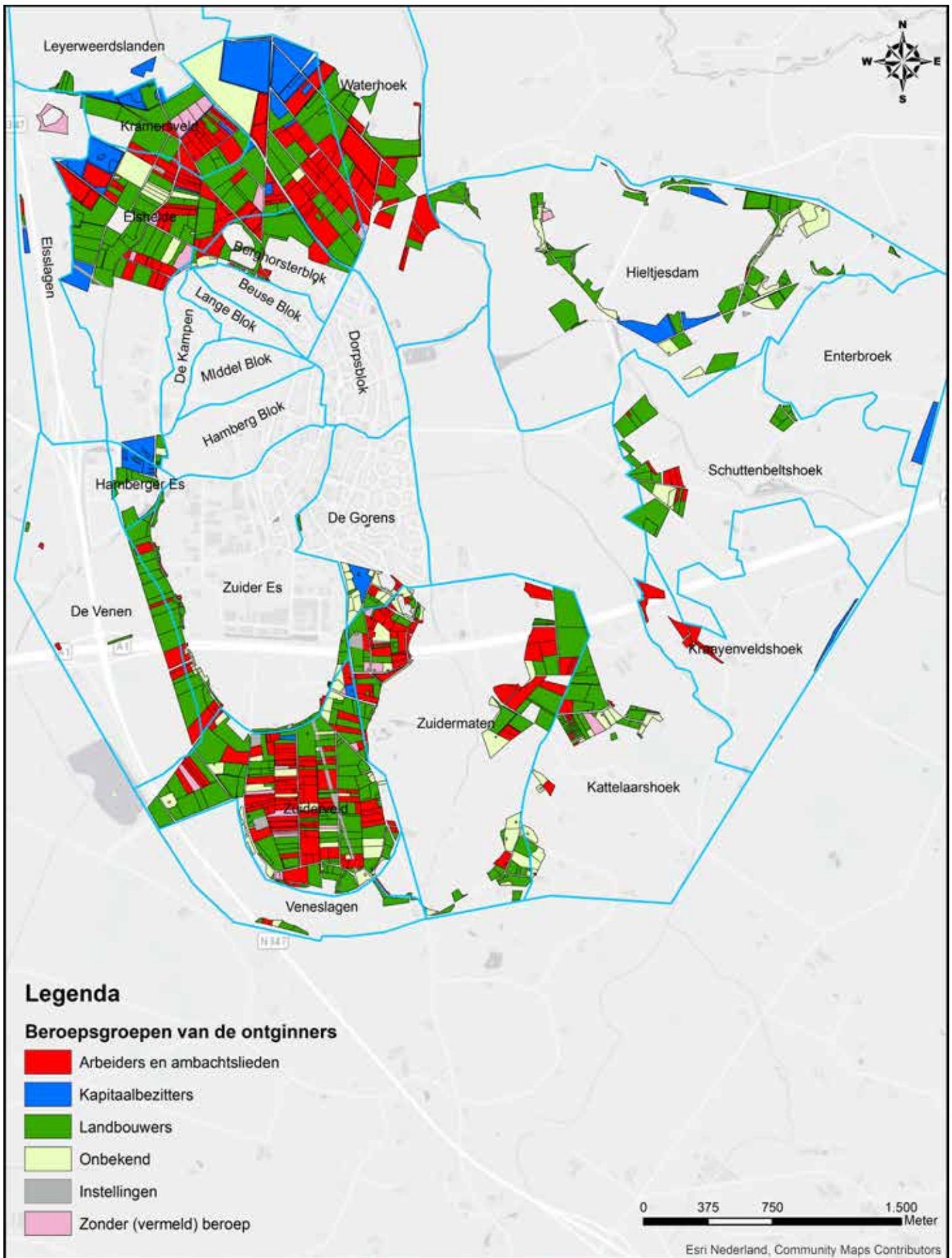
Tabel 4.12 Omvang per ontginning aandeel in relatie tot de beroepsgroep van de ontginners.

Het verspreidingspatroon, de eigendomssituatie en de jaardatering van de ontginningen en het grondgebruik na de ontginningen voor deze fase schetst het beeld dat ontginning op individuele basis plaatsvond. Uitzondering is het Zuiderveld. Informatie die Jan Mekenkamp - lid van Stichting Oudheidkamer Enter - verschaftte ondersteund deze stelling. Op het Zuiderveld werd gezamenlijk ontgonnen en hielp men elkaar bij de ontginningen (zie ook § 4.4).

Topografische situering van de ontginningen in relatie tot de beroepsgroep en de woon- of vestigingsplaats van de ontginners

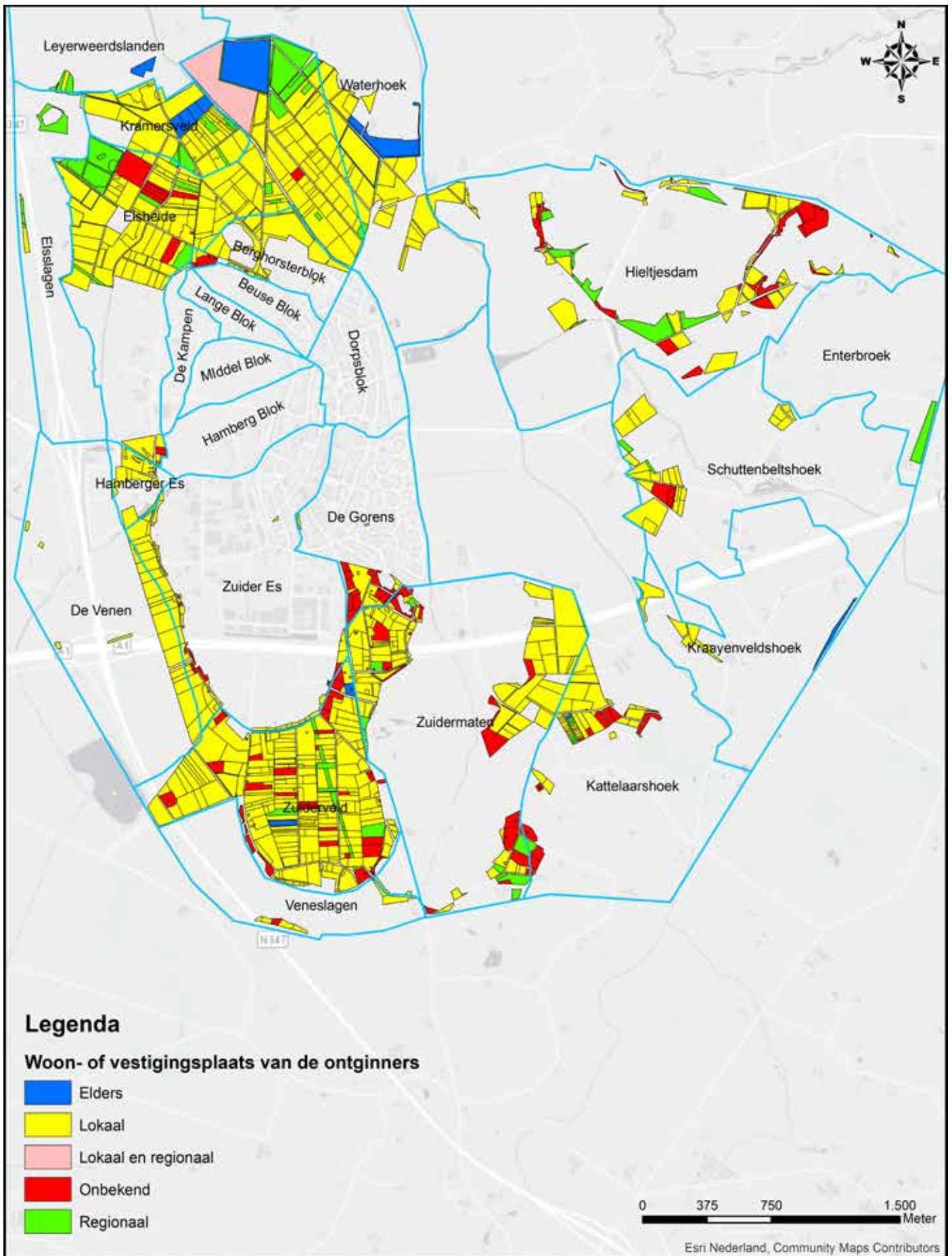
Wanneer we naar de topografische situering van de ontginningen in relatie tot de beroepsgroep en de woon- of vestigingsplaats van de ontginners kijken dan zijn er een aantal zaken die opvallen. Ontginningen die door arbeiders en ambachtslieden werden uitgevoerd concentreerden zich vooral op de westelijke helft van het Zuiderveld. Ook zijn er concentraties van ontginningen door dezelfde groep zichtbaar op de Elsheide en het Kramersveld en ook dicht nabij het dorp werd veel door arbeiders en ambachtslieden ontgonnen. Zoals men mag verwachten vonden ontginningen door landbouwers verspreid over het gehele onderzoeksgebied plaats. Ontginningen door kapitaalbezitters hadden voornamelijk plaats in de randen van het onderzoeksgebied met een concentratie in het noordelijk deel van het gebied. Ontginningen door personen uit gemeenten rondom Enter (woon- of vestigingsplaats regionaal) hadden vooral plaats langs de randen van het onderzoeksgebied wat ook logisch is. De ontginners die van verder weg kwamen ontgonnen vooral in het noordelijk deel van het onderzoeksgebied (zie afb. 4.2 en 4.3).

Afb. 4.2 Beroepsgroepen van de ontginners.

Afb. 4.3 Woon- of vestigingsplaats van de ontginners.

4.3 Ontwerp en uitvoering van de ontginningen

Ontginningen in de nadagen van de Enter marke (1800-1857)

Van de vroegste ontginningen is niet duidelijk welk of en welk ontwerp hierbij aan de basis heeft gestaan. Van een echt ontwerp zal geen sprake zijn geweest. (Illegale) hutten zullen veelal ver van 'de bewoonde wereld' gesticht zijn. Opvallend is dat de Elsheide, het Kramersveld en de Waterhoek vrijwel gevrijwaard van ontginningen bleven, terwijl zich hier het grootste aaneengesloten heidegebied van Enter bevond. Keuterontginningen zullen plaatsgehad hebben met heel primitief materiaal: een plaggenhutje en een schop, meer zal men vaak niet gehad hebben.¹⁵

Een deel van het gedicht 'De Keuterboer' van Adama van Scheltema schetst een beeld bij de uitvoering van keuterontginningen

*'Op de hei stond vader pappe,
En hij spitte met zijn spade
In de bruine ruige plaggen,
In de borstelige plaggen,
Van de groote groote heide,
En daar plantte hij de knollen
Bij het kleine korenlandje,
En bij 't kleine witte huisje,
En de groene knollen glommen
Maar daarboven was de hemel,
En benee was 't dunne koren,
En daar verder was de heide
En nog verder was de wereld!'*¹⁶

De vraag is hoe men de ontginningen bemestte. Ten tijde van het markestelsel had men immers te maken met bemestingsproblemen. Vanuit andere delen van het land is bekend dat ontginningen bemest werden met vuilnis en paardenmest die van de straat bijeen werd geraapt.¹⁷

Ontginningen in de drie decennia na de markeverdeling (1858-1888)

Kadastrale hulpkaarten verschaffen inzicht in het ontwerp dat men toepaste - voor zover er sprake was van een echt ontwerp - bij de ontginningen die na de markeverdeling plaatsvonden. De nieuwe percelen heide die ontstonden na de markeverdeling en een oppervlak hadden van minder dan 2.000 m² werden allen in een keer ontgonnen. Bij grotere percelen, met een oppervlakte van 2.000 m² en meer, kwam het regelmatig voor dat deze niet in een keer ontgonnen werden. Regelmatig werd in eerste instantie de helft of een kleiner deel ontgonnen, de rest van de heide werd ongemoeid gelaten. Dit soort 'ontwerpen' zullen vooral voortgekomen zijn uit het bemestingsprobleem dat in deze fase speelde, men ontgon niet meer *'als zij boven hun gewone landerijen konden bemesten'*. De resterende heide werd in een later stadium door dezelfde persoon ontgonnen of werd verkocht om door een ander ontgonnen te worden. Ook kwam het voor dat een perceel gesplitst werd als er tot verschillende vormen van grondgebruik ontgonnen werd.¹⁸ Hierna volgen enkele voorbeelden van dergelijke ontwerpen.

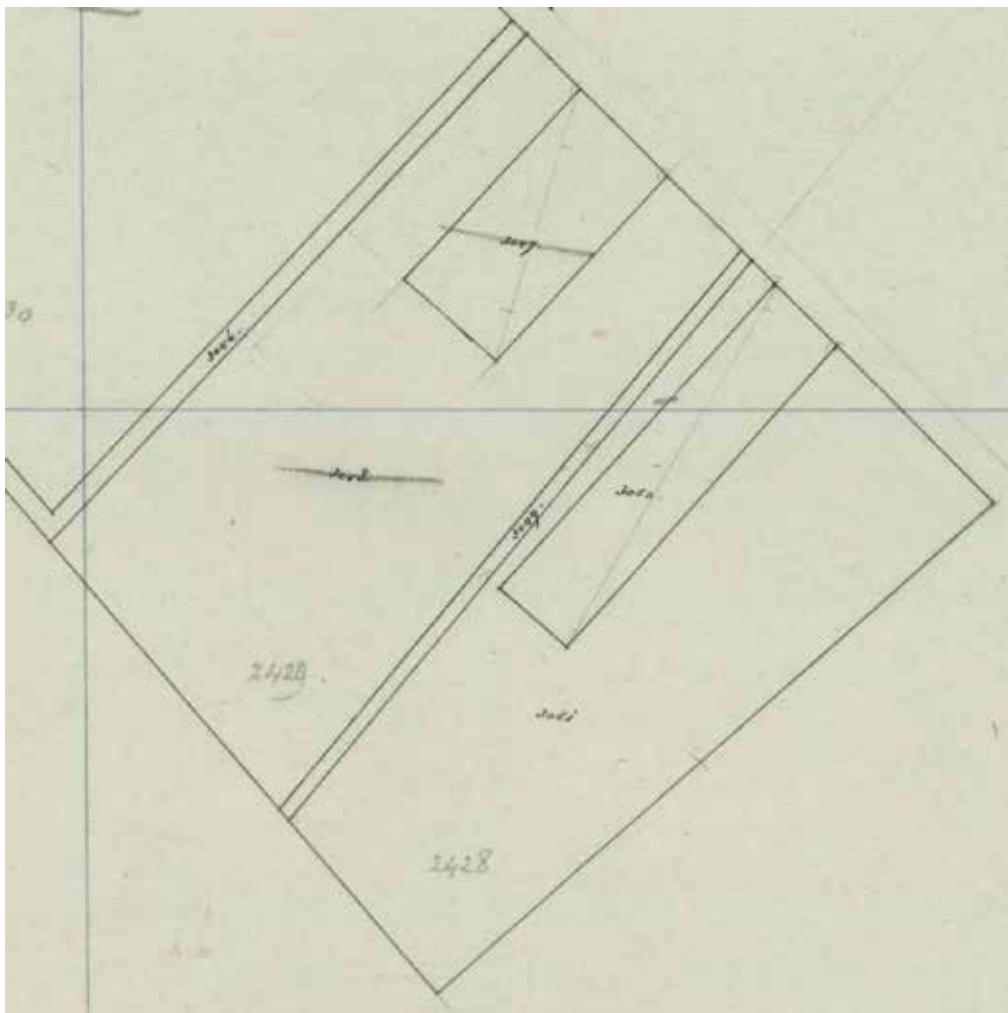
15 Hermans, 1945, 27.

16 Adama van Scheltema, 1904, 36.

17 Hermans, 1945, 28-39.

18 Ontginningsstudie Enter.

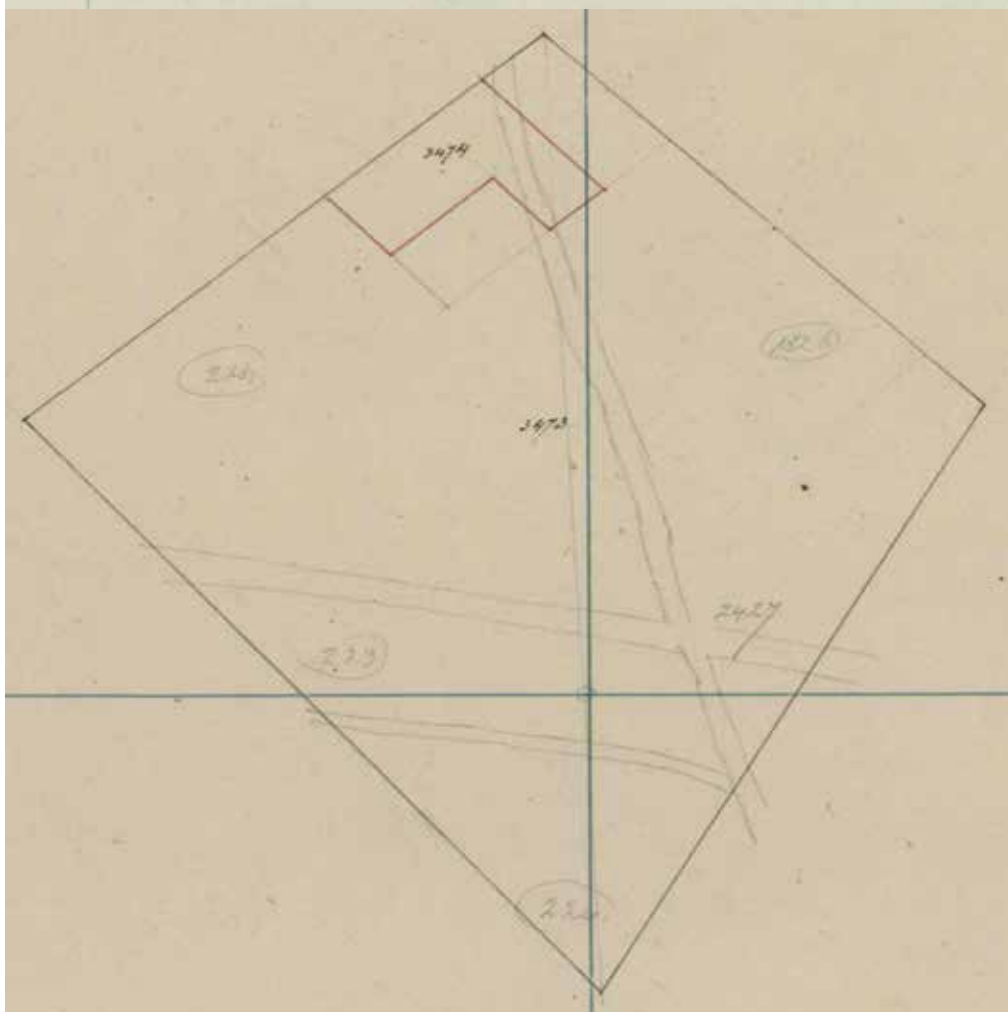

Afb. 4.4 Uitsnede van de kadastrale hulpkaart van de percelen E 2428 (groot 14.590 m²) en 2429 (groot 17.010 m²) op de Elsheide.

Perceel 2428 werd in tweeën gesplitst. Perceel 3050 (groot 2.410 m²) werd in 1864 tot bouwland ontgonnen. Perceel 3051 (groot 12.180 m²) werd in 1919 tot weiland ontgonnen.

Perceel 2429 werd in drieën gesplitst. In 1864 werd perceel 3047 (groot 2.170 m²) tot bouwland ontgonnen, in datzelfde jaar werd op perceel 3049 (groot 770 m²) een houtsingel/wal aangelegd. Perceel 3048 (groot 14.090 m²) werd in 1940 tot bouwland ontgonnen.

De bouwlandontginningen uit 1864 lagen hoger dan de omgeving. Dit illustreert de rol die fysische geografie bij de ontginningen speelde. De resterende heide werd in 1916 tot weiland ontgonnen.

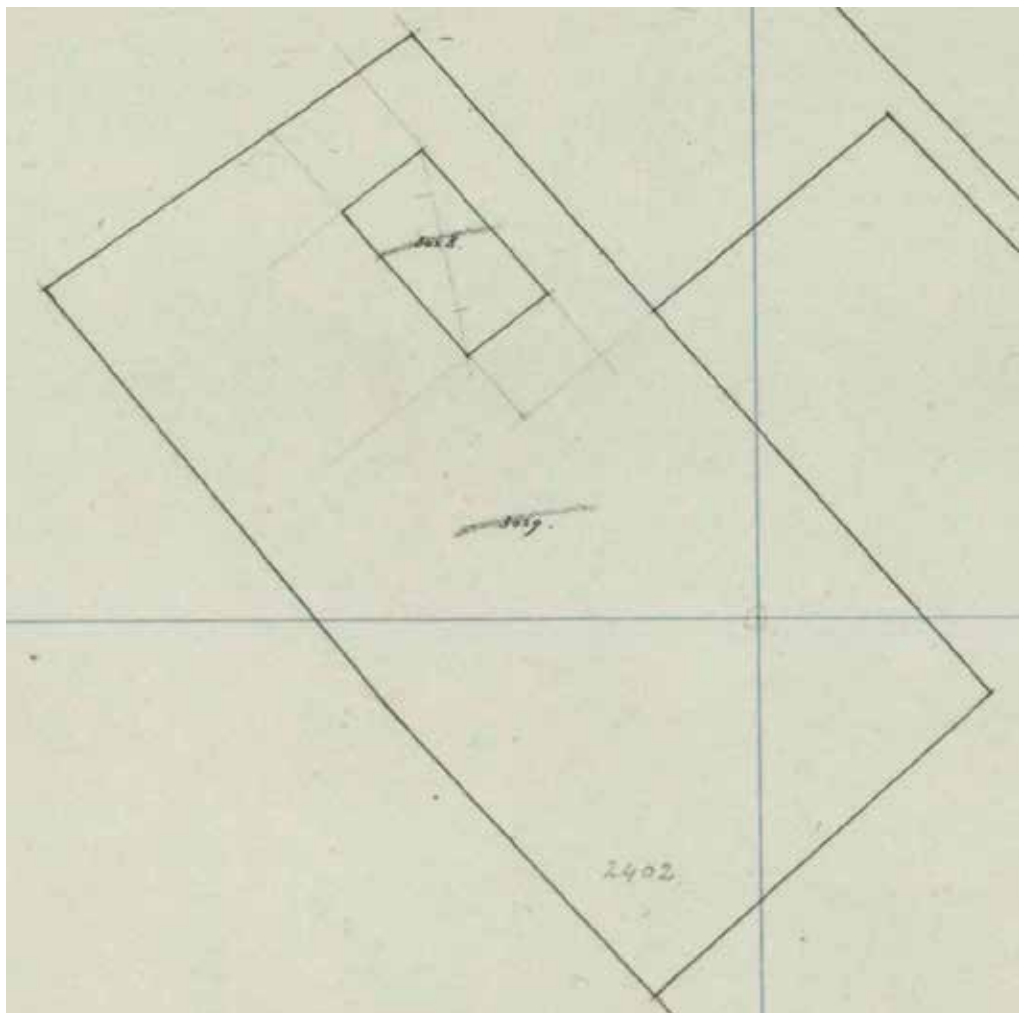

Afb. 4.5 Uitsnede van de kadastrale hulpkaart van perceel E 2427 (groot 43.280 m²) op de Elsheide.

In 1872 werd dit perceel in tweeën gesplitst. Perceel 3474 (groot 2.100 m²) werd in 1872 tot bouwland ontgonnen. Net als bij voorgaand voorbeeld lag dit perceel hoger dan de omgeving. De resterende heide werd pas in 1916 tot weiland ontgonnen. Overigens tonen de grijze lijnen de wegen en karrensporen die voor de markeverdeling over dit perceel liepen.

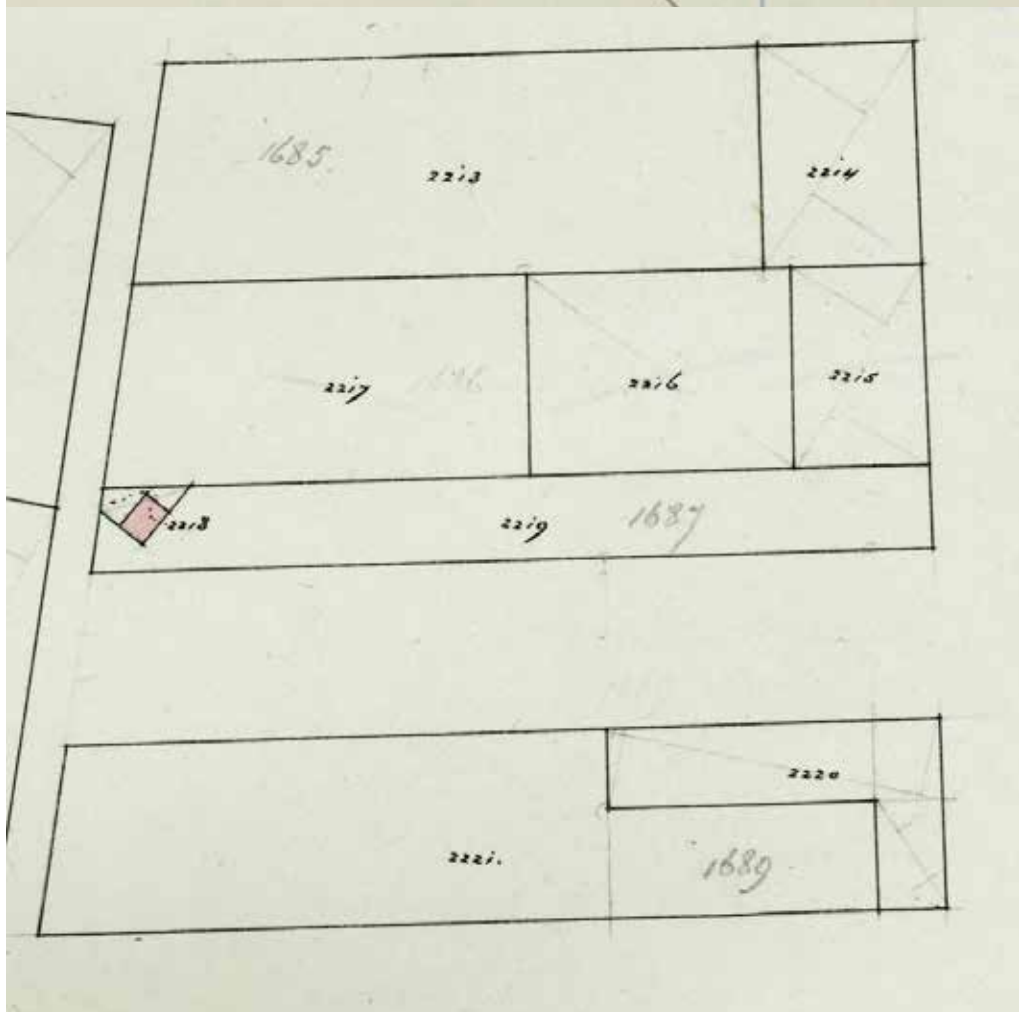

Afb. 4.6 Uitsnede van de kadastrale hulpkaart van perceel E2402 (groot 22.330 m²) op de Elsheide.

In 1864 werd dit perceel in tweeën gesplitst. Perceel 3028 (groot 1.030 m²) werd in 1864 tot bouwland ontgonnen. Niet toevallig lag dit perceel boven op een dekzandduin. De resterende heide werd later, onder een andere eigenaar, tot bouwland ontgonnen. Niet bekend is welk jaartal dit was, dit perceel valt in de groep 'fase 2 of 3'.

Afb. 4.7 Uitsnede van de kadastrale hulpkaart van de percelen D 1685 (groot 6.480 m²), 1686 (groot 6.240 m²), 1687 (groot 2.560 m²) en 1689 (groot 6.330 m²) op het Zuiderveld.

Perceel 1685 werd in tweeën gesplitst. Perceel 2213 (5.000 m²) werd in 1864 tot bouwland ontgonnen. De resterende heide op perceel 2214 (groot 1.280 m²) werd in 1978 ontgonnen.

Perceel 1685 werd in drieën gesplitst. De percelen 2216 (groot 1.980 m²) en perceel 2217 (groot 3.250 m²) werden in 1864 respectievelijk tot bouw- en weiland ontgonnen. Perceel 2215 werd na 1940 ontgonnen.

Perceel 1687 werd in tweeën gesplitst. Op perceel 2218 werd in 1864 een huis (waarschijnlijk een boerderij) gebouwd, perceel 2219 werd in dat zelfde jaar ontgonnen tot bouwland.

Perceel 1689 werd in tweeën gesplitst. In 1864 werd perceel 2220 (groot 1.270 m²) tot bouwland ontgonnen. Perceel 2221 (groot 5.060 m²) werd in fase 3 tot bouwland en dennenbos ontgonnen.

Bronnen die inzicht verschaffen in de techniek die men toepaste bij de ontginningen in deze fase ontbreken. Algemene literatuur over ontginningen geeft wel enig inzicht in hoe de ontginningen waarschijnlijk uitgevoerd werden.¹⁹ Het gereedschap dat men ter beschikking had zal hebben bestaan uit de spade, de ploeg, de eg en de wel: een stuk van een boomstam met een lengte van vier of vijf voet die over het land heen kon worden gerold zodat het steviger werd aangedrukt. De arme ontginners zullen zich vooral hebben moeten redden met de spade. Voor de andere werktuigen was de trekkracht van een paard of ander trekdier noodzakelijk. Inzichten over de bewerking van de grond waren primitief, wel begon men algemene beginselen voor een succesvolle ontginning te onderkennen. Men begon in te zien dat de mate waarin heide zich leende voor ontginning niet alleen afhankelijk was van de bovenste bodemlaag maar ook van de diepere lagen en met name van de waterdoorlatendheid. Men begon het nut van diepspitten en het verwijderen van leemlagen in te zien.²⁰

In deze periode was men nog aangewezen op het gebruik van natuurlijke meststoffen. De boeren zullen 'zoodanige groote stukjes heigrond' hebben ontgonnen 'als zij boven hun gewone landerijen konden bemesten.'²¹ In Groningen en een aantal Hollandse steden werd straatvuil vermengd met haardas en secretmest. Dit mengsel werd in scheepsladingen aan de landbouw beschikbaar gesteld en werd onder meer van Amsterdam naar Drenthe en van steden in Zuid-Holland naar Brabant.²² Mogelijk werd in Enter op soortgelijke wijze mest aangevoerd met zompen. Er zijn echter geen bronnen die deze theorie bevestigen. Mocht deze manier van mest aanvoeren toegepast zijn dan zal deze slechts een kleine verlichting hebben betekend. Men zal ongetwijfeld ook andere manieren gezocht hebben om te ontginnen en te bemesten. Bekend is dat heide in brand werd gestoken en dat de as vermengd werd met de onderliggende aarde om hierop het eerste gewas te kunnen verbouwen.²³

Afb. 4.8 Het diepploegen van heide met paarden in Drenthe.

- 19 Hermans, 1945.
- 20 *Ibidem*, 35-36.
- 21 *Ibidem*, 34.
- 22 *Ibidem*, 37.
- 23 *Ibidem*, 38.

Nieuwe instellingen, technieken en ontginningen onder overheidsinvloed (1889-1939)

De resterende heide van splitsingen die in fase 2 hadden plaatsgevonden werd in deze fase veelal ontgonnen. Het kwam daarbij voor dat het vaak kleinere vroeg ontgonnen perceel werd verenigd tot een perceel met de heide die in een later stadium werd ontgonnen. Percelen heide die na de markeverdeling nog onaangeroerd waren gebleven werden nu in een keer ontgonnen. Nieuwe splitsingen waarna gedeeltelijke ontginning plaatvond kwamen maar weinig voor.²⁴

Voor deze fase zijn er enkele bronnen beschikbaar die inzicht geven in de technieken die werden toegepast bij het ontginnen van de heide.

Met de ploeg en de spade

De grootvader van lokaal historicus Johan Altena heeft heide ontgonnen. Daarbij werden de vlakkere delen van het heideperceel omgeploegd met hulp van een trekdier. De stukken heide, binnen het perceel, die hoger lagen dan de directe omgeving, de zogenaamde 'belten', werden met de spade ontgonnen.²⁵

Afbranden van de heide

Informatie uit het gemeentearchief geeft enig inzicht in de techniek die men (onder andere) toepaste om heide te ontginnen. Tussen 1921 en 1933 werden voor Enter zeker vijf vergunningen verleend *'tot het afbranden van percelen heide waaraan een agrarische bestemming gegeven wordt'*. De documentatie rond een van de vergunningen geeft een inkijkje in de procedure die voor de vergunningverlening gehanteerd werd. Op 15 maart 1933 werd een vergunning tot het afbranden van een heideperceel aangevraagd. De aanvraag werd voor onderzoek doorgezonden naar de veldwachter, deze moest beoordelen of het afbranden kon geschieden zonder dat er gevaar voor andermans eigendom zou dreigen. Daarnaast moest de veldwachter beoordelen onder welke voorwaarden eventuele vergunning afgegeven zou kunnen worden. Onder voorwaarde dat het afbranden plaatshad bij kalme zuidenwind, er maatregelen werden getroffen ter voorkoming van schade aan andermans eigendom en met aansprakelijkheid voor eventuele schade aan eigendommen van derden werd de vergunning verleend. Aan de verlening van de andere vergunningen voor afbranding werden soortelijke voorwaarden gesteld.²⁶ Na het afbranden werden de percelen naar alle waarschijnlijkheid omgeploegd. Mogelijk werden in Enter meer heidegronden op deze wijze 'bewerkt' om ze te ontginnen.

De middelen van de landbouwverenigingen

Met de komst van landbouwverenigingen werd vanaf circa 1890 de kunstmest in het onderzoeksgebied geïntroduceerd (zie ook § 4.5). Hiermee was het bemestingsprobleem opgelost en verloor de heide ook haar rol in het landbouwsysteem steeds meer. Ongetwijfeld is er kunstmest gebruikt bij de heideontginningen. In 1925 werd door de landbouwvereniging een trekker aangekocht (zie ook § 4.5). Mogelijk werd vanaf toen ook heide ontgonnen met mechanische hulp.

24 Ontginningstudie Enter.

25 Persoonlijke communicatie J. Altena d.d. 16 juli 2018.

26 Gemeentearchief Wierde, inventarisnummer 828.

Ontginningen in oorlogstijd en restontginningen (1940-1987)

Qua ontwerp geldt voor deze fase hetzelfde als voor fase 3. Nog resterende heide van splitsingen die in fase 2 hadden plaatsgevonden werden in deze fase veelal ontgonnen. Het kwam hierbij ook weer voor dat kleinere vroeg ontgonnen percelen werden verenigd tot een perceel met de heide die in later stadium werd ontgonnen. Nieuwe splitsingen kwamen alleen op het Zuiderveld voor, hierbij werden de nieuw ontstane percelen veelal gelijktijdig ontgonnen.²⁷

Over deze periode is maar weinig bekend wat betreft de techniek die men toepaste om heide te ontginnen. Op het Zuiderveld werd de heide, in ieder geval waar nieuwe huizen werden gebouwd, veelal met de spade verwijderd.²⁸ Na de Tweede Wereldoorlog raakte de trekker steeds meer ingeburgerd in het landbouwsysteem. Na 1965 waren er meer trekkers dan landbouwpaarden.²⁹ Ontginningen in deze fase zullen steeds meer met mechanische hulpmiddelen uitgevoerd zijn.

Afb. 4.9 Heideontginning met de tractor in Drenthe

27 Ontginningstudie Enter.

28 Persoonlijke communicatie J. Mekenkamp d.d. 16 juli 2018.

29 Van den Wittenboer, 2017, 128.

4.4 Enkele ontginningen nader bestudeerd

Achter verschillende heideontginningen gaat een bijzonder verhaal schuil. Ze verdienen het om nader in beeld gebracht te worden en zijn illustratief voor de ruimtelijke variatie tussen de verschillende ontginningen. Sommige van deze ontginningen zijn illustratief voor de complexiteit die kwam kijken bij het in beeld brengen van de ontginningen.

Enterse steen- en pannenbakkerijen

Een industrie die hiervoor nog niet aan bod is gekomen is de steenfabricage. De eerste Enterse steenfabriek werd in 1803 gesticht door Gerrit Rohaan ten westen van de Enter es. Het leem werd gewonnen op de es. Verschillende veldnamen uit de aanlegperiode van de es duiden op de aanwezigheid van leem. Zo lagen op de Zuider Es de Leemstukken en op de Hamberg de Leemkuilenstukken.³⁰ Kort na de markeverdeling werden verschillende percelen heide ontgonnen voor steen- en pannenbakactiviteiten. In 1860 werd door Jan Hendrik Rohane en consorten midden in een perceel heide een pannenbakkerij gesticht. Negentien jaar later, in 1879, werd de resterende heide om de pannenbakkerij ingericht als stapelplaats. Ook werd in dat jaar een schaaaphok gebouwd (zie afb. 4.11). Aan de andere zijde van de es, op de Zuiderbrink werd in 1860, te midden van een perceel heide, door Jan Hendrik Rohane en consorten een veldsteenoven gesticht (zie afb. 4.24). Na circa 1880 werd deze oven en de omliggende heide het eigendom van Arend Jan Leestemaker. In 1888 maakte hij van de veldsteenoven een volwaardige steenbakkerij met kantoor en stapelplaats.³¹

Nadat Enschede in mei 1862 was getroffen door de grote stadsbrand steeg de vraag naar stenen en dakpannen. Het leidde ertoe dat er in Enter een aantal steen- en pannenbakkerijen bij werden gebouwd.³² Op een perceel heide dat was gelegen aan de overzijde de pannenbakkerij van Rohaan stichtte Gerhardus Braamhaar, landbouwer van beroep, in 1864 een steenbakkerij. In 1865 werd er een kantoor bijgebouwd. In 1867 volgden twee droogloodsen. Niet veel later ging het eigendom over naar Arend Jan Leestemaker. Hij stichtte in 1870 pannenbakkerij en richtte het omliggende terrein in als stapelplaats. Ook de familie Rohaan bleef niet stil zitten. In 1867 stichtten Jan Hendrik Rohane en zijn consorten aan de overzijde van hun pannenbakkerij een steenbakkerij en een droogloods. In 1876 werd er een extra droogloods bijgebouwd. In dat jaar werd ook het omliggende terrein tot stapelplaats ingericht (zie ook afb. 4.11).³³

Afb. 4.10 Een van de steenbakkerijen van Rohaan aan het begin van de 20^e eeuw.

30 Altena & Kraa, 1996, 43.

31 Ontginningsstudie Enter, gegevens ontginningen fase 2.

32 Altena & Kraa, 1996, 44.

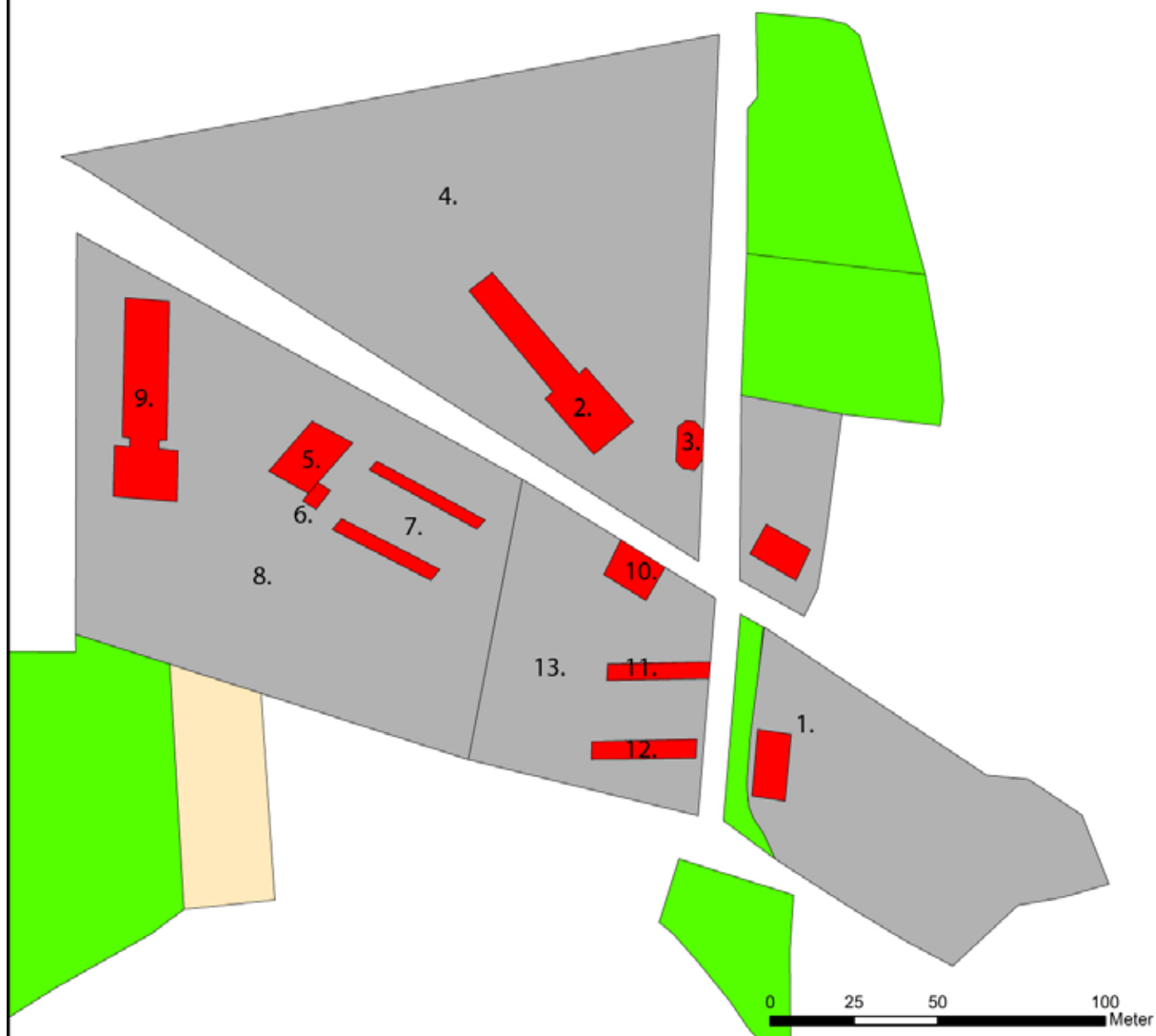
33 Ontginningsstudie Enter, gegevens ontginningen fase 2.

Steen- en pannenbakkerijen ten westen van de Enter es

1. Steenbakkerij en erf, 1803, Gerrit Rohaan.
2. Pannenbakkerij, 1860, Jan Hendrik Rohane en consorten.
3. Schaareshok, 1879, Gerrit Rohaan en consorten.
4. Stapelplaats, 1879, Gerrit Rohaan en consorten.
5. Steenbakkerij, 1864, Gerrit Braamhaar.
6. Kantoor, 1864, Gerrit Braamhaar.
7. Droogloodsen, 1867, Gerrit Braamhaar.
8. Pannenbakkerij, 1870, Arend Jan Leestemaker.
9. Stapelplaats, omstreeks 1870, Arend Jan Leestemaker.
10. Steenbakkerij, 1867, Jan Hendrik Rohane en consorten.
11. Droogloodsen, 1867, Jan Hendrik Rohane en consorten.
12. Droogloodsen, 1876, Jan Hendrik Rohane en consorten.
13. Stapelplaats, 1876, Gerrit Rohaan.

Afb. 4.II Heide ontgonnen ten behoeve van de steen- en pannenbakindustrie.

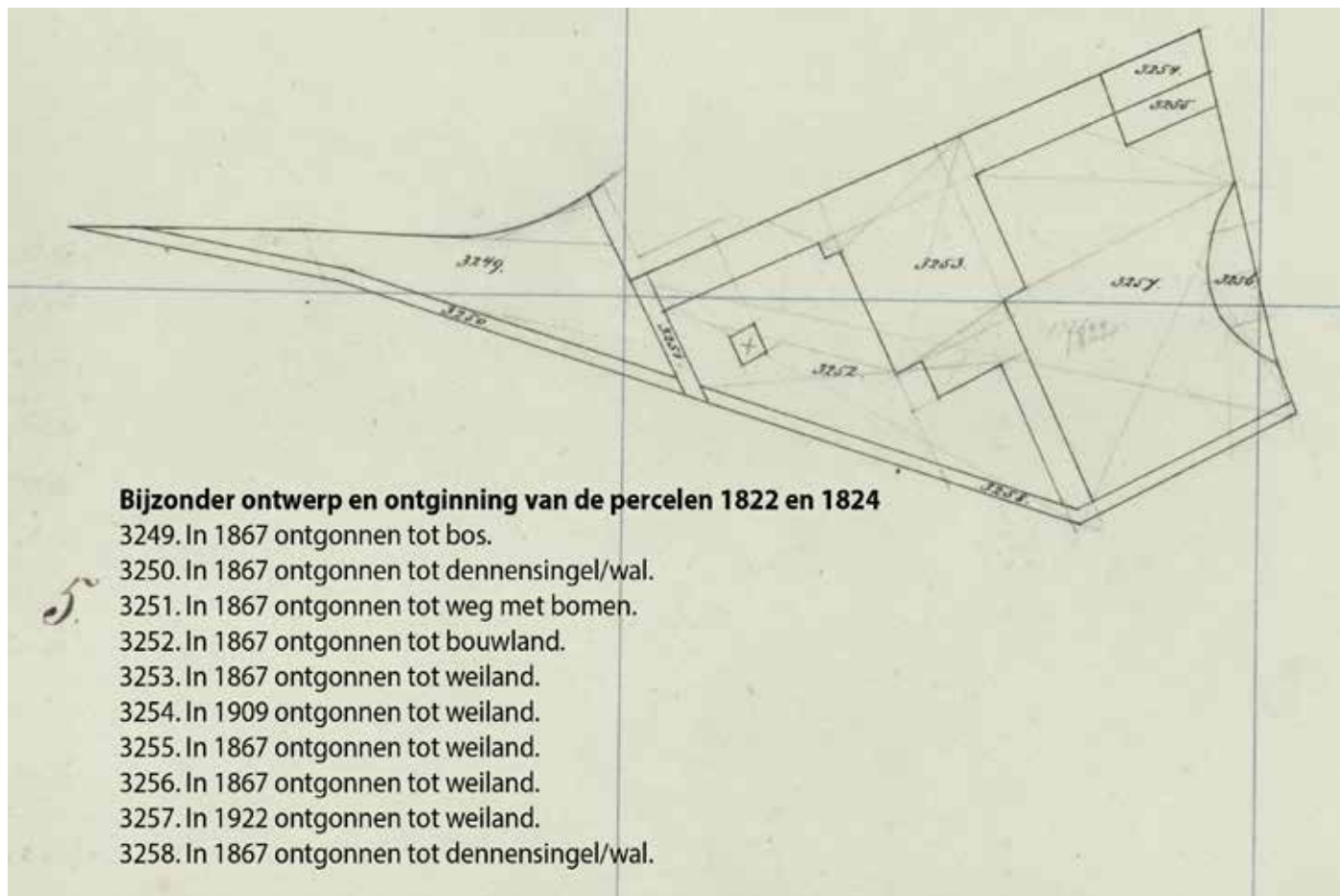

De heidegronden van Joan Wilhelm Putman Cramer

Aan het Leijerweerd - waar burgermeester Putman Cramer die voorzitter was van de commissie van verdeling - de eigenaar van was werd met de markeverdeling 17 hectare heide verspreid over verschillende percelen toebedeeld.³⁴ Een aantal van deze percelen kent een bijzondere ontginningsgeschiedenis.

Perceel E 1822 en perceel E 1824

Op de percelen 1822 (groot 31.590 m²) en perceel 1824 (groot 790 m²) werd in opdracht van Putman Cramer in 1867 een bijzonder ontwerp gerealiseerd. Deze percelen werden gesplitst tot nieuwe percelen en tot verschillende soorten grondgebruik ontgonnen (zie afb. 4.12). Niet alle heide werd in een keer ontgonnen. Twee van de percelen die in 1867 ontstonden werden pas na 1900 ontgonnen, daarbij werden ze vergroot door vereniging met omliggende percelen.³⁵

Afb. 4.12 Uitsnede kadastrale hulppkaart van de percelen E 1822 en 1824 en de ontginning daarvan.

Perceel E 2431

Perceel E 2431 was met een oppervlakte van ruim tien hectare het grootste perceel heide dat met de markeverdeling verdeeld werd. Dit perceel kent een ontginningsgeschiedenis die niet in een kaartbeeld te vangen is. Verschillende 'experimenten' gingen eraan vooraf tot uiteindelijk alle heide ontgonnen was. In 1858 verkocht Putman Cramer ruim 2,2 hectare aan zijn klerk Hendrik Jan Plaggemars, die op deze grond in 1862 zijn huis bouwde.³⁶ De resterende acht hectare (perceel E2873) bleef bij Putman Cramer in eigendom. In 1863 werd dit perceel in drieën gesplitst waarna een dennenwal en twee heidepercelen ontstonden (zie afb. 4.13). De vraag is echter of deze dennenwal er ooit wel gestaan heeft want in 1864 vond de volgende wijziging plaats. De dennenwal verdween. Er werd - niet toevallig bovenop een lage dakzandduin een dennenbosje gerealiseerd (zie afb. 4.14 en 4.17). Het overige deel van het perceel had volgens de kadastrale archieven het grondgebruik heide en broekweiland. Deze heide en broekweiland werd in 1867 tot drie percelen gesplitst. Het grootste deel bleef bestaan uit heide. Daarnaast werd een perceel bouwland en een dennenbosje gerealiseerd (zie afb. 4.15). Het bouwland en dennen werden aangelegd op een hoger deel in het landschap (zie afb. 4.17).³⁷

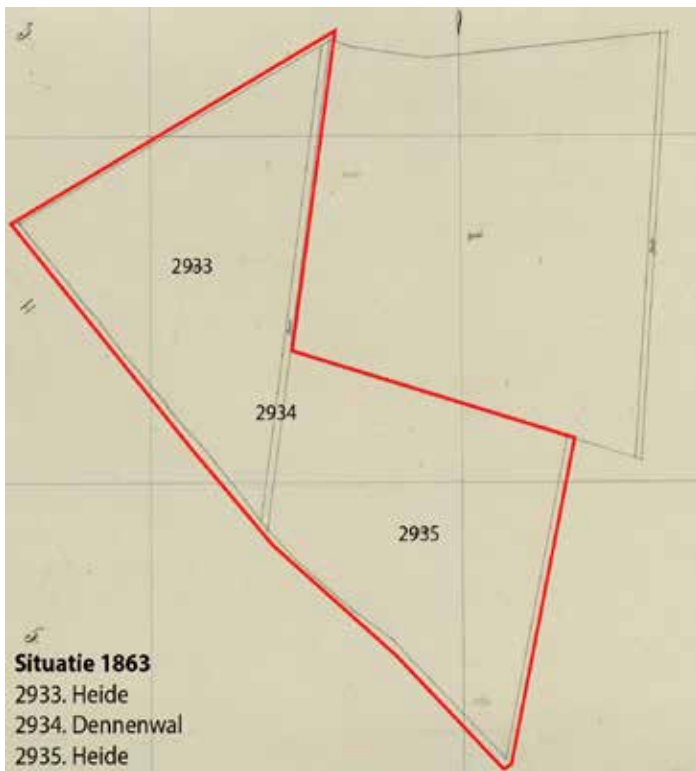
34 Altena *et al.*, 1988, 28.

35 Ontginningsstudie Enter, gegevens ontginningen fase 2.

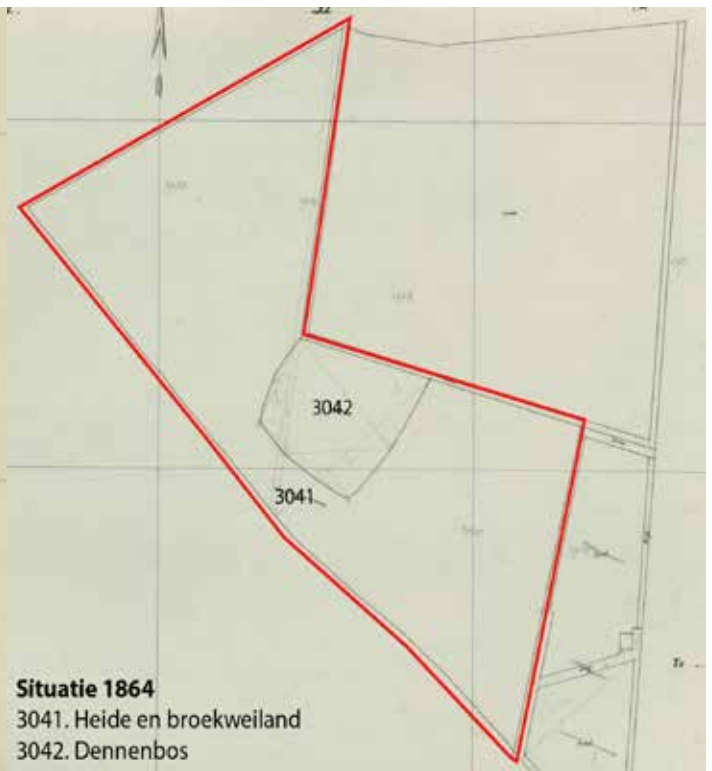
36 Altena *et al.*, 1988, 28.

37 Ontginningsstudie Enter, gegevens ontginningen fase 2.

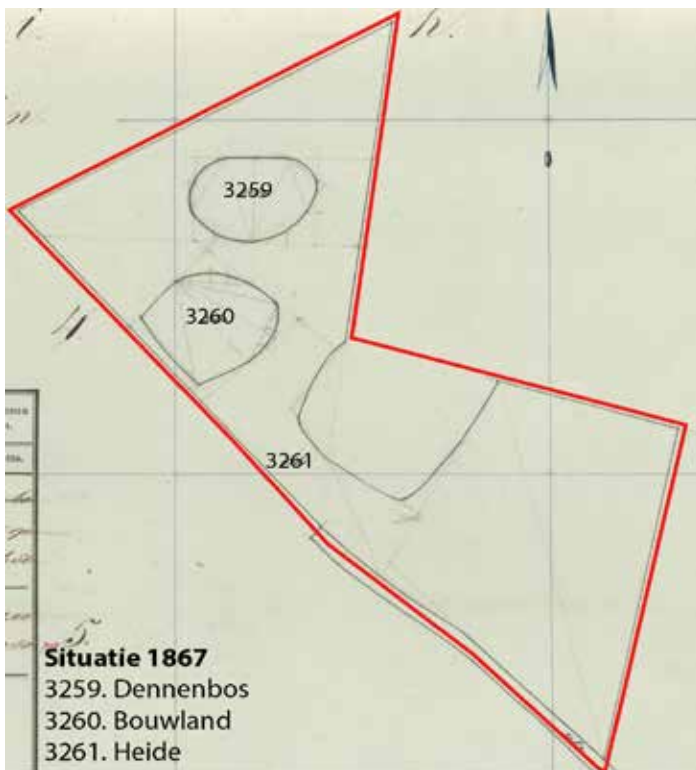

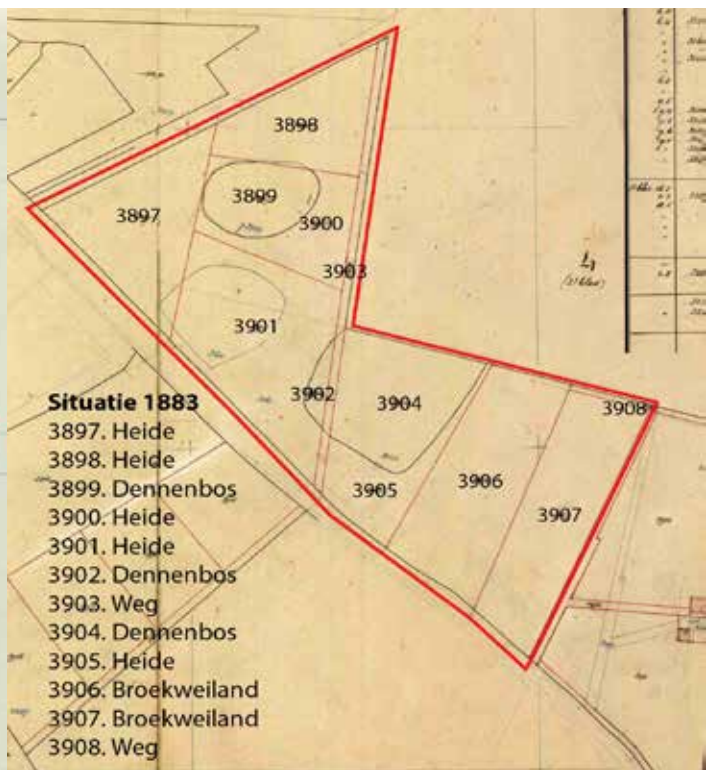
Afb. 4.13 Uitsnede kadastrale hulpsituatie, situatie in 1863.

Afb. 4.14 Uitsnede kadastrale hulpsituatie, situatie in 1864.

Afb. 4.15 Uitsnede kadastrale hulpsituatie, situatie in 1867.

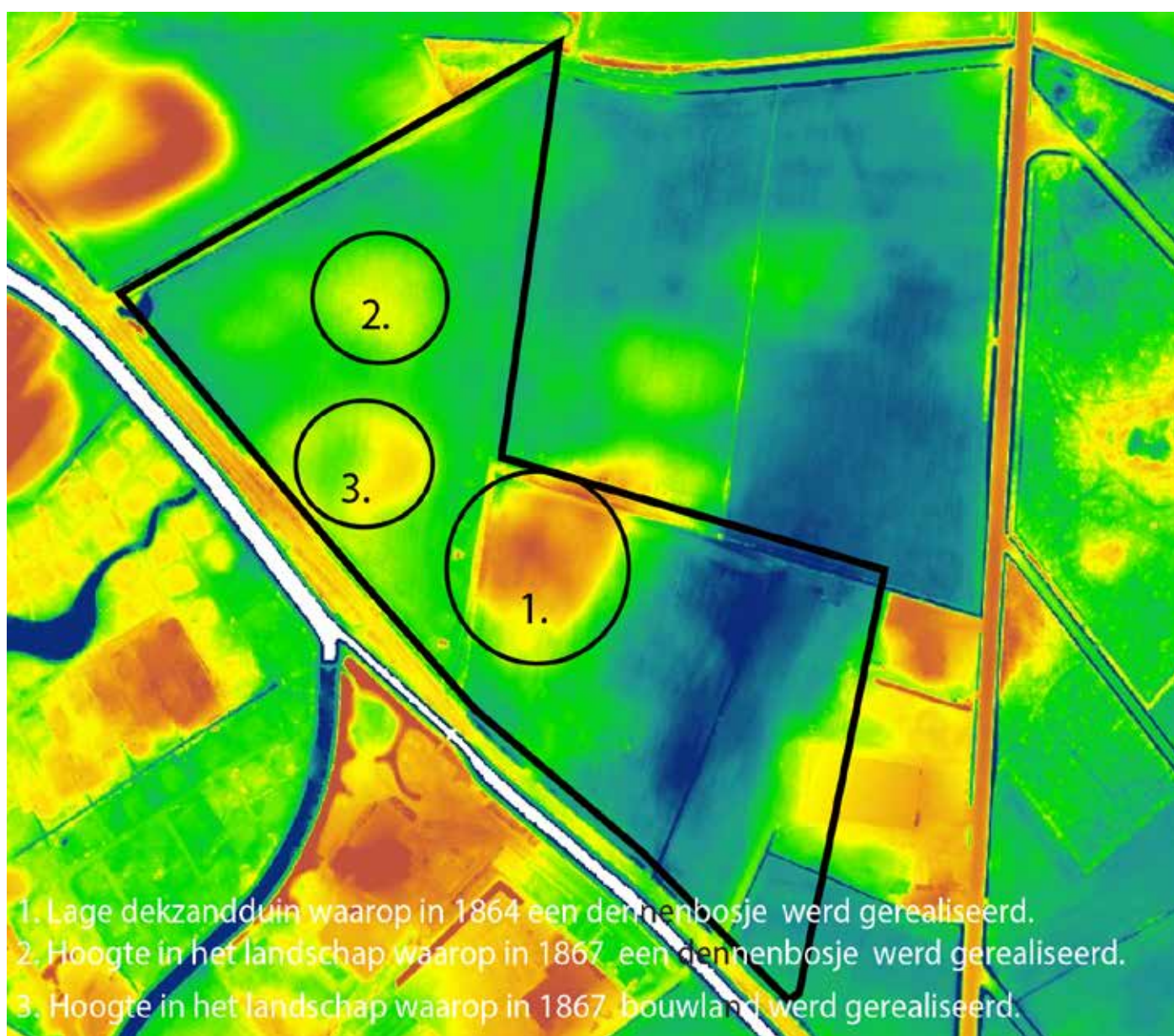
Afb. 4.16 Uitsnede kadastrale hulpsituatie, situatie in 1883. De blauwe nummers en lijnen zijn respectievelijk de oude perceelnummers en percelsgrenzen. De rode en zwarte lijnen geven respectievelijk de nieuwe percelsgrenzen en de percelsgrenzen die gehandhaafd bleven aan.

De beëindiging van Putman Cramers burgermeestersloopbaan in 1880 en het overlijden van zijn vrouw op 8 januari 1883 luidde het einde van het buitengoed Leijerweerd in. Op 29 augustus en 12 en 19 september 1883 werden de gebouwen en gronden van het Leijerweerd publiekelijk verkocht.³⁸ Het leidde ertoe dat het perceel dat in deze 'casestudie' centraal staat werd gesplitst in twaalf percelen, waarvan vijf heide (zie afb. 4.16). De percelen heide werden als volgt ontgonnen:

- perceel 3897 werd in 1910 tot weiland ontgonnen;
- perceel 3898 werd in 1940 tot weiland ontgonnen;
- perceel 3900 werd in 1910 tot weiland ontgonnen;
- perceel 3901 werd in 1940 tot weiland ontgonnen;
 - dit perceel bevatte het bouwlandperceel dat in 1867 was gesticht, mogelijk was hier dus weer heide op gaan groeien;
- perceel 3905 werd in 1916 tot bouw- en grasland ontgonnen.

Het grondgebruik dat na ontginning overheerste was weiland en dit is ook zo opgenomen op de kaart van het grondgebruik na ontginning in hoofdstuk 3.³⁹

Afb. 4.17 Uitsnede AHN2 50cm maaiveld. Voor ontginning tot bos en bouwland werden door Putman Cramer de hoge plaatsen in het landschap opgezocht.

38 Altena *et al.*, 1988, 28-29.

39 Kadaster Archiefviewer 2.0, kadastrale gegevens perceel E2431 en splitsingen daarvan.

Belten

In de jaren '50 en '60 van de vorige eeuw waren er in Enter verschillende 'belten'. Deze belten waren restanten van heidevelden op dekzandkoppen en soms wel twee meter hoger dan het omliggende terrein. De belten worden op Bonnebladen dan ook omringd met hoogtestreepjes.⁴⁰ Op de Elsheide kende men de Sussenbelt, Zwiksbelt en de Luttenbelt (zie afb. 4.18), genoemd naar de bijnaam van de eigenaar. Het was een algemeen gebruik dat eenieder die zand nodig had voor bouwwerkzaamheden dat uit deze belten haalde. Vrachtwagens vol werden er gewonnen. Als een belt voldoende afgegraven was dan zette de eigenaar de ploeg erin en zaaide het in als weiland.⁴¹ De Luttenbelt is een voorbeeld van het verschil tussen het grondgebruik dat het kadaster vermeld en de situatie in het veld (zie ook bijlage 1). De kadastrale archieven vermelden dat het perceel ter plaatse van deze belt na de markeverdeling broekweiland was.⁴²

Afb. 4.18 Luchtfoto uit 1932 met daarop de Sussenbelt, Zwiksbelt en Luttenbelt in de buurt Elsheide.

40 Bonneblad 378, 1911 en 1922.

41 Persoonlijke communicatie J. Altena, d.d. 16 juli 2018.

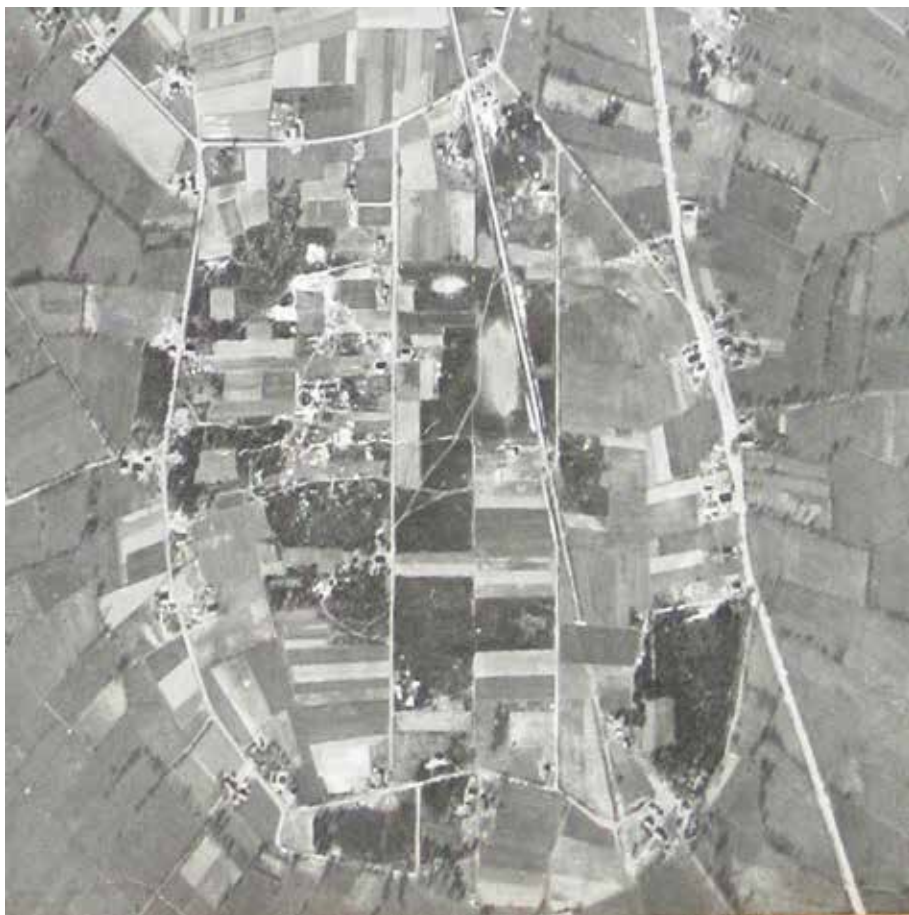
42 Kadaster Archiefviewer 2.0, Leggerartikel 1268, perceel E 2579.

De ontwikkeling van het Zuiderveld

Het Zuiderveld is een bijzonder stukje Enter. Ondanks dat dit gebied dezelfde geomorfologie kent als de Enter es is dit gebied niet bij de aanleg van de es betrokken. Volgens lokaal historicus Johan Altena is de reden hiervoor dat het Zuiderveld vol met kuilen, hoogten en zwerfkeien zat en daardoor zo moeilijk tot bouwland te ontginnen dat men er maar niet aan begon.⁴³ Het betrof per slot van rekening een met keileem overdekt stuwwalrelict waar met het landijs meegenomen zwerfstenen uit Scandinavië een normaal verschijnsel waren, een situatie die vergelijkbaar is met veel plaatsen in Drenthe. Eeuwenlang was het Zuiderveld een grote heidevlakte van ruim 85 hectare. Ten tijde van het markestelsel werd hier veelal illegaal ontgonnen en werden er hutten gesticht.⁴⁴

Voor de bouw van de rooms-katholieke kerk - in 1927 - werd op het Zuiderveld veel zand gewonnen.⁴⁵ Na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde het gebied zich tot de buitenwijk van Enter. Ontginningen werden uitgevoerd door personen die in de omgeving van het veld woonachtig waren. Het waren een paar families die hier actief waren met ontginnen. Te noemen vallen de families Geels en Rikkert. Slechts een enkele ontginning was woonachtig in het dorp. Bestaande percelen werden gesplitst waarna een nieuw huis gebouwd kon worden. Om goedkeuring te verkrijgen voor de bouw moest men een ontwerp overleggen. Door timmerman Ten Elzen, die zich na een arbeidsongeval had omschoold tot tekenaar/architect, werd een ontwerp voor een (eenvoudige) woning gemaakt die bij meerdere huizen gebruikt werd.⁴⁶ Gemeenteraadslid Freriks - bijnaam 'n kaaks - was woonachtig in de omgeving van het veld en kon het goed vinden met gemeentearchitect Brands en wethouder Bloemendal, zorgde voor de goedkeuring om te kunnen bouwen. Een geveugelde uitspraak onder oudere Enternaren is 'Freriks heeft het Zuiderveld volgebouwd'.⁴⁷ De ontginningen en de bouwwerkzaamheden werden veelal op eigen kracht in de vrije tijd uitgevoerd. De heide werd met de spade verwijderd. Bij bouw van de huizen werden bijna nooit aannemers ingeschakeld, wel hielp een metselaar uit de buurt.⁴⁸ Op het veld staan tegenwoordig nog zeker vier huizen uit de periode 1955- 1963 - waar in de loop der jaren wel verbouwingen plaats hebben gevonden - met als basis hetzelfde ontwerp (zie afb. 4.20 t/m 4.23).⁴⁹

Afb. 4.19 Luchtfoto uit 1951 ter plaatse van het Zuiderveld.

43 Persoonlijke communicatie J. Altena, d.d. 16 juli 2018.

44 Persoonlijke communicatie J. Altena, d.d. 11 mei 2018.

45 Persoonlijke communicatie J. Mekenkamp, d.d. 16 juli 2018.

46 *Ibidem*.

47 Persoonlijke communicatie J. Altena, d.d. 11 mei 2018.

48 Persoonlijke communicatie J. Mekenkamp, d.d. 16 juli 2018.

49 Eigen veldonderzoek d.d. 16 juli 2018, bouwjaren geraadpleegd via de Kadaster BAG-viewer.

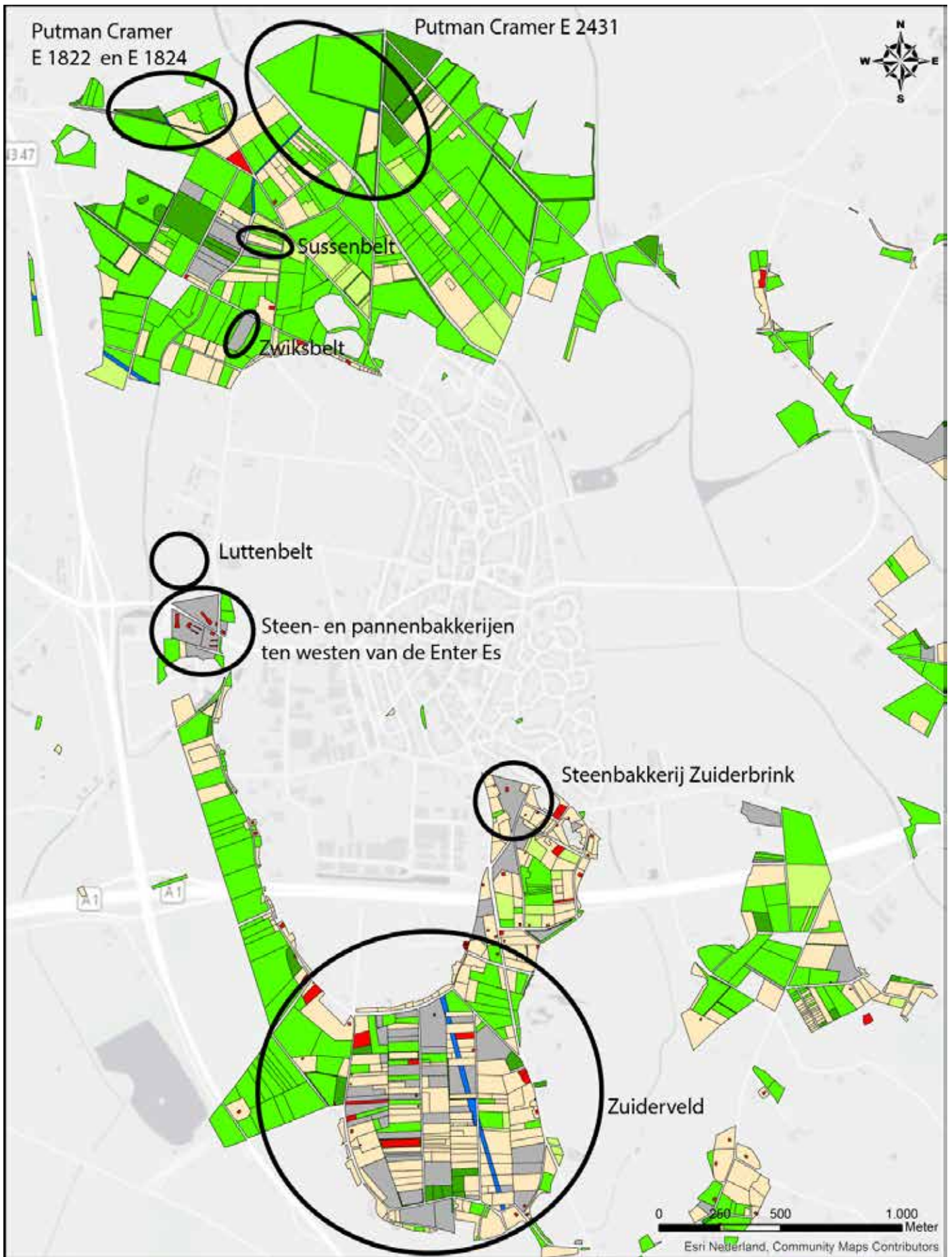
^^ Afb. 4.20 Jagersweg 14, gebouwd in 1955.

^ Afb. 4.22 Heidebloemweg 20, gebouwd in 1962.

^^ Afb. 4.21 Rondweg 5, gebouwd 1958.

^ Afb. 4.23 Rondweg 9, gebouwd in 1963.

Afb. 4.24 Overzichtskarta van de locaties van de detailontginningen.

4.5 Sociaal-economische achtergronden van de heideontginningen

Ontginningen in de nadagen van de Enter marke (1800-1857)

De beperkingen en de financiële situatie van de marke

Het markestelsel was een gesloten systeem waarbij men gebonden was aan de regels van de marke. Ontginningen waren toegestaan wanneer vooraf goedkeuring aan het markebestuur werd gevraagd. Ook kwam het voor dat ontginningen achteraf werden goedgekeurd. De ontginningen bleven uiteraard altijd op gespannen voet staan met het gezamenlijke gebruik en beheer van de markegronden. Op een zeker moment werd van de nood van ontginningen een deugd gemaakt. Vanaf 1819 werd meerdere malen het geld dat betaald moest worden om gronden aan te graven gebruikt om de markeschulden in te lossen.⁵⁰ Dit zette deur verder open om over te gaan tot ontginning.

De neergang van de zompvaart

De zompvaart kende haar hoogtijdagen tussen 1800 en 1830. Er voeren toen ruim 160 zompen op de Regge. Enter telde in die tijd ruim 120 schippers en was het bolwerk van de zompvaart. Met de komst van de verharde wegen verloor de scheepvaart haar monopoliepositie aan het vervoer per kar. Door verschillende oorzaken trad na 1830 de neergang van de scheepvaart in. Het vrachtlon daalde met als gevolg dat men meer vaarten moest maken om nog een redelijk loon te verdienen. De volgende klap werd veroorzaakt door de aanleg van de Overijsselse Kanalen die de route van zompen doorsneed. Vanaf 1855 namen beurtschepen die op Amsterdam en Rotterdam voeren een groot deel van de vracht over. Vanaf 1865 nam het aanbod aan vracht nog verder af door de komst van de spoorwegen. Tot 1880 werden er nog steenkolen en grondstoffen van Goor naar de jutefabriek van Ter Horst in Rijssen en de textielfabriek van Salomonson in Nijverdal vervoerd. Aan het eind van de 19^e eeuw waren er in Enter nog zestien schippers over.⁵¹ Van het totaal areaal ontgonnen heide werd 5% door personen die schipper als hoofd- of bijberoep hadden ontgonnen, een zeer klein aandeel op het totaal in beeld gebrachte ontginningen. Als aanvulling op de inkomsten uit de scheepvaart zal men gestart zijn met een klein landbouwbedrijfje. De meeste 'schippers-ontginningen' hadden plaats in 1864. Er werd vooral tot weiland ontgonnen. De oppervlakte van de ontginningen varieerde van 45 m² voor een huis tot ruim 1,8 hectare heide dat tot weiland werd ontgonnen.⁵² Een grote groep schippers moet de scheepvaart al eerder volledig vaarwel gezegd hebben en voor een ander beroep hebben gekozen. Mogelijk dat dit een extra stimulans vormde voor de 'ontginning der woeste gronden'.

Ontginningen in de drie decennia na de markeverdeling (1858-1888)

Verdeling van de marke Enter

De achterliggende gedachte bij markeverdeling - vanuit de overheid - was te streven naar een verandering van het landbouwsysteem met in het bijzonder het ontginningen van woeste gronden. Al in de 18^e eeuw heerste in Overijssel de opvatting dat de marken de ontginning in de weg zouden staan. Ontginning moest bevorderd worden door de woeste gronden in particulier eigendom te brengen.⁵³ Door het in particulier eigendom brengen van deze gronden stond het elke eigenaar immers vrij om de grond het door hem gewenste grondgebruik te geven. Op basis van de gegevens over de ontginningen die in deze fase, de eerste dertig jaar na afloop van de markeverdeling, plaatsvonden kan geconcludeerd worden dat de markeverdeling, met het bijbehorende plan van wegen en waterlopen (zie hierna), een van de - zo niet de - belangrijkste factor is geweest in de ontginning van de Enterse heide. In deze fase het grootste deel van de heide ontgonnen.

Plan van wegen en waterlopen (verbetering droge en natte infrastructuur)

De markeverdeling ging gepaard met een sterke verbetering van de infrastructuur binnen de marke. Alvorens er tot verkaveling van de markegronden werd overgegaan werd het plan van wegen en waterlopen ten uitvoer gebracht. Kronkelende karrensporen en wegen werden hierdoor ingeruild voor vooral rechte uitgemeten wegen.⁵⁴ Er werden zeker 28 nieuwe hoofdwegen aangelegd en vele 'secundaire wegen'. Reeds bestaande wegen die ten laste van de marke waren werden '*in order en tevens in schouwbaren staat gebracht*'. Op het gebied van natte infrastructuur veranderde met de markeverdeling ook het een en ander zoals in paragraaf 3.4 reeds aanbod kwam. De '*Omschrijving der Waterwegen en Hoofdwegen in verband met verdeling Marke Enter*' vermeldt dat alle bestaande waterleidingen, waar dit nodig geacht werd,

50 HCO, toegangsnummer 0157, inventarisnummer 314 & privéarchief H. Woolderink, Markeboek Enter 1819-1857.

51 Schutten, 1981, 162-163.

52 Ontginningstudie Enter, gegevens ontginningen door schippers.

53 Demoed, 1987, 7-8, 24 & 45.

54 Vergelijking afb. 2.14 en afb. 3.14.

uitgediept en verbreed werden. Ook werden er twee nieuwe waterleidingen aangelegd.⁵⁵ Door het ontbreken van een kaart bij deze omschrijving is het niet duidelijk welke wegen en waterleidingen precies bedoeld worden en waar deze gelegen waren. Het werk voor de wegen en waterleidingen werd aanbesteed en uitgevoerd tussen 1854 en 1856 door lokale arbeiders, boeren en ondernemers.⁵⁶ Het plan van wegen en waterlopen zorgde door de uitvoering ervan op directe wijze voor ontginning in de periode 1854-1856 zoals in hoofdstuk 3 reeds aan bod kwam. Door het plan werden de heidevelden een stuk beter bereikbaar. Ook werd de waterhuishoudkundige situatie verbeterd. Beide waren uiteraard belangrijke voorwaarden voor ontginning.

Stijgende landbouwprijzen

Er kan een relatie gelegd worden tussen de omvang van ontginningen en de prijs voor landbouwgewassen. Bij een hoog prijsniveau voor landbouwgewassen mag men verwachten dat dit tot extra ontginningen leidde, een laag prijsniveau zou tot minder (omvangrijke) ontginningen moet leiden. De periode waarin de marke Enter verdeeld werd was er een waarin er gunstige prijzen waren voor landbouwproducten. Vanaf de jaren 1840 deed zich al een verbetering voor van de landbouwprijzen, deze namen omstreeks 1850 snel in hoogte toe. De oorzaak van de prijsstijgingen lag in eerste instantie bij de toenemende vraag als gevolg van een snel groeiende bevolking en de gunstige ontwikkeling van de economie in sterk industrialiserende buurlanden. Het is goed mogelijk dat de gunstige landbouwprijzen een stimulans zijn geweest om na de markeverdeling snel tot ontginning van grote oppervlakten heide over te gaan. Op de zandgronden zorgden de ontwikkelingen voor een structureel andere oriëntatie van het landbouwbedrijf, waardoor voor een belangrijk deel van de snelgroeiende plattelandsbevolking de mogelijkheid zich opende voor min of meer zelfstandig bestaand in de landbouw.⁵⁷ Mogelijk verklaard dit ook het aanzienlijke aandeel ontginningen die door arbeiders en ambachtslieden werden gerealiseerd

Nieuwe instellingen, technieken en ontginningen onder overheidsinvloed (1889-1939)

(Wisselende) landbouwconjuncturele omstandigheden

In de literatuur worden de gunstige landbouwconjuncturele omstandigheden tussen 1895 en 1920 genoemd als een grote stimulans voor ontginning. De 'grote landbouwcrisis', die gewoonlijk gedateerd wordt tussen 1878 en 1895, voorafgaand aan deze gunstige landbouwconjunctuur zou een rem op de ontginningen zijn geweest. De crisis had in eerste plaats betrekking op de akkerbouw maar ook de veehouderij kwam onder druk te staan.⁵⁸ In de crisisperiode bedroeg het oppervlak aan ontginningen 17,7 hectare. De omvang van de ontginningen in de daarop volgende periode - met gunstige omstandigheden voor de landbouw - bedroeg ruim 82 hectare. Met name in 1916 werd er veel ontgonnen, de omvang van de ontginningen in dat jaar bedroeg ruim 48 hectare.⁵⁹ Op basis van deze gegevens kan geconcludeerd worden dat de wisselvalligheid zeker van invloed is geweest op de omvang van de ontginningen in deze perioden.

De oprichting van de Nederlandse Heidemaatschappij

Uit archivalia of andere bronnen is niet gebleken dat de Nederlandse Heidemaatschappij (Heidemij) op enige wijze invloed heeft gehad op de heideontginningen van Enter. Hetzelfde geldt voor bedrijven als de Grontmij en de N.V. Ontginningsmaatschappij Overijssel. De enige relatie tussen de Heidemij en Enter zijn twee werknemers. H. Brunnenkreef was van 1928 tot 1970, onder meer als opzichter, werkzaam bij de Heidemij.⁶⁰ Willem Meilink was zeker vanaf eind jaren '10, begin jaren '20 van de 20^e eeuw werkzaam als grondwerker bij de Heidemij, daarnaast was hij landbouwer.⁶¹ Wellicht dat door deze personen enige kennis over ontginningen is overgedragen.

Introductie van de kunstmest

De introductie van de kunstmest, omstreeks 1880, zorgde ervoor dat men niet langer afhankelijk was van plaggenbemesting.⁶² Daarmee verdween de noodzaak van de heide binnen het landbouwsysteem steeds meer.⁶³ Vanaf 1890 nam het kunstmestgebruik op de zandgronden toe.⁶⁴ Omstreeks dit jaartal zal de kunstmest ook in het onderzoeksgebied geïntroduceerd zijn, toen de 'Coöperatieve Boerenvereniging Rectum-Ypelo' werd opgericht (zie hierna).

55 Gemeentearchief Wierden, inventarisnummer 1240.

56 Privéarchief H. Woolderink, Markeboek Enter 1819-1857.

57 Bieleman, 2008, 273-275.

58 Thissen, 1993, 16 & Bieleman, 2008, 279-280.

59 Ontginningsstudie Enter, omvang ontginningen 1878-1894 en 1895-1920.

60 De Rechte Voor, personeelsblad van NV Heidemaatschappij Beheer, 1972, 8.

61 <http://www.enterserfgoed.nl/genealogie/ooms/ooms.htm> geraadpleegd op 3 juli 2018.

62 Bieleman, 2008, 282.

63 Thissen, 1993, 290-291.

64 Bieleman, 2008, 409.

De vraag is hoe groot de invloed van de kunstmest op de Enterse heideontginningen is geweest. Een groot deel van de heide was immers als ontgonnen voordat de kunstmest geïntroduceerd was. De introductie en toepassing van kunstmest zal in ieder geval van positieve invloed zijn geweest op het succes van de ontginningen en ontginning hebben vergemakkelijkt. Grote vraag is hoe men aan voldoende meststoffen kwam om de ontginningen die voor introductie van de kunstmest plaatshadden te bemesten.

De Boerenvereniging 'Enter en Omstreken' en de Coöperatieve Landbouwvereniging Afdeling Enter der O.L.M. (Overijsselsche Landbouw Maatschappij).

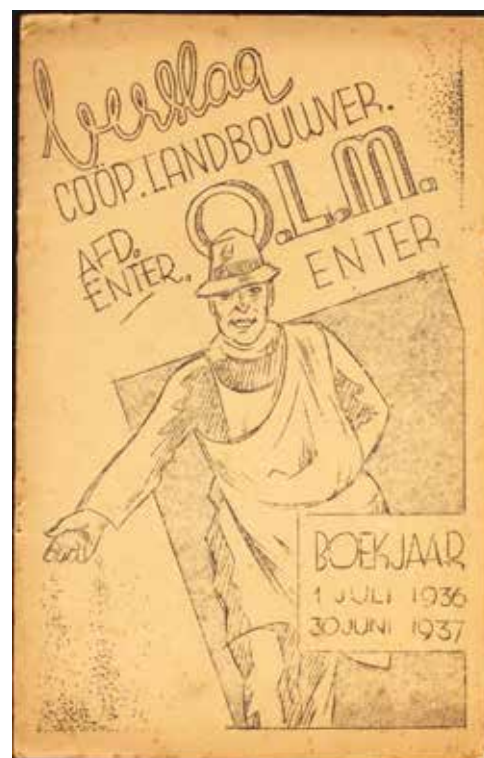
De Boerenvereniging 'Enter en Omstreken'

In 1913 werd de 'Boerenvereniging 'Enter en Omstreken'' opgericht. In de daaraan voorafgaande jaren was een deel van de Enterse boeren lid van de 'Coöperatieve Boerenvereniging Rectum-Ypelo'.⁶⁵ Deze vereniging werd omstreeks 1890 opgericht.⁶⁶ Toen door de vereniging Rectum-Ypelo was besloten een opslagplaats te bouwen nabij het station van Wierden was men van mening dat dit voor de Enterse leden te lastig was en werd besloten voor Enter zelf een vereniging op te richten. Voor een contributie van vijftig cent kon men lid worden van de vereniging en werd men in de gelegenheid gesteld om de (kunst)meststoffen Thomasslakkenmeel en kainiet te bestellen. Men ging voortvarend van start: in een van de eerste vergaderingen hield de heer Wolters, landbouweronderwijzer uit Holten, een lezing over het nut van een boerenvereniging. Met een boerenvereniging 'kan wat een enkele te moeilijk wel gedaan worden door een goedwerkende vereniging'. In deze vergadering kwam ook de bestelling van meststoffen aan bod. Voor de levering van november werd door de leden 52.500 kilo Thomasslakkenmeel en 45.000 kilo kainiet besteld. De meststoffen werden per spoor aangeleverd. In januari 1914 vond een nieuwe bestelling van de meststoffen Thomasslakkenmeel en kainiet plaats, beide werden in gelijke hoeveelheid - 22.500 kilo - besteld. Van de jaren 1915 en 1916 bevatten de archieven geen informatie. Van 1917 treffen we gegevens over de in dat jaar bestelde meststoffen: 62.000 kilo kalizout, 7.000 kilo patentkali, 5.820 kilo superfosfaat, 410 kilo chilisalpeter en 14.950 kilo kalkmengsel aangekocht. Het aantal leden van de vereniging lag in de jaren 1918-1920 rond de 130. In januari 1920 had de vereniging 133 leden.⁶⁷ In datzelfde jaar werd de vereniging opgeheven en werd de Coöperatieve Landbouwvereniging Afdeling Enter der Overijsselsche Landbouw Maatschappij (O.L.M) opgericht.

De Coöperatieve Landbouwvereniging Afdeling Enter der O.L.M.

In 1920 werd de Coöperatieve Landbouwvereniging Afdeling Enter der O.L.M. opgericht. Initiatiefnemer was Frits Morsink, bakker en eigenaar van een kruidenierswinkel en van een maalderij.⁶⁸ De vereniging had tot doel '... den aankoop en, zoo noodig, der verwerking van benodigdheden voor het landbouwbedrijf in den uitgebreidsten zin ten bate van haar leden en ten verkoop aan deze'.⁶⁹ De activiteiten van de vereniging bestonden net als bij haar voorganger uit de aankoop van meststoffen: Thomasslakkenmeel, kalizout, superfosfaat, chili- en kalksalpeter, patentkali en kalkmergel. De aanvoer hiervan vond in de eerste jaren per spoor plaats, na het sluiten van de spoorlijn werd het vervoer met vrachtwagens gedaan. In de loop der jaren werden door de coöperatie verschillende machines aangekocht waaronder verschillende soorten ploegen. Na enig wikken en wegen werd in juli 1925 besloten een trekker van het merk Fordson aan te schaffen bij de heer Boessenkool in Almelo. Later kwamen daar nog andere machines als een zaaimachine, aardappelrooier en mestverspreider bij. De machines werden zowel aan de leden alsmede aan niet-leden verhuurd. Onder de leden was veel behoefte aan het gebruik van de ploegen.⁷⁰ Gaandeweg breidde het aantal activiteiten van de vereniging zich verder uit. Nadat in 1926 statuten voor de vereniging waren opgemaakt werd de vereniging een rechtspersoon. De vereniging nam in 1928 de bakkerij en kruidenierswinkel van Morsink over. In 1930 volgde de maalderij.⁷¹

- 65 HCO, toegangsnummer 0330.1, inventarisnummer 1420.
- 66 HCO, toegangsnummer 0025, inventarisnummer 9775.
- 67 HCO, toegangsnummer 0330.1, inventarisnummer 1420.
- 68 Altena & Kraa, 1996, 81-84.
- 69 HCO, toegangsnummer 0330.1, inventarisnummer 1415.
- 70 *Ibidem*, inventarisnummers 1403-1405.
- 71 Altena & Kraa, 1996, 81-84.

Afb. 4.25 Voorkant van een van de jaarverslagen van de Coöperatieve Landbouwvereniging Enter. 'Arbeid door orde, orde door coöperatie'.

Naast de coöperatieve landbouwvereniging kende Enter vanaf zeker 1925 ook een afdeling van de A.B.T.B. (Aartsdiocesane Boeren- en Tuindersbond). Van de A.B.T.B. zijn geen archieven bekend. Vanuit andere bronnen met betrekking tot A.B.T.B.'s weten we dat deze bond soortgelijke activiteiten moet hebben ontplooid als de coöperatieve landbouwvereniging.⁷² De archieven van beide verenigingen bevatten geen vermeldingen over ontginningen.⁷³ Het oprichten van landbouwverenigingen zorgde echter voor goede randvoorwaarden om tot de ontginning van heide te komen. Via de vereniging kon men goedkoop aan meststoffen komen om de ontginningen te bemesten. De in de loop der tijd steeds verdergaande mechanisatie, die ook vanuit de vereniging werd geïnitieerd, maakte het steeds makkelijker de heide te ontginnen.

Afb. 4.26 De gebouwen van de Coöperatieve Landbouwvereniging Enter begin jaren dertig van de 20^e eeuw in het noordeind van het dorp.

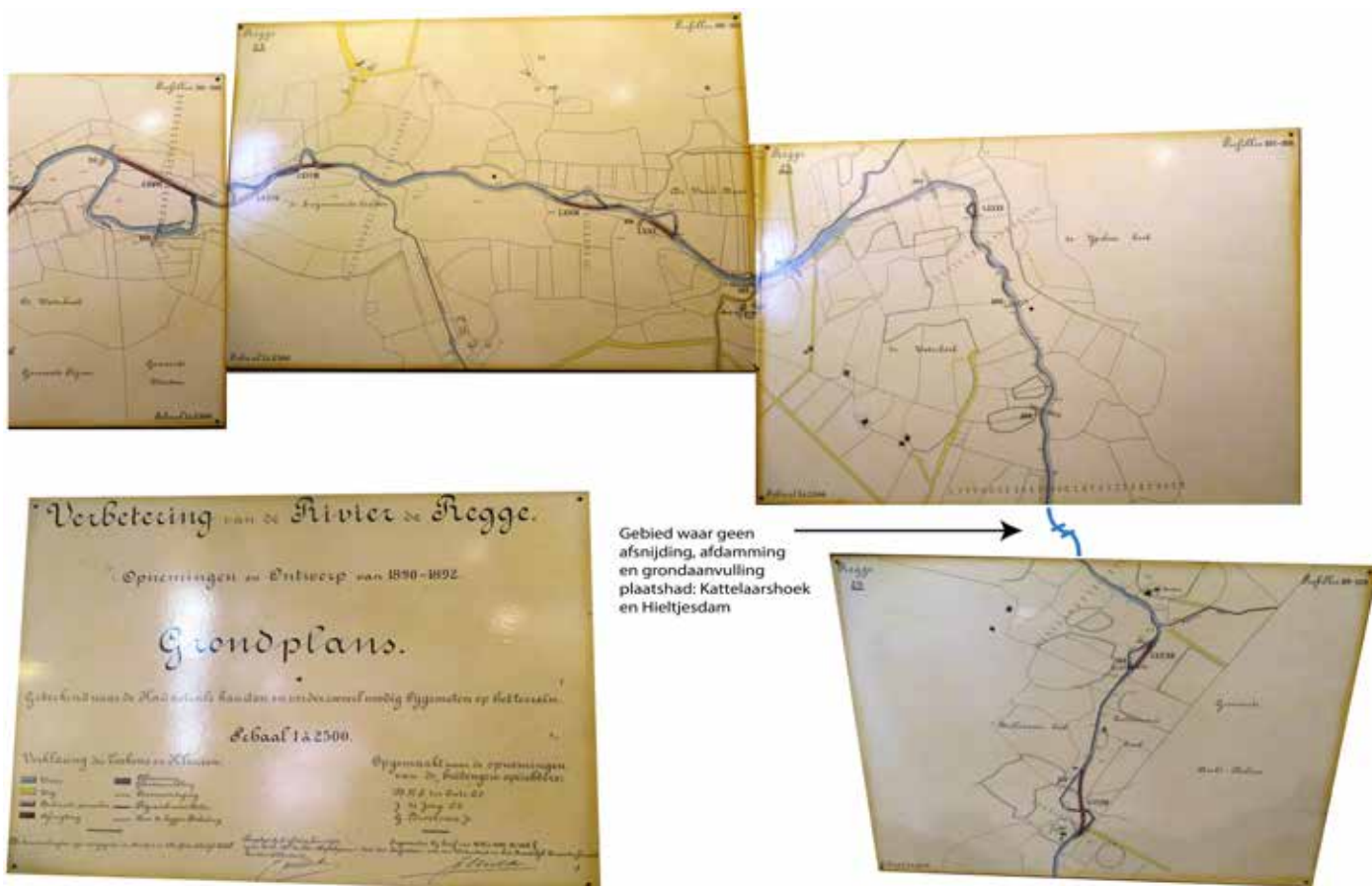
72 <https://www.entoen.nu/nl/overijssel/twente/weerselo/abtb-weerselo> geraadpleegd op 5 juli 2018.

73 De archieven van de Boerenvereniging 'Enter en Omstreken' en van de Coöperatieve Landbouwvereniging Afdeling Enter der O.L.M.

Verbetering van de Regge

In de wintermaanden vormde zich in het Reggedal een groot meer van Ommen tot Diepenheim met een oppervlakte van soms wel 150 km². Omstreeks 1825 besloot de provincie dat daar verandering in moest komen. Vanaf 1893 is men gestart met verbetering en kanalisatie van de Regge: resultaat een drie keer zo korte Regge.⁷⁴ Het Zompenmuseum in Enter heeft een wand met daarop de 'Grondplans voor verbetering van de rivier de Regge'. De verbeteringen rond Enter bestonden uit het afsnijden van bochten, afdamming en grondaanvulling en het aanleggen van kades. Het aanleggen van kades vond overal in Enters Reggedal plaats. De afsnijdingen, afdammingen en grondaanvullingen vonden plaats in de Bullenaarshoek, de Waterhoek en de Luijenweerdslanden (zie afb. 4.27). Deze verbeteringen stelden maar weinig voor in vergelijking tot de afsnijdingen die rond Nijverdalen en Hellendoorn plaats hadden.⁷⁵ De ontginningsstudie toont aan dat de heidepercelen in de directe nabijheid van de Regge al voor verbeteringswerkzaamheden ontgonnen waren.⁷⁶ Hetgeen Sneller stelt - dat door de verbetering van de Regge verzuurde heidevelden in welige wei- en akkerlanden veranderden - had waarschijnlijk betrekking op heide die verder stroomafwaarts langs de Regge was gelegen.⁷⁷ Aangenomen kan worden dat de verbetering van de Regge voor Enter niet van invloed is geweest op de heideontginningen.

Afb. 4.27 Het plan voor de 'Verbetering van de Rivier de Regge' uit de jaren 90 van de 19^e eeuw ter plaatse van het Enterse Reggedal. De afbeelding toont de afsnijdingen in donkerrood. Bij een aantal afsnijdingen vond afdamming en grondaanvulling plaats. Langs vrijwel de hele Regge op Enters grondgebied werden kades aangelegd.

74 Kraa, 2011, 44-47.

75 Bezoek Zompenmuseum Enter d.d. 11 mei 2018.

76 Ontginningsstudie Enter, gegevens ontginningen in de nabijheid van de Regge.

77 Sneller, et al., 1943, 103-104.

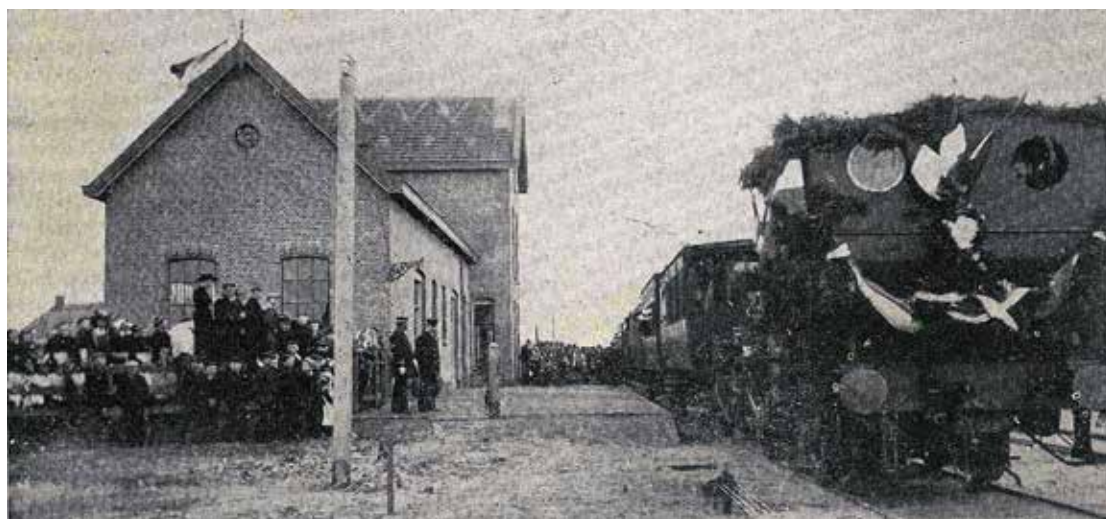

De aanleg van de spoorlijn Neede-Hellendoorn

Op 29 april 1910 werd de Locaalspoorweg Neede-Hellendoorn. De spoorlijn zorgde ervoor dat Enter een aansluiting op het landelijke spoorwegennet kreeg en 'Enter uit haar isolement verlost werd'. De spoorlijn werd hoofdzakelijk voor goederenvervoer gebruikt. De lijn was geen lang leven beschoren. Het volume van het personen- en goederenvervoer bleef ver achter bij de prognoses. Het goederenvervoer per spoor kreeg steeds meer concurrentie van de vrachtauto, de komst van de autobus was van negatieve invloed op het personenvervoer. Ook de crisis had haar invloed op de exploitatieresultaten van de spoorlijn. In 1935 werd het faillissement van de spoorlijn uitgesproken. Tot 1937 bleef de spoorlijn nog in gebruik voor het goederenvervoer, daarna werden de rails opgebroken.⁷⁸

De aanleg van de spoorlijn speelde op verschillende manieren een rol in de ontginning van de heide. Om de spoorlijn aan te leggen werd er bijna 1,8 heide aangekocht. Het kwam daarbij voor dat percelen die doorsneden werden door de aanleg van de spoorlijn vrijwel gelijktijdig met de aanleg van de spoorlijn ontgonnen werden. Dit was het geval voor zo'n 2,2 hectare heide.⁷⁹

De komst van de spoorlijn maakte de aankoop en aanvoer van landbouwbenodigdheden als veevoer en kunstmest gemakkelijker en goedkoper. Het was gangbaar dat de boerenverenigingen hiervan wagonladingen aankochten.⁸⁰ De wagons konden vanaf 1910 dus afgeleverd worden op station Enter in plaats van op de stations van omliggende plaatsen als Wierden, Goor of Rijssen. De komst van de spoorlijn was dus een factor die op directe wijze tot ontginning leidde en op indirecte wijze een gunstige randvoorwaarde bood door de aanvoer van kunstmest dat vaak bij de ontginning van heide toegepast werd.

Afb. 4.28 Feestelijke opening station Enter op de lokaalspoorweg Neede-Hellendoorn in 1910. 'Enter uit haar isolement verlost'.

Ontginningen onder overheidsinvloed

In de periode 1900-1920 gingen het Rijk en de provincie zich op indirecte wijze bemoeien met de ontginning door toezicht op gemeenten, ingrijpen in de belasting op ontginning, subsidiëring van bebossing, landbouwonderwijs en -voorlichting en werkverschaffingsprojecten.⁸¹ In Enter werd er gebruik gemaakt van de regeling om vrijstelling van de grondbelasting te verkrijgen wanneer er ontgonnen werd. De periode van vrijstelling werd voor ongebouwde eigendommen vastgesteld op 28 jaar. Het kwam ook voor dat men voor de aanvraag al was gestart met de 'landverbetering' en er een vrijstelling van slechts 8 jaar verkregen werd. Tussen 1919 en 1938 werd zeker voor 21 hectare vrijstelling verkregen.⁸² In verhouding tot de totale ontginningen was dit maar een zeer beperkt oppervlak maar voor sommige eigenaren wel een 'trigger' om tot ontginning over te gaan.

Ontginningen in oorlogstijd en restontginningen (1940-1987)

Voor de ontginningen die plaats hadden in de periode 1940-1987 vallen geen specifieke sociaal-economische achtergronden te benoemen die van invloed zijn geweest op de ontginningen. In de voorgaande perioden waren voldoende randvoorwaarden geschept om tot succesvolle ontginning te

78 Heusinkveld, 1998.

79 Ontginningstudie Enter, gegevens ontginningen fase 3.

80 HCO, toegangsnummer 0330.1, inventarisnummers 1403-1405 & 1420.

81 Thissen, 1993, 16 & 291.

82 Gemeentearchief Wierden, inventarisnummers 395-398..

4.6 Conclusie

Actoren en organisatie van de ontginningen

Bij de ontginning van de Enterse heide waren verschillende groepen actoren betrokken: vooral landbouwers maar ook arbeiders en ambachtslieden, kapitaalbezitters en instellingen. Het is aannemelijk dat landbouwers en arbeiders en ambachtslieden de ontginningen veelal zelf uitvoerden en dat kapitaalbezitters en instellingen de uitvoer lieten uitbesteden.

Over de ontginners in de eerste fase zijn maar weinig gegevens bekend. De ontginners zullen waarschijnlijk veelal boer van (hoofd)beroep zijn geweest. Ontginningen zullen zowel uitgevoerd zijn door gewaarden uit de marke alsook door keuters afkomstig uit de marke Enter en van buiten de marke Enter. Vanaf de tweede fase beschikken we wel over gegevens van de ontginners. Het overgrote deel van de ontginningen werd gerealiseerd door lokale personen, dat wil zeggen van binnen Enter (zie tabel 4.13). Niet-lokale ontginners kwamen vooral uit plaatsen in de directe omgeving van Enter lagen. Maar een zeer beperkt aantal ontginners kwam van elders.

Landbouwers waren, zowel in aantal als in oppervlak, verantwoordelijk voor de meeste ontginningen (zie tabel 4.13 en 4.14). Ook door arbeiders en ambachtslieden werd een aanzienlijk deel van de heide ontgonnen. Met name in de tweede fase van ontginningen zullen arbeiders en ambachtslieden zich onder andere door ontginning tot landbouwer hebben opgewerkt dan wel hier een groot deel van hun inkomsten uit gehaald hebben. Kapitaalbezitters en instellingen speelden maar een bescheiden rol bij de ontginningen. Over het geheel bekeken ontgonnen arbeiders en ambachtslieden en landbouwers vooral tot bouw-, wei- en hooiland. Kapitaalbezitters lieten hun heide vooral tot weiland ontginnen. Ook waren de kapitaalbezitters verantwoordelijk voor bijna alle ontginningen ten behoeve van de steen- en pannbakindustrie. Deze industrie kende na de grote stadsbrand van Enschede in 1862 een hoge vlucht. Ontginningen geïnitieerd door instellingen hadden bijna allemaal betrekking op de aanleg van de spoorlijn Neede-Hellendoorn.

	Fase 2	Fase 2 of 3	Fase 3	Fase 4	Totaal
Woon- of vestigingsplaats van de ontginners					
Lokaal	88,87	87,8	71,68	80,31	74,23
Niet-lokaal	9,91	12,2	19,91	11,02	10,54
Onbekend	1,22	-	8,41	8,66	15,23
Beroepsgroep van de ontginners					
Arbeiders en ambachtslieden	35,83	46,34	20,80	44,88	29,97
Landbouwers	52,00	39,02	51,77	34,65	42,93
Instellingen	1,22	2,44	8,85	-	2,61
Kapitaalbezitters	6,96	-	6,19	4,72	5,40
Zonder (vermeld) beroep	2,78	12,20	3,98	7,09	3,60
Onbekend	1,22	-	8,41	8,66	15,48

Tabel 4.13 % aandeel in het aantal ontginningen in relatie tot de woon- of vestigingsplaats en de beroepsgroep van de ontginners.

Beroepsgroep van de ontginners	Fase 2	Fase 2 of 3	Fase 3	Fase 4	Totaal
Arbeiders en ambachtslieden	32,45	66,74	19,31	34,77	27,63
Landbouwers	56,84	28,74	60,30	32,37	49,69
Instellingen	1,02	0,37	1,49	-	1,09
Kapitaalbezitters	6,34	-	8,59	24,31	8,99
Onbekend en zonder (vermeld) beroep	3,34	4,15	4,79	8,55	12,60

Tabel 4.14 % aandeel in het oppervlak van de ontginningen in relatie tot de beroepsgroep van de ontginners.

Ontginningen door landbouwers hadden over het gehele onderzoeksgebied plaats. Het westelijk deel van het Zuiderveld werd vooral door arbeiders en ambachtslieden ontgonnen. Ook waren er concentraties van ontginningen door deze groep op de Elsheide en het Kramersveld en ook dicht nabij het dorp werd veel door arbeiders en ambachtslieden ontgonnen. Niet-lokale ontginners ontgonnen vooral aan de randen van het onderzoeksgebied met een concentratie in het noordelijk deel van het onderzoeksgebied. Voor kapitaalbezitters tekent zich een soortgelijk beeld af.

Over de organisatie van de ontginningen kan maar weinig gezegd worden, geschreven bronnen en *oral history* ontbreken veelal. Het verspreidingspatroon, de jaardatering en de eigendomssituatie van de ontginningen en het grondgebruik na de ontginningen doet vermoeden dat men na de markeverdeling - fase 2 - veelal gezamenlijk aan het ontginnen sloeg en solitair ontginnen in mindere mate plaatsvond. Ontginningen in fase 3 zullen vooral op individuele basis plaats hebben gevonden. Ook in de vierde fase zal veel individueel ontgonnen zijn, behalve op het Zuiderveld. Hier hielp men elkaar bij het ontginnen. Tijdens het onderzoek is niet gebleken dat ook er maar enige wijze een ontginningsmaatschappij bij de ontginning van de Enterse heide betrokken is geweest. Ontginning werd dus vooral vanuit de samenleving, met vermoedelijk maar weinig 'hulp van buiten', geïnitieerd.

Ontwerp en uitvoering van de ontginningen

Bij de ontginningen in de eerste fase zal van een echt ontwerp zal geen sprake zijn geweest. Keuterontginningen zullen plaatsgehad hebben met heel primitief materiaal. Ook bij de ontginningen die na de markeverdeling plaats hadden kan door de bank genomen kan gesteld worden dat er geen specifieke ontwerpen aan de basis van de ontginningen hebben gestaan. Slechts bij een enkele ontginning kan men spreken van een echt ontwerp. De met de markeverdeling ontstane percelen vormden basis voor de ontginningen. In fase 2 werden kleine percelen - kleiner dan 2.000 m² - in een keer ontgonnen. Percelen groter dan 2.000 m² werden veelal niet in een keer ontgonnen, in eerste instantie werd de helft of een kleiner deel ontgonnen, de rest van de heide werd ongemoeid gelaten. Deze wijze van ontginnen zal vooral voortgekomen zijn uit bemestingsprobleem dat in deze fase speelde, men ontgon niet meer *'als zij boven hun gewone landerijen konden bemesten'*. Ook kwam het voor dat een perceel gesplitst werd als er tot verschillende vormen van grondgebruik ontgonnen werd. In de derde en vierde fase - toen de randvoorwaarden voor succesvolle ontginning beter waren - werd de resterende heide van splitsingen die in fase 2 hadden plaatsgevonden veelal ontgonnen en werden tot die tijd nog volledig onaangeroerde percelen heide ontgonnen.

Voor fase 1 en 2 ontbreken bronnen die inzicht verschaffen in de techniek die men toepaste om te ontginnen. Het gereedschap om te ontginnen zal veelal bestaan hebben uit de spade, de ploeg, de eg en de wel. In de loop van de tijd zal men steeds beter zijn gaan begrijpen hoe een succesvolle ontginning opgezet moest worden. Voorbeelden doen getuigen dat men bij de ontginningen rekening hield met de fysisch-geografische situatie ter plaatse. In deze periode was men nog aangewezen op het gebruik van natuurlijke meststoffen. Niet duidelijk is hoe men aan voldoende meststoffen kwam om de ontginningen te kunnen bemesten. Vanaf de derde fase werden de randvoorwaarden voor succesvolle ontginning beter: de kunstmest werd geïntroduceerd, de Enterse boeren gingen zich organiseren in boerenverenigingen en vanaf 1925 werd het met de aanschaf van een trekker door de landbouwvereniging ook mogelijk heide te ontginnen met mechanische hulp. Vanaf deze fase (fase 3) zijn er beperkt bronnen beschikbaar die inzicht verschaffen in de wijze van ontginnen. De heide werd onder meer afgebrand om ze te ontginnen. Afhankelijk van de hoogte van het microreliëf werd dit gelijktijdig met de ontginning afgevlakt, wanneer deze zogenaamde belten niet al te hoog waren. Hoge belten werden gebruikt als zandafgravingen. Wanneer ze voldoende afgegraven waren werden ze vlak geploegd. Na de Tweede Wereldoorlog raakte de trekker steeds meer ingeburgerd in het landbouwsysteem en zullen ontginningen steeds meer met mechanische hulpmiddelen zijn uitgevoerd. Op het Zuiderveld werden meerdere huizen met hetzelfde ontwerp gerealiseerd. Hier werd de heide met de spade verwijderd.

Sociaal-economische achtergronden

Per fase zijn er verschillende sociaal-economische achtergronden te benoemen die van invloed zijn geweest op de omvang en de wijze van ontginning. In de eerste fase, toen het markestelsel in Enter nog in werking was, waren ontginningen gebonden aan de regels van het markebestuur en stond ontginning altijd op gespannen voet met het gezamenlijke gebruik en beheer van de markegronden. De instabiele financiële situatie van de marke vanaf circa 1819 zorgde ervoor dat de deur om tot ontginning over te gaan verder open werd gezet.

Op basis van de gegevens over de ontginningen die in fase 2 de eerste dertig jaar na afloop van de markeverdeling, plaatsvonden kan geconcludeerd worden dat de markeverdeling, met het bijbehorende plan van wegen en waterlopen een van de - zo niet de - belangrijkste factor is geweest in de ontginning van de Enterse heide. Heide in privébezit en goed ontsloten en beter ontwaterd: belangrijke voorwaarden voor ontginning. De destijds gunstige landbouwprijzen zullen de ontginningen ook gestimuleerd hebben. Mogelijk speelde de neergang van de zompvaart ook mee. Tussen 1878 en 1895 speelde de grote landbouwcrisis. Tijdens deze crisis werd er maar weinig ontgonnen. Vanaf 1895 brak er een periode aan met gunstige landbouwconjuncturele omstandigheden die doorliep tot 1920. In die periode werd er aanzienlijk ontgonnen.

Omstreeks 1890 werd de kunstmest in het onderzoeksgebied geïntroduceerd toen de 'Coöperatieve Boerenvereniging Rectum-Ypelo' opgericht werd. Hier was een deel van de Enterse boeren ook lid van. De introductie en toepassing van kunstmest zal van positieve invloed zijn geweest op het succes van de ontginningen en ontginning hebben vergemakkelijkt. Echter had een groot deel van de ontginningen plaats voordat de kunstmest geïntroduceerd werd. Vanaf 1913 kende Enter een eigen boerenvereniging welke in 1920 opgeheven werd waarna een landbouwvereniging werd opgericht. Via deze verenigingen werd de kunstmest tegen gunstig tarief aangekocht. Met de opening van de spoorlijn Neede-Hellendoorn in 1910 konden de meststoffen eenvoudig per trein aangevoerd worden. In de loop der jaren werden door de landbouwvereniging verschillende machines aangekocht die het ontginnen van de heide vergemakkelijkten. Deze machines werden zowel aan leden alsook aan niet-leden van de vereniging verhuurd. Hoewel de verenigingen niet direct te liëren zijn aan ontginning zorgden deze voor goede randvoorwaarden om tot ontginning te komen. Tussen 1919 en 1938 werd zeker 21 hectare heide voor een periode van 8 of 28 jaar vrijgesteld van grondbelasting wanneer deze ontgonnen werd. In verhouding tot de totale ontginningen was dit maar een zeer beperkt oppervlak maar deze maatregel zal voor sommige eigenaren wel een 'trigger' geweest zijn om tot ontginning over te gaan.

Voor de ontginningen in de periode 1940-1987 vallen geen specifieke sociaal-economische achtergronden te benoemen die van invloed zijn geweest op de ontginningen. In de voorgaande perioden waren voldoende randvoorwaarden geschept om tot succesvolle ontginning te komen.

Afb. 5.1 Relict van ontginning: een solitaire den aan de Ganzenweg in de Schuttenbeltshoek.

5. Heideontginningen in het hedendaagse landschap

5.1 Inleiding

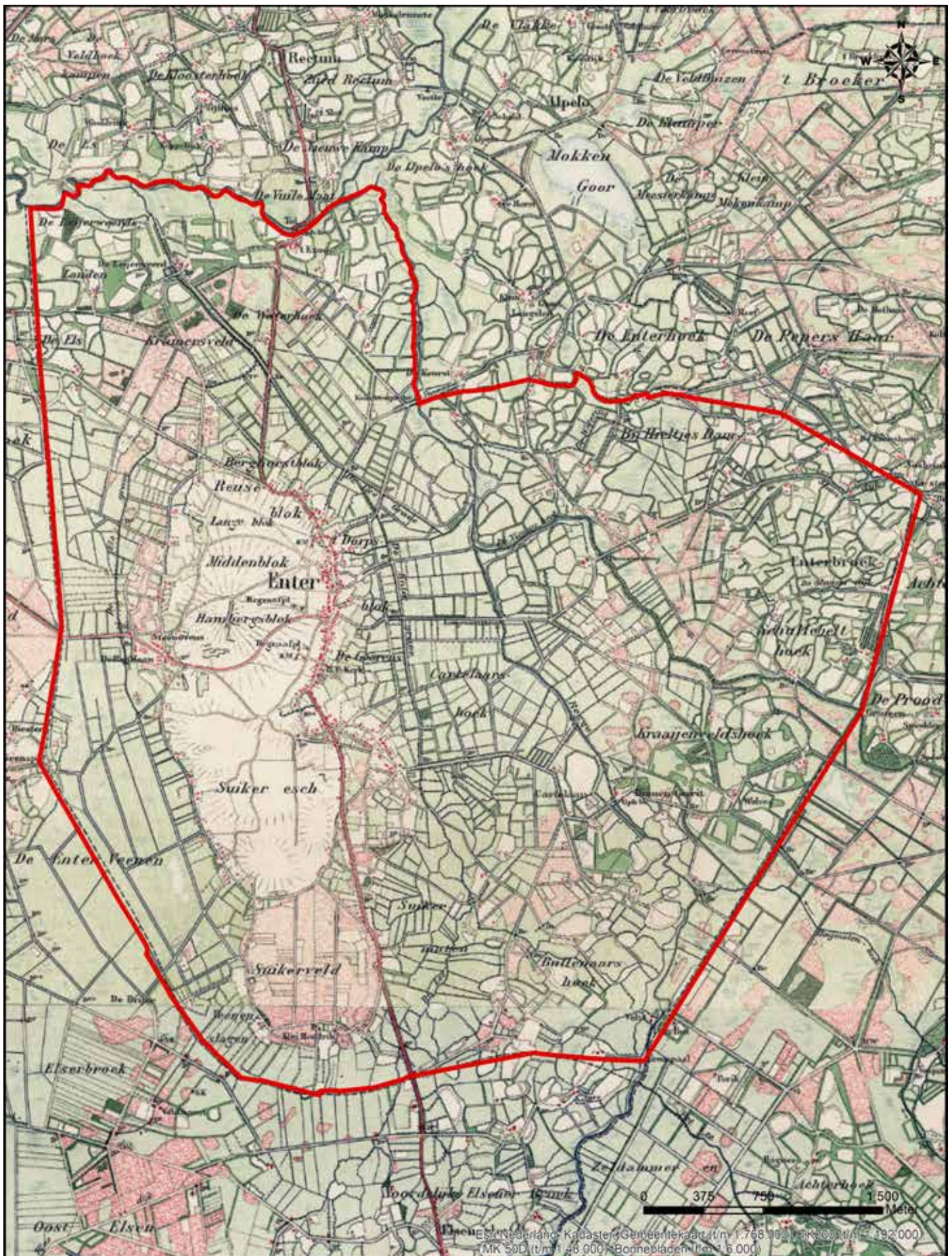
De afgelopen decennia hebben de Enterse jonge heideontginningslandschappen zich op verschillende wijzen ontwikkeld, hetgeen mede heeft geleid tot de ruimtelijke variatie die we vandaag de dag aantreffen binnen het onderzoeksgebied. Ondanks dat sommige ontginningen al ruim 150 jaar geleden plaats hadden zijn er in het hedendaagse landschap nog verschillende relictten van de ontginningen aanwezig.

Dit hoofdstuk gaat van start met een serie kaarten die de ontwikkeling van het landschap tonen zoals dat op topografische kaarten is vastgelegd. In het daarop volgende deel is er aandacht voor de relictten van de ontginningen. Het hoofdstuk sluit af met een karakterisering van de ontginningslandschappen in een aantal kadastrale buurten waar heide voorkwam. De vraag die centraal staat: *Welke relictten van de heideontginningen zijn heden ten dage nog herkenbaar in het landschap en wat karakteriseert de ontginningslandschappen?*

5.2 Ontwikkeling van de jonge heideontginningslandschappen door de tijd

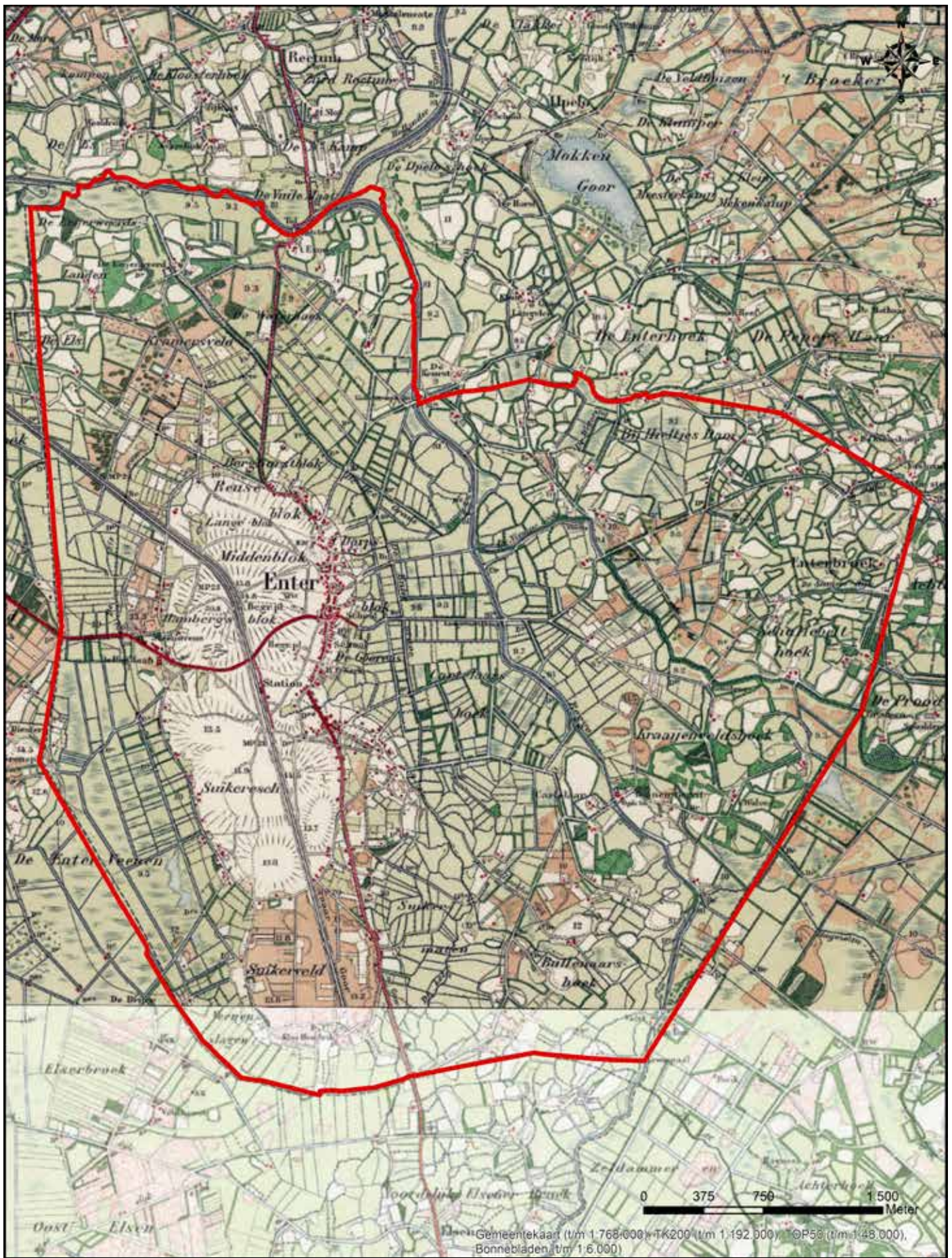
De hierna volgende kaartenreeks toont de ruimtelijke ontwikkeling van het landschap en de jonge heideontginningen van de marke Enter tussen 1891 en vandaag de dag (afb. 5.2 t/m 5.10).

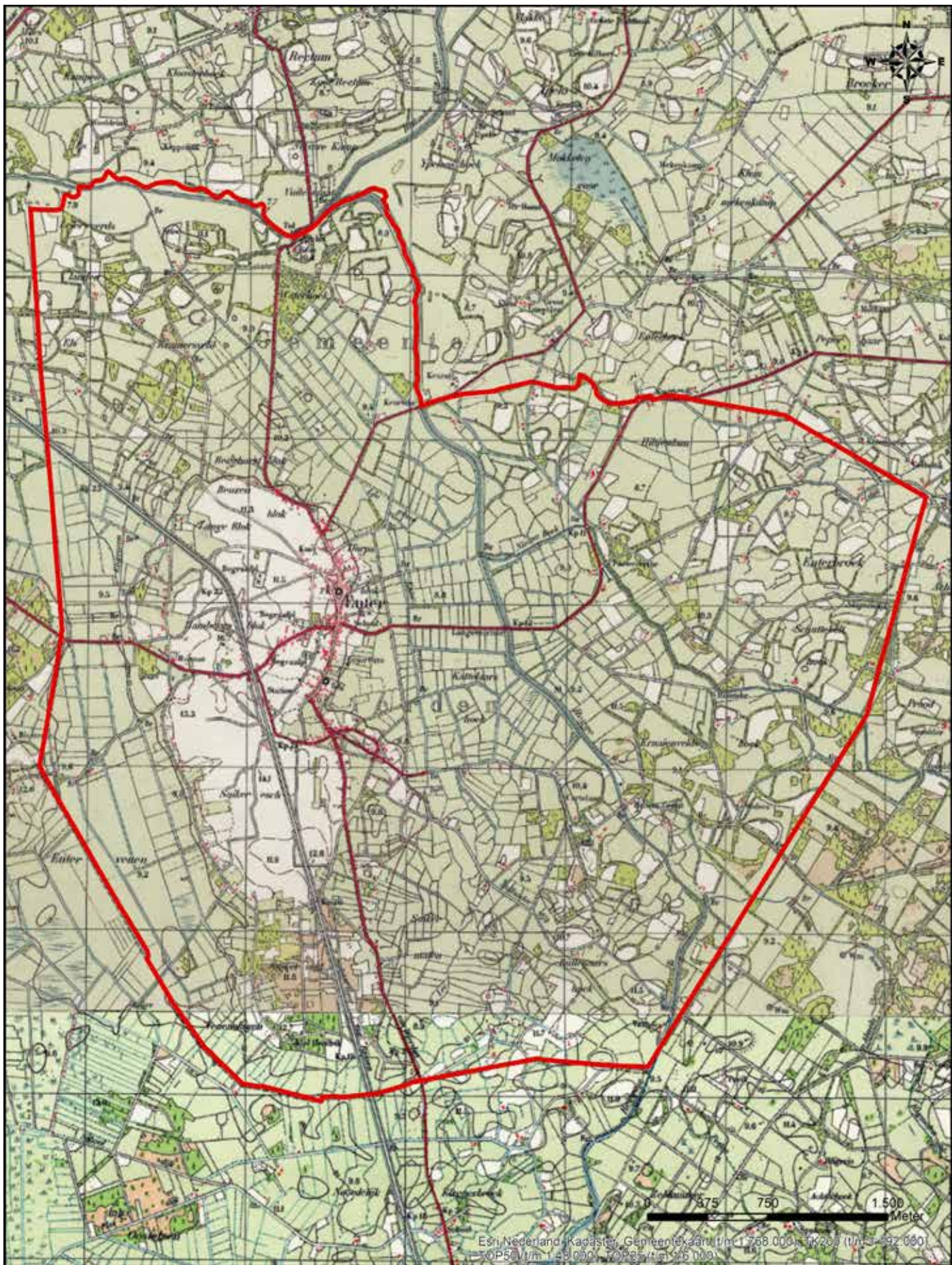
Abf. 5.2 Situatie onderzoeksgebied omstreeks 1891 (boven) en 1889 (onder).

Afb. 5.3 Situatie onderzoeksgebied omstreeks 1911 (boven) en 1889 (onder).

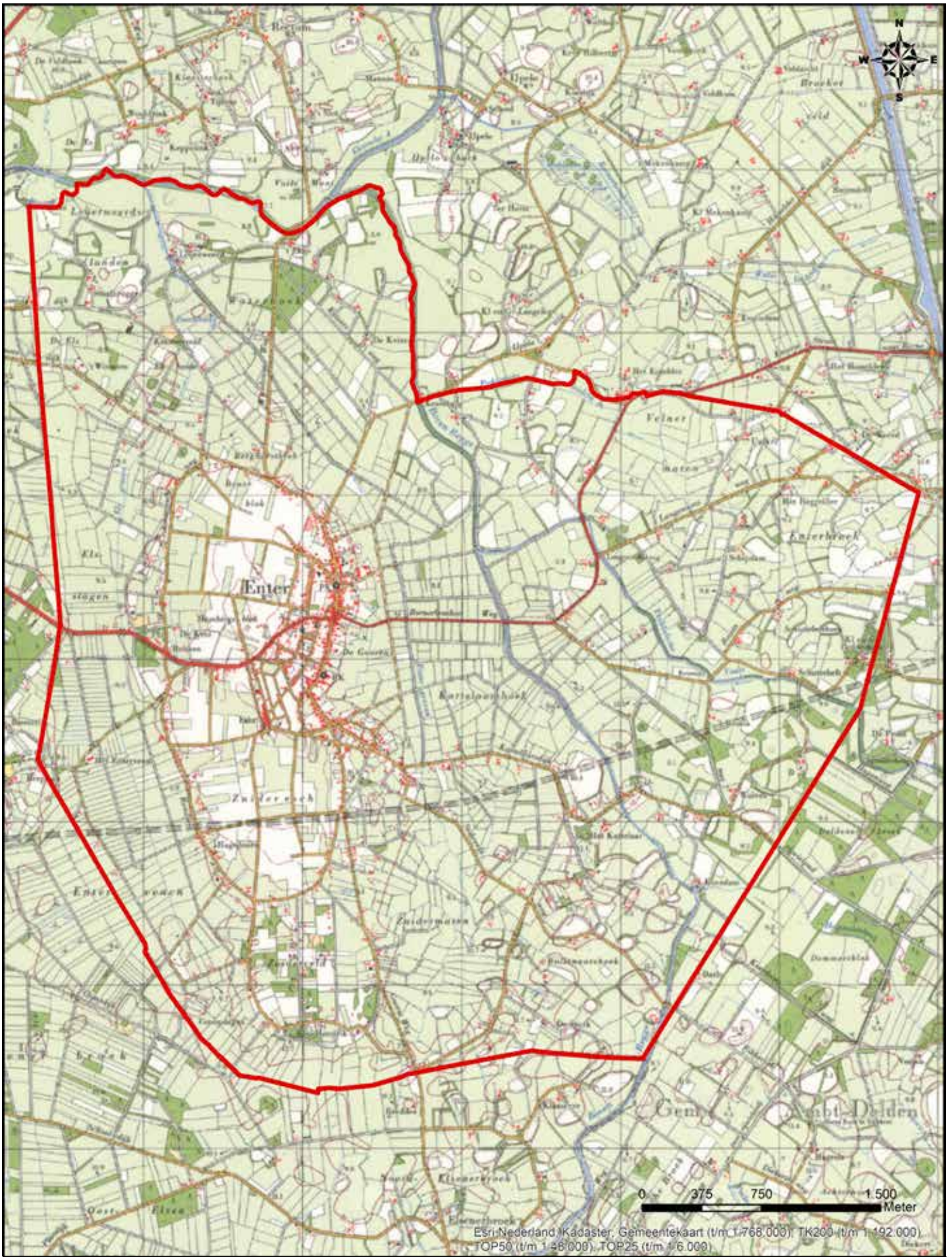
Afb. 5.4 Situatie onderzoeksgebied omstreeks 1935.

Afb. 5.5 Situatie onderzoeksgebied omstreeks 1954

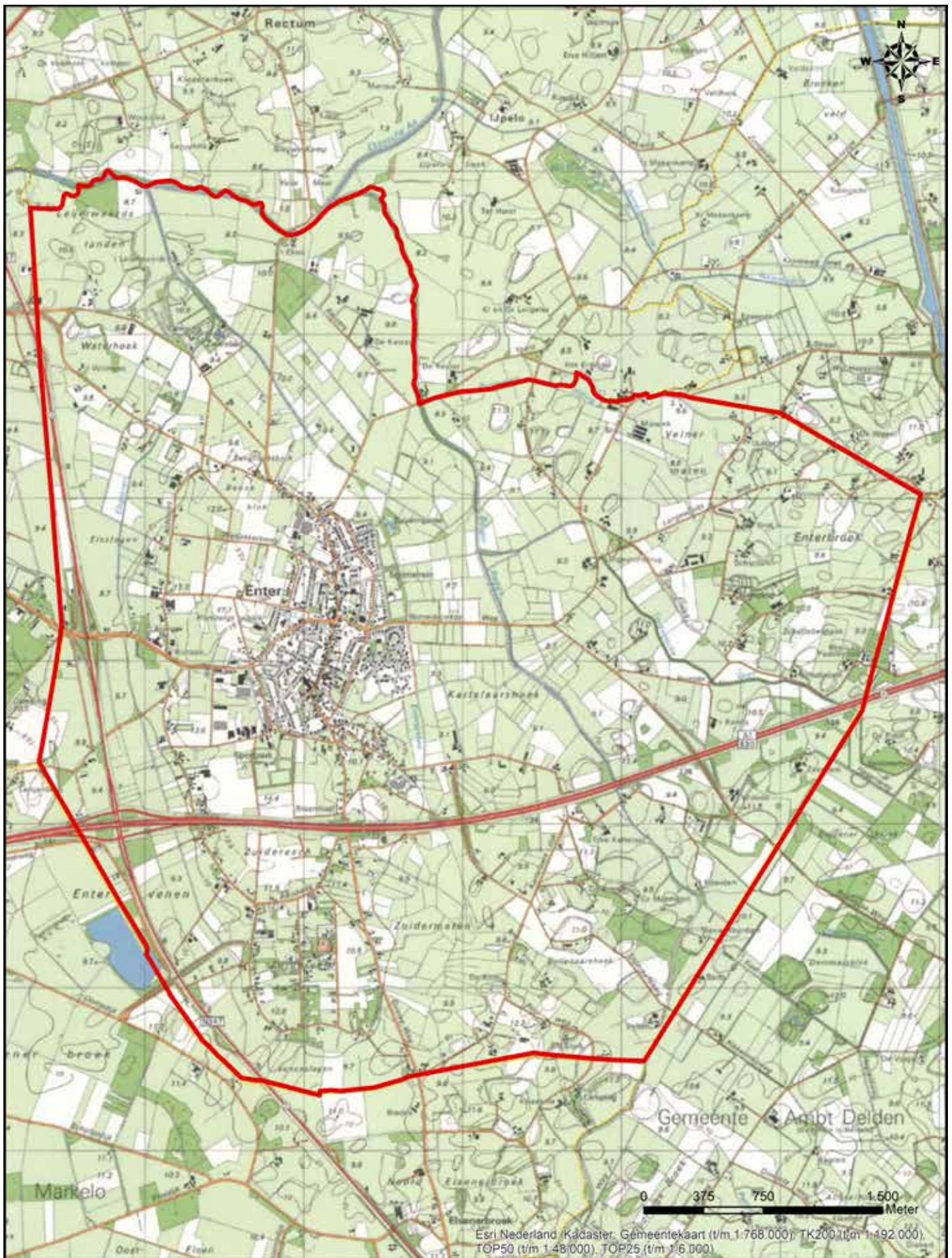
Afb. 5.6 Situatie onderzoeksgebied omstreeks 1965.

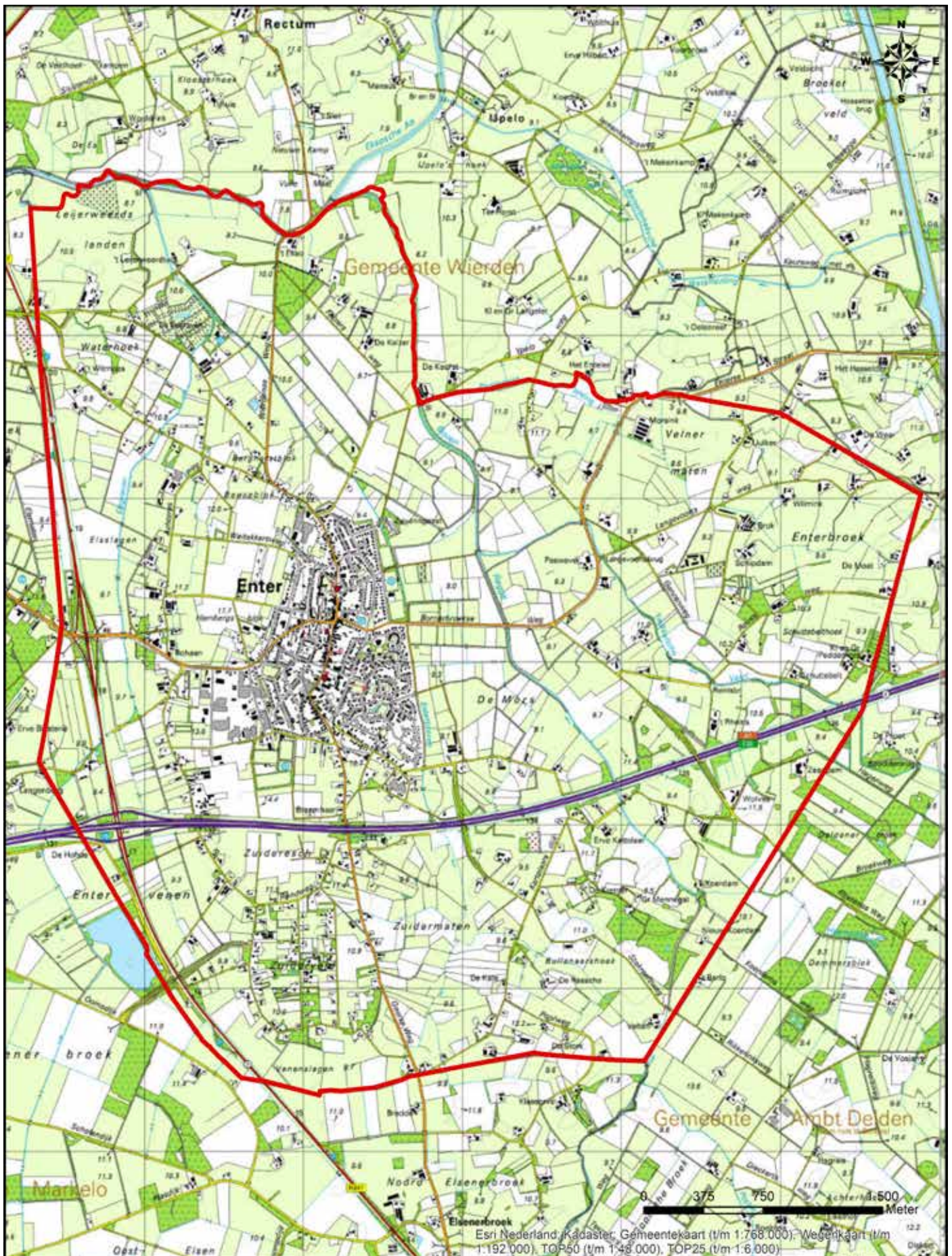
Afb. 5.7 Situatie onderzoeksgebied omstreeks 1976.

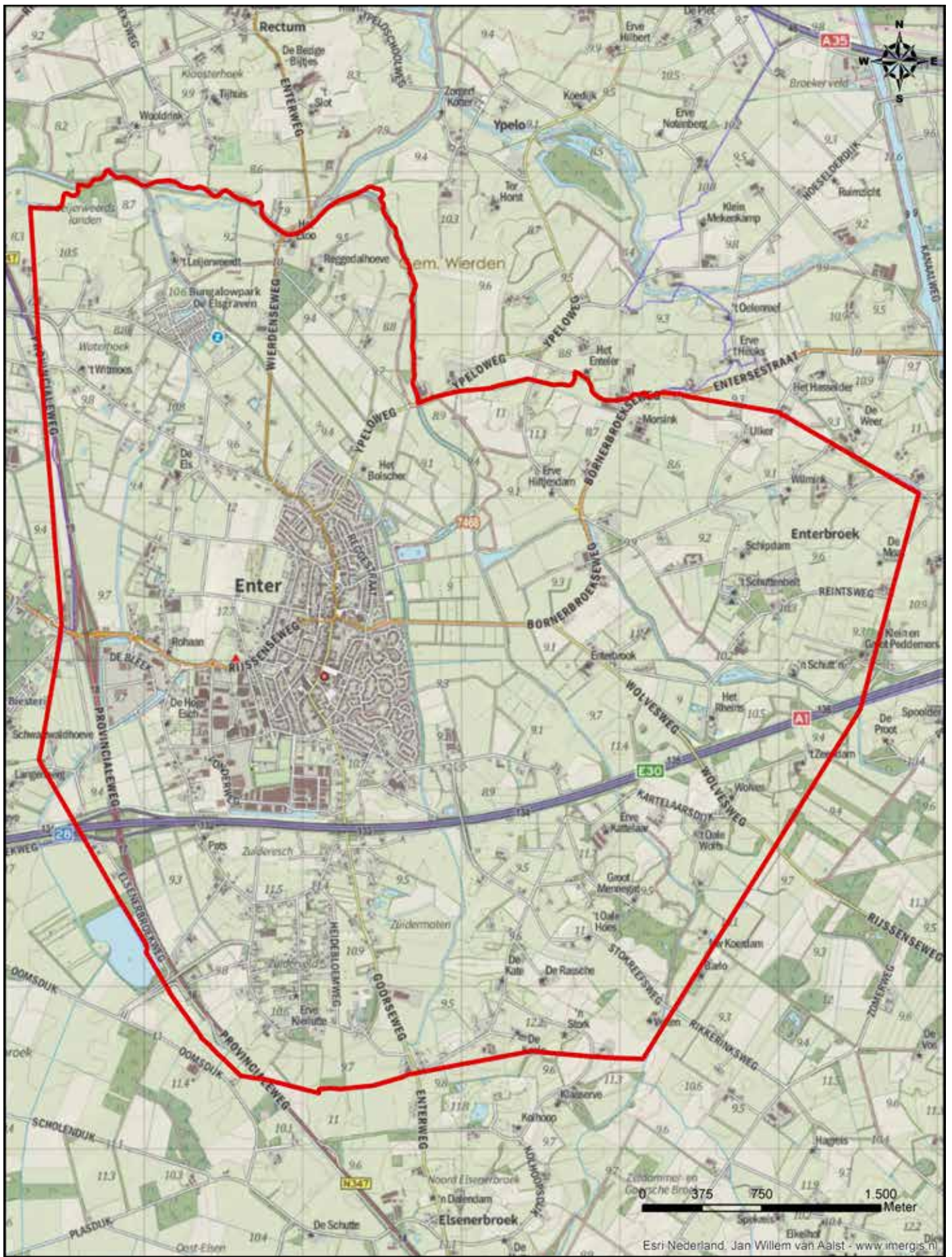
Afb. 5.8 Situatie onderzoeksgebied omstreeks 1988.

Afb. 5.9 Situatie onderzoeksgebied omstreeks 1996.

Afb. 5.10 Actuele topografie.

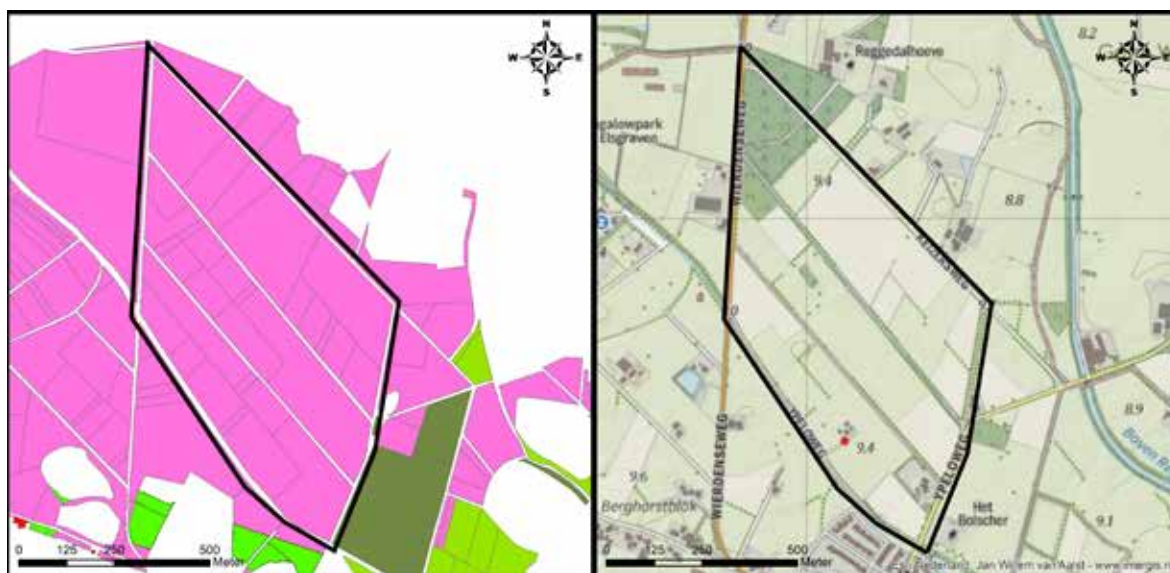

5.3 Relicten van ontginning

Binnen het onderzoeksgebied treft men verschillende relictten aan die terug te lijden zijn naar de ontginningen van de heide en het proces dat daaraan vooraf ging.

Verkavelingspatroon

Op basis van wat in de vorige hoofdstukken aan bod is gekomen kan gesteld worden dat de markeverdeling, die inmiddels zo'n 160 jaar achter ons ligt, een zeer grootse landschappelijke verandering is geweest voor Enter en van sterke invloed is geweest op de ontginning van de Enterse heide. Er ontstond als ware een geheel nieuwe landschappelijke hoofdstructuur op de voormalige markegronden. Met de markeverdeling werden heidegronden verkaveld. Ook werd een volledig nieuw wegenplan uitgerold. Vandaag de dag, zo'n 160 jaar, na de markeverdeling staat deze hoofdstructuur nog grotendeels overeind. Deze hoofdstructuur is niet zozeer een relict dat een direct gevolg is van ontginning maar werd wel gerealiseerd met ontginning als achterliggende gedachte. Weliswaar is er door ontwikkelingen als schaalvergroting in de landbouw en ruilverkaveling rationeler verkaveld en zijn kavels groter geworden maar op hoofdlijnen is de verkaveling zoals die met markeverdeling ontstond nog aanwezig. Een mooi voorbeeld hiervan treffen we aan op de Elsheide en in de Waterhoek (zie afb. 5.11). Een enkel perceel kent zelfs nog precies dezelfde perceelsomvang als ze met de markeverdeling kreeg (zie afb. 5.12).

Afb. 5.11 De hoofdstructuur die gerealiseerd werd met de markeverdeling is nog duidelijk herkenbaar in het onderzoeksgebied. Links uitsnede afb. 3.13 ter plaatse van de Elsheide en de Waterhoek, rechts uitsnede actuele topografie op diezelfde plek.

Afb. 5.12 Links uitsnede afb. 3.13 ter plaatse van de Kattelaarshoek, rechts uitsnede actuele topografie met daarop de digitale kadastrale kaart. In rood omrand het perceel dat vandaag de dag nog dezelfde omvang kent als met de markeverdeling, 160 jaar geleden.

Houtopstanden

Met de ontginning van de heide werden er verschillende houtsingels en -wallen en dennenbosjes aangelegd.¹ Enkele hiervan zijn nog (deels) aanwezig (zie afb. naast voorwoord, afb. 5.1 en 5.13 t/m 5.16). Deze dennen en dennenbosje zijn een opvallende verschijning in het gebied omdat de bomen en het bos binnen het onderzoeksgebied vandaag de dag veelal uit loofhout bestaan.² Het is op zich bijzonder dat er met de ontginningen houtsingels en -wallen zijn aangelegd met daarin dennen.

Maar weinig van de Enterse heide werd ontgonnen tot bos. Maar weinig van de ontginningsbossen zijn vandaag de dag nog aanwezig. Op de Elsheide werd omstreeks 1940, verdeeld over verschillende heidepercelen, een gemengd bos aangeplant.³ Dit bos is het omvangrijkste nog aanwezige 'heideontginningsbos' binnen het onderzoeksgebied en is in volksmond bekend als het Exoobos (zie afb. 5.17).

Afb. 5.13 Dennensingel aan de Langevoorstweg in de buurt Hieltjesdam

Afb. 5.14 Gemengd ontginningsbos op de Elsheide.

- 1 Zie afb. 3.25.
- 2 Eigen veldonderzoek, d.d. 11 mei 2018.
- 3 Ontginningsstudie Enter, gegevens ontginningen fase 4.

Afb. 5.15 Dennen in een houtsingel nabij de Wierdenseweg op de Elsheide.

Afb. 5.16 Dennen op het Zuiderveld.

Afb. 5.17 Het Exoobos op de Elsheide.

5.4 De karakteristieken van de jonge heideontginningslandschappen

In de loop der tijd heeft het landschap van de voormalige heidegebieden van Enter zich op een eigen manier ontwikkeld, ze vertonen dan ook verschillende karakteristieken. Aan de basis van deze karakteristieken ligt het cultuurlandschap dat met de markeverdeling ontstond. De buurten waar grote aaneengesloten heidevelden lagen zoals de Elsheide en omgeving en het Zuiderveld ontwikkelden zich duidelijk anders en hebben andere karakteristieken dan de ontginning in buurten met kleinere stukken heide zoals de Kraayenveldshoek, de Kattelaarshoek en de Hieltjesdam.

Elsheide, Waterhoek, Kramersveld en Berghorsterblok

Het grootste aaneengesloten heidegebied van Enter strekte zich uit over de Elsheide, de Waterhoek, het Kramersveld en het Berghorsterblok. Vandaag de dag kenmerkt dit gebied zich door vrij grootschalig landschap dat gedomineerd wordt door de landbouw. Men treft in dit gebied vooral een afwisseling van bouw- en weiland en boerderijen (zie afb. 4.18 t/m 4.21). In dit deel van het onderzoeksgebied ligt ook het grootste nog aanwezige ontginningsbos van het onderzoeksgebied (zie hiervoor).

Prominent aanwezig op het Kramersveld is het Landal bungalowpark Landgoed De Elsgraven (zie afb. 5.23). De kiem voor dit park werd omstreeks 1964 gelegd toen een stuk heide ontgonnen werd om er 'vijf zomerhuisjes gelegen in bos' te realiseren.⁴ In de loop der tijd groeide het geheel uit tot camping (zie ook afb. 5.22). In het begin van de jaren 1990 werd de camping 'geüpgrade' tot bungalowpark.⁵ Hier hebben een aantal voormalige heidevelden dus een recreatieve bestemming gekregen en kan men van een plaatselijk recreatielandschap spreken.

Het Zuiderveld

Binnen de jonge heideontginningen van Enter vormt het Zuiderveld een bijzondere eenheid. Geen van de jonge heideontginningsgebieden van Enter ontwikkelde zich zo als het Zuiderveld. Het gebied onderscheidt zich ten opzichte van het omliggende landschap en de andere jonge heideontginningsgebieden door de hoge bebouwings- en bewoningsdichtheid (zie ook afb. 5.10). Het Zuiderveld wordt ook wel de buitenwijk van Enter genoemd.⁶ Men treft hier een mixlandschap met (riante) woningen - onder meer de woningen die hoofdstuk 4 aan bod kwamen -, een camping en kleine perceeltjes gras- en bouwland en kleine stukjes bos (zie ook afb. 5.24 t/m 5.27).⁷

De Kattelaarshoek en de Kraayenveldshoek

De Kattelaarshoek en de Kraayenveldshoek kenmerken zich door een kleinschalig, gesloten, landschap (zie afb. 5.28 en 5.29). De heideontginningen die hier plaatsvonden onderscheiden zich niet specifiek ten opzichte van het omliggende landschap.

Schuttenbeltshoek en Hieltjesdam

Het landschap van de Schuttenbeltshoek en de buurt Hieltjesdam is een vrij grootschalig, open, landschap dat vooral ten dienste staat van de landbouw. Hier treft men vandaag de dag vooral grote percelen grasland (zie afb. 5.30 en 5.31). De heideontginningen die hier plaatsvonden onderscheiden zich niet specifiek ten opzichte van het omliggende landschap.

4 Ontginningstudie Enter, gegevens ontginningen fase 4.

5 Raadpleging diverse topografische kaarten (zie afb. 5.7 t/m 5.10).

6 Altena & Kraa, 1996, 15.

7 Eigen veldonderzoek, d.d. 11 mei 2018.

^^ Afb. 5.18 Grootchalige graslanden op de Elsheide.

^ Afb. 5.19 Bouwland op de Elsheide en Waterhoek.

^^ Afb. 5.20 Grasland op de Elsheide.

^ Afb. 5.21 Bouwland op de Elsheide.

^^ Afb. 5.22 Camping Leyerveerd omstreeks 1965.

^ Afb. 5.23 Bungalowpark Landgoed De Elsgraven op het Kramersveld.

^^ Afb. 5.24 Riante woning op het Zuiderveld.

^ Afb. 5.25 Klein bouwlandperceel op het Zuiderveld.

^^ Afb. 5.26 Vakantiepark Erve Kleilutte oip het Zuiderveld.

^ Afb. 5.27 Kleine graslandpercelen op het Zuiderveld.

^^ Afb. 5.28 Kleinschalig landschap in de Kattelaarshoek.

^ Afb. 5.29 Kleinschalig landschap in de Kraayenveldshoek.

^^ Afb. 5.30 Grote graslandpercelen in de Schuttenbeltshoek.

^ Afb. 5.31 Grote graslandpercelen in de Hieltjesdam.

5.5 Conclusie

160 jaar na de markeverdeling staat de landschappelijke hoofdstructuur die met de verdeling gecreëerd is - de verkavelingsstructuur en het wegen- en waterlopenpatroon - op hoofdlijnen nog altijd overeind. Op een enkele plek treft men nog dezelfde verkavelingsstructuur als die met de markeverdeling gecreëerd is. Deze structuur valt aan te merken het als grootste relict dat te relateren is aan de heideontginningen. De overige relicten bestaan vooral uit houtopstanden met daarbij het Exoobos als het omvangrijkste relict. Tot de relicten mogen tevens de 'ontginningswoningen' op het Zuiderveld gerekend worden (zie paragraaf 4.4)

De mate waarin de jonge heideontginningslandschappen van Enter zich onderscheiden van de omliggende landschappen is afhankelijk van de omvang die de heidegronden voor aanvang van de ontginningen hadden. De gebieden waarin de heidevelden niet zo omvangrijk waren - zoals in de Kattelaarshoek, Kraayenveldshoek, Schuttenbeltshoek en Hieltjesdam - kenden uiteraard ook kleinere heideontginningen. Deze hebben zich meer naar het omliggende landschap gevoegd. Hierbij herinneren op sommige plaats slechts enkele houtopstanden - in de vorm van dennen - eraan dat hier ooit heide aanwezig was. In deze buurten en het grootste voormalige heidegebied - Elsheide, Waterhoek, Kramersveld en Berghorsterblok - treft men vooral een agrarisch landschap.

Binnen de jonge heideontginningslandschappen van Enter is er een gebied dat zich echt onderscheidt ten opzichte van de ander jonge heideontginningen: het Zuiderveld. Terwijl de meeste heidegebieden zich ontwikkelden tot een nieuw agrarisch landschap, ontwikkelde op het Zuiderveld - mede beïnvloed door de fysisch-geografische ondergrond - zich een mixlandschap met diverse functies. Het Zuiderveld is een op zichzelf staande eenheid ten opzichte van de omgeving en ten opzichte van de andere voormalige heidegebieden.

Afb. 6.1 De Heidebloemweg op het Zuiderveld refereert aan de begroeiing die hier lange tijd dominant was.

6. Conclusies en aanbevelingen

6.1 Inleiding

Centraal in dit onderzoek staan de fasering en de ruimtelijke variatie in de jonge heideontginningen in voormalige marke Enter tussen 1800 en 1987. In het eerste deel van dit hoofdstuk wordt een resumé van de Enterse heideontginningen gegeven waarin de fasering van de ontginningen en de achtergronden die daarbij bepalend zijn geweest centraal staan. In het daaropvolgende deel staat de ruimtelijke variatie van de ontginningen centraal. Vervolgens zijn de fasering de ruimtelijke variatie en de fysieke en sociaal-economische achtergronden in een model samengevat: het Enterse heideontginningsmodel. Het hoofdstuk sluit af met een aantal aanbevelingen voor toekomstig onderzoek en een discussie op het proces en de resultaten.

6.2 Resumé van de Enterse heideontginningen

Wanneer we het over fasering van de ontginningen hebben dan gaat het zowel om de fasering die binnen de onderzoeksperiode - 1800 tot en met 1987 - aangebracht kan worden alsook om de omvang van de ontginningen binnen de verschillende fases. Het gaat daarbij zowel om de totaalomvang van de ontginningen in een specifieke fase alsook om de perceelsomvang per ontginning. Hierbij vallen er verbanden te leggen met de fysieke en de sociaal-economische achtergronden waartegen de ontginningen plaatsvonden.

De ontginningen kunnen onderverdeeld worden in de volgende fases:

1. 1800-1857: ontginningen in de nadagen van de Enter marke;
2. 1858-1888: ontginningen in de drie decennia na de markeverdeling;
3. 1889-1939: nieuwe instellingen, technieken en ontginningen onder overheidsinvloed;
4. 1940-1987: ontginningen in oorlogstijd en restontginningen.

In de eerste fase toen het markestelsel in Enter nog in werking was werd, hoewel exacte cijfers ontbreken, maar beperkt ontgonnen. Omvang van de in beeld gebrachte ontginningen: 8,3 hectare. De omvang per ontginning was over het algemeen klein, veelal kleiner dan 1.000 m². Ontginning was in deze fase gebonden aan de regels van de marke en stond altijd op gespannen voet met het gezamenlijke gebruik en beheer van de markegronden.

De markeverdeling vormde een sleutelmoment in de Enterse heideontginningsgeschiedenis. Na de markeverdeling, in 1857, namen de heideontginningen een hoge vlucht. Het zwaartepunt van de ontginningen voor Enter ligt in de dertig jaar na afloop van de markeverdeling, in de periode 1858-1888 (fase 2). In die periode werd 186,5 hectare ontgonnen. Hiermee wijkt Enter af van de rest van Twente waar het zwaartepunt voor de ontginningen wordt gedateerd op de periode 1910-1940.¹ Grote vraag hierbij is hoe men aan voldoende meststoffen kwam om de ontginningen te kunnen bemesten. Er was in die tijd immers sprake van een bemestingsprobleem. De heide moet in die tijd ook nog een belangrijke rol gespeeld hebben in het traditionele mestmaken. Een andere vraag is dus hoe men de afname van de heide heeft opgelost bij het bemesten van de reeds bestaande cultuurgronden. Met dit onderzoek zijn geen bronnen naar boven gekomen die hier een sluitende verklaring voor geven. In fase 2 had het aantal middelgrote ontginningen - tussen de 1.000 en 4.999 m² - overhand maar het aandeel kleine ontginningen was ook aanzienlijk.

Het grote areaal aan ontginningen tussen 1858 en 1888 kan vanuit een aantal sociaal-economische achtergronden verklaard worden. Ten eerste is er de markeverdeling waardoor de heide in privébezit kwam en ontgonnen kon worden onder vrije omstandigheden. Bij de markeverdeling hoorde een plan van wegen en waterlopen. Daarmee werd de heide al vroeg op rationele wijze ontsloten en daarmee goed bereikbaar. Ook werd de waterhuishouding van heidegronden verbeterd. Beide belangrijke voorwaarden voor ontginning. De destijds gunstige landbouwprijzen zullen de ontginningen ook gestimuleerd hebben. Wat mogelijk ook meegespeeld heeft is neergang van de zompvaart, waar een aanzienlijk deel van de Enterse bevolking lange tijd de kost mee won. Toen het aanbod aan vracht steeds minder werd moest men op zoek naar nieuwe bronnen van inkomsten. Mogelijk zochten de schippers hun nieuwe bron van inkomsten onder andere in de landbouw en zorgde dit voor een stimulans in de heideontginningen.

1 Thissen, 1993, 287.

In de laatste tien jaar van fase 2 en de eerste zeven jaar van fase 3 (van 1878 tot 1895) heerste de grote landbouwcrisis. Deze is zeker van invloed is geweest op het tempo van de ontginningen. Tijdens deze crisis werd er maar beperkt ontgonnen. De periode die hier direct op volgde (1895-1920) wordt in de literatuur aangeduid als een periode met gunstige landbouwconjuncturele omstandigheden. Tijdens deze periode had de ruime meerderheid van de ontginningen van fase 3 plaats.

Ten opzichte van fase 2 was er in fase 3 een sterke toename in het aantal ontginningen met een grote omvang - een half hectare en groter - en daalde het aantal kleine ontginningen sterk. Het aantal middelgrote ontginningen bleef ongeveer gelijk ten opzichte van fase 2. De toename in het aantal grote ontginningen kan verklaard worden door het feit dat de kunstmest in het onderzoeksgebied geïntroduceerd werd en de heide steeds meer haar functie binnen het landbouwsysteem verloor. De kunstmest kwam goedkoop beschikbaar doordat landbouwers zich gingen organiseren in boeren- en landbouwverenigingen. Met de opening van de spoorlijn Neede-Hellendoorn, waar Enter een halteplaats in kreeg, werd de aanvoer van kunstmest alleen maar eenvoudiger. De landbouwvereniging van Enter heeft ook een stimulerende werking gehad op de mechanisatie van de landbouw en daarmee waarschijnlijk ook bij het inzetten van mechanische werktuigen bij ontginning. Mogelijk was de vereniging de eigenaar van de eerste trekker in de omgeving. De oprichting van boerenverenigingen in combinatie met de introductie van de kunstmest is zeker van positieve invloed geweest op de ontginningen. Slechts een beperkt areaal aan heide werd ontgonnen met steun van de overheid in de vorm van grondbelastingvrijstelling na ontginning. De invloed van de overheid op de ontginningen valt dan ook als zwak aan te merken.

Ten aanzien van de fysieke factoren - de fysieke geografie - in relatie tot de fasering van de ontginningen kan geconcludeerd worden dat men er goed bewust van was welke heide men het gemakkelijkste kon ontginnen. De vroegste ontginningen lagen op de hogere, drogere, delen in het landschap. In de latere fases, toen de kennis, het inzicht en de techniek om te ontginnen verbeterde, werd de lager gelegen en nattere heide steeds meer ontgonnen. Uitzondering binnen dit verhaal vormt het Zuiderveld. Dit hooggelegen en droge heideveld werd vooral in fase 4 ontgonnen. Reden hiervoor waren het sterke microreliëf en de aanwezigheid van zwerfkeien die ontginning moeilijk maakten.

Voor de ontginningen in de periode 1940-1987 - fase 4 - vallen geen specifieke sociaal-economische achtergronden te benoemen die van invloed zijn geweest op de ontginningen. In de voorgaande fases waren voldoende randvoorwaarden geschept om tot succesvolle ontginning te komen. In deze fase was de meeste heide van Enter al ontgonnen. In deze fase werd er 59,5 hectare heide ontgonnen. Een ruime meerderheid van de ontginningen in deze fase had een middelgrote omvang.

6.3 Ruimtelijke variatie

Sterk bepalend voor de ruimtelijke variatie tussen de ontginningen is de markeverdeling geweest. Met de markeverdeling werd er een geheel nieuwe landschappelijke hoofdstructuur gecreëerd bestaande uit een nieuwe verkavelingsstructuur voor de voormalige markegronden en een nieuw wegenpatroon. Bij de verdeling hoorde een plan van wegen en waterlopen. Het wegenpatroon van begin 19e eeuw werd met de markeverdeling volledig hertekend. Na markeverdeling ontstond een patroon van vooral recht uitgemeten wegen. Door dit plan werd de heide al vroeg op rationele wijze goed ontsloten en beter ontwaterd. Het plan van wegen en waterlopen vormde het kader voor de ontginningen. In later stadium werd nauwelijks nieuwe wegeninfrastructuur aangelegd bij ontginning. Met de markeverdeling werden de heidegebieden zowel blokken als in stroken van wisselende omvang verkaveld. De grotere heidegebieden van Enter werden in regelmatige blokken en stroken verkaveld. Bij de kleinere heidegebieden was een onregelmatige blokverkaveling meer voorkomend.

Door de bank genomen kan gesteld worden dat er geen specifieke ontwerpen aan de basis van de ontginningen hebben gestaan. De ontginningen vonden plaats binnen de verkavelingsstructuur van de markeverdeling. Binnen deze structuur werden vooral praktische keuzes gemaakt. Vooral in fase 2 kwam het voor dat percelen gesplitst werden om gedeeltelijk te ontginnen hetgeen verklaard kan worden vanuit het bemestingsprobleem. Ook kwam het voor dat een perceel gesplitst werd als er tot verschillende vormen van grondgebruik ontgonnen werd. Met betrekking tot de fysieke geografie in relatie tot de ruimtelijke variatie van de ontginningen kan gesteld worden dat, vooral in de eerste fases, rekening gehouden werd met de fysieke-geografische ondergrond door heide tot bouwland en bos te ontginnen op de hogere, drogere, delen in het landschap. De lagere en nattere heide werd vooral tot weiland en in beperkte mate tot hooiland ontgonnen.

De ruimtelijke variatie kan mede verklaard vanuit de bij de ontginningen betrokken actoren. In Enter werd vooral door lokale personen ontgonnen. De meeste ontginningen werden door landbouwers uitgevoerd maar ook door arbeiders en ambachtslieden werd een aanzienlijk deel van de heide ontgonnen. Samen waren deze groepen goed voor meer dan 75% van het oppervlak aan ontginningen. De rol van kapitaalbezitters en instellingen was beperkte. Qua landschapsstructuur verschilden de ontginningen van arbeiders en ambachtslieden en landbouwers niet van elkaar. Door de afwezigheid van projecten van ontginningsmaatschappijen kwamen grote planmatige ontginningen in het onderzoeksgebied niet voor. Doordat het grootste deel van de Enterse heide tot landbouwgrond ontgonnen werd ontstond vooral een nieuw agrarisch landschap. Maar een beperkt deel van de heide werd tot bos ontgonnen. De variatie in het grondgebruik was dus maar beperkt. Er werden met de ontginningen maar beperkt nieuwe boerderijen gesticht. De landschapsstructuur in de relatie tot de dominantie van landbouwers binnen de ontginning van de Enterse heide sluit vrij goed aan bij het beeld dat Thissen schets voor wat hij boerenuitbreidingsontginning noemt: *'Het ontstane landschap is kleinschalig met tamelijk veel perceelsrandbegroeiing en vrijwel zonder bebouwing.'*² Dit beeld past bij het grootste deel van de Enterse heideontginningen. Na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde het Zuiderveld zich tot de buitenwijk van Enter. Het 'agrarisch motief' ontbrak hierbij waarschijnlijk veelal.

De ontginningsgeschiedenis van het onderzoeksgebied komt in het hedendaagse landschap op verschillende manieren tot uiting. De huidige ruimtelijke variatie tussen de verschillende voormalige heidegebieden kan verklaard worden vanuit de omvang van de heidevelden voor aanvang van de ontginningen hadden en de fysieke-geografische situatie. Het wegenpatroon dat met de markeverdeling aangelegd werd staat 160 jaar na de markeverdeling, nog steeds grotendeels overeind. Binnen dit 'raamwerk' is in de loop der tijd door processen als schaalvergroting in de landbouw en ruilverkaveling rationeler verkaveld en zijn kavels groter geworden maar op hoofdlijnen is de verkaveling zoals die met markeverdeling ontstond nog aanwezig. Op een enkele plek treft men nog dezelfde kavelomvang als die met de markeverdeling gecreëerd is. De overige relictten bestaan vooral uit houtopstanden zowel uit dennen(singels) en ontginningsbosjes. Het Exoobos op de Elsheide is het omvangrijkste bosrelict binnen het huidige landschap van de heideontginningen dat nog altijd door agrarisch grondgebruik gedomineerd wordt.

2 Thissen, 1993, 295.

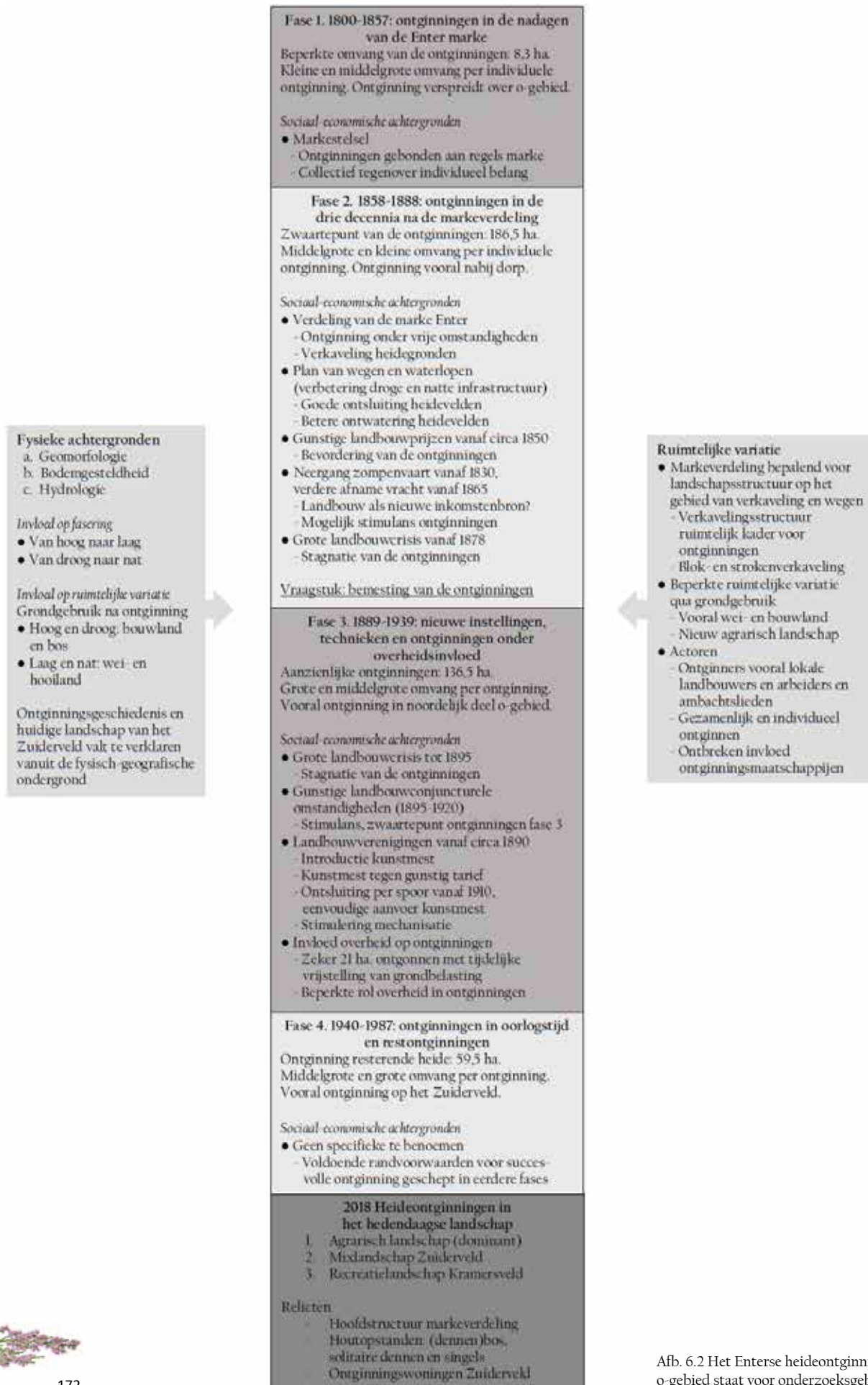
Op het Kramersveld hebben een aantal voormalige heidevelden een recreatieve functie in de vorm van het Landal bungalowpark Landgoed De Elsgraven. Men kan van een plaatselijk recreatielandschap spreken. Binnen de jonge heideontginningslandschappen van Enter is het Zuiderveld het enige voormalige heidegebied dat zich echt onderscheidt ten opzichte van de andere voormalige heidegebieden. Ook onderscheidt het veld zich van het omliggende landschap. Op het Zuiderveld treft men een mixlandschap met verschillende functies en een hoge bebouwings- en bewoningsdichtheid. Met de ontginning van het veld werden meerdere woningen uit hetzelfde basisontwerp opgetrokken. Een aantal van deze woningen is nog steeds aanwezig. De fysisch-geografische ondergrond is bepaald geweest bij de ontwikkeling van het gebied. Het gebied was maar moeilijk geschikt te maken voor de landbouw.

Hoe de kleinere heidevelden en -ontginningen zich ontwikkeld hebben is afhankelijk van de schaal van het omliggende landschap. Het landschap van de Kattelaars- en Kraayenveldshoek ten opzichte van het landschap van de Schuttenbeltshoek en de Hieltjesdam is hier illustratief voor. De Kattelaarshoek en de Kraayenveldshoek kenmerken zich door een kleinschalig landschap waarin de heideontginningen zijn opgenomen. Het landschap van de Schuttenbeltshoek en de Hieltjesdam is een vrij grootschalig landschap waarin de heideontginningen onderdeel geworden zijn van grote percelen grasland.

6.4 Het Enterse heideontginningsmodel

De resultaten en conclusies van dit onderzoek vallen samen te vatten in het Enterse heideontginningsmodel.

6.5 Aanbeveling voor nader onderzoek

Belangrijkste aanbeveling die voorkomt uit dit onderzoek is om bij toekomstig onderzoek een bredere onderzoeksperiode te hanteren. Jonge heideontginningen worden in de bestaande literatuur veelal verbonden met de periode 1890-1950. Uit deze scriptie is gebleken dat het zwaartepunt van de ontginningen in Enter voor deze periode lag. Uit toekomstig onderzoek in andere gebieden zal moeten blijken de situatie in Enter uniek is of dat er nog andere gebieden zijn waar zich soortgelijke ontwikkeling heeft voltrokken.

Een groot en belangrijk vraagteken blijft hoe men aan de benodigde meststoffen kwam om zo vroeg al tot zulke aanzienlijke ontginningen over te gaan. De constatering van deze vroege omvangrijke ontginningen die met dit onderzoek is gedaan is een eerste stap. De verklaring van de wijze waarop deze ontginningen plaatsvonden zou een echte bijdrage leveren aan de wetenschappelijke kennis. De kans dat hier ooit opheldering over komt zal echter klein zijn. Thissen concludeerde dit in feite al in zijn proefschrift: *'In het Overijssel van omstreeks 1850 lagen, anders dan in Drenthe, Gelderland, Brabant en Limburg, maar weinig grote heidevelden. In Salland en Twente bevond zich weliswaar veel heide, maar verspreid in zeer vele, kleinere velden. Het gehele landschap, met de fysische basis daarvan, had en heeft een andere schaal, meer als in de Achterhoek, met vele kleine en grotere landgoederen en een fijnmazige structuur van wegen en waterlopen. Door deze afwijkende, complexe structuur en het ontbreken van voldoende schriftelijke gegevens is het lastig greep te krijgen op de relevante ontwikkeling wat betreft heideontginningen in deze streken'*.³ Met deze scriptie is ondanks deze complexe structuur en de beperkte bronnen tot op zekere hoogte gedetailleerde langtermijnstudie naar de heideontginningen van Enter uitgevoerd.

Bij het uitvoeren van het onderzoek naar de ontginningen is gebruik gemaakt van kadastrale gegevens omdat deze over het algemeen als zeer nauwkeurig worden beschouwd. Echter is met dit onderzoek aangetoond dat in sommige gevallen het grondgebruik zoals dat in de kadastrale archieven vermeld staat verschilt met de situatie in het veld en die op topografische kaarten. Dit was onder meer het geval bij heide die na de markeverdeling als broekweiland werd aangemerkt. Het zou interessant zijn om inzicht te verkrijgen in de wijze waarop het grondgebruik na de markeverdeling is vastgesteld. Kortom: welke criteria werden er bij het kadaster gehanteerd om het grondgebruik - het soort van eigendom - vast te stellen?

6.6 Discussie

Een groot deel van de tijd die beschikbaar was voor het uitvoeren van dit onderzoek is opgegaan aan het in beeld krijgen van de ontginningen met behulp van kadastrale archieven. Hiermee is een uitgebreide en zeer gedetailleerde database over de ontginningen verkregen. De gehanteerde methode heeft ervoor gezorgd dat er minder tijd overbleef om andere zaken nader te belichten. De gemaakte keuze is echter goed te verdedigen. Het alternatief voor het gebruik van kadastrale archieven was het gebruik topografische kaarten. Gebruik hiervan had veel minder (gedetailleerde) gegevens opgeleverd om de fasering en ruimtelijke variatie te verklaren.

Getracht is de fasering en ruimtelijke variatie van de heideontginningen mede te verklaren vanuit een aantal vooraf opgestelde sociaal-economische achtergronden. Dit betreffen vooral achtergronden die uit eerdere onderzoeken naar heideontginningen naar voren zijn gekomen. Ongetwijfeld zullen er nog meer achtergronden zijn die van invloed zijn geweest op de fasering en de ruimtelijke variatie van de ontginningen.

Om de landschappelijke situatie van Enter aan het begin van de 19e eeuw te schetsen en om de invloed van fysieke factoren de ontginningen te verklaren is er gebruik gemaakt van contemporaine gegevens die gekoppeld is aan historische kadastrale gegevens. Echter is het landschap in de afgelopen 200 jaar veranderd daarmee zullen de actuele gegevens niet overal volledig representatief zijn voor de situatie zoals die was voor en toen de heide ontgonnen werd.

Getracht is om informatie over de ontginningen te verzamelen onder ontginners en hun (klein)kinderen en andere personen. Dit helaas maar beperkt gelukt waardoor er - ook in verhouding tot ander onderzoek naar jonge heideontginningen - maar weinig informatie over de organisatie en de techniek van de ontginningen naar boven is gekomen. Wat ook ontbreekt zijn foto's van de uitvoering van de ontginningen. Blijkbaar vond men het niet bijzonder genoeg om de ontginningswerkzaamheden op beeld vast te leggen.

3 Thissen, 1993, 280.

Lijst van geraadpleegde bronnen

Archiefbronnen

Gemeentearchief Wierden

- Inventarisnummer 828: "Veenbranden", bos- en heidebranden: maatregelen ter voorkoming daarvan, alsmede het verlenen van vergunningen tot het afbranden van percelen heide waaraan een agrarische bestemming gegeven wordt (1919-1937).
- Inventarisnummers 395-398: "Grondbelasting" houdende vnl. belastingaangiften voor ongebouwde eigendommen en staten van ongebouwde eigendommen, waarvoor wegens ontginning een periode van vrijdom van belastingbetaling wordt verleend (nov. 1919-1938).
- Inventarisnummer 1240: Omschrijving van waterwegen en hoofdwegen voor verdeling Marke te Enter, 1853 - 1854.

Historisch Centrum Overijssel (HCO), Zwolle

Toegangsnummer 0025: Provinciaal Bestuur van Overijssel

- Inventarisnummer 9775: Gemeenteverslagen, 1842 - 1936 (1939), Wierden, 1842 - 1844 en 1846 - 1860.
- Inventarisnummer 9776: Gemeenteverslagen, 1842 - 1936 (1939), Wierden, 1861 - 1872.
- Inventarisnummer 9777: Gemeenteverslagen, 1842 - 1936 (1939), Wierden, 1873 - 1883.
- Inventarisnummer 9778: Gemeenteverslagen, 1842 - 1936 (1939), Wierden, 1884 - 1895.
- Inventarisnummer 9779: Gemeenteverslagen, 1842 - 1936 (1939), Wierden, 1896 - 1900 en 1903 - 1908.
- Inventarisnummer 9780: Gemeenteverslagen, 1842 - 1936 (1939), Wierden, 1909 - 1917, 1919 en 1922 - 1923.
- Inventarisnummer 9781: Gemeenteverslagen, 1842 - 1936 (1939), Wierden, 1924 - 1928.

Toegangsnummer 0157: Marken in de provincie Overijssel

- 1.31. Enter
 - Inventarisnummer 314: Markeboeken, 1660-1819.

Toegangsnummer 0330.1: Twentsche, later Overijsselsche Landbouw Maatschappij (OLM)

- 3.2.1.3. Afdeling Enter, 1920-1972
 - Inventarisnummer 1403: Registers van notulen van de vergaderingen van het bestuur en van het bestuur en de Raad van Commissarissen gezamenlijk, 1920-1928.
 - Inventarisnummer 1404: Registers van notulen van de vergaderingen van het bestuur en van het bestuur en de Raad van Commissarissen gezamenlijk, 1942-1954.
 - Inventarisnummer 1405: Registers van notulen van de vergaderingen van het bestuur en van het bestuur en de Raad van Commissarissen gezamenlijk, 1954-1959.
 - Inventarisnummer 1415: Statuten van de Coöp. Landbouwvereniging "Afdeling Enter der Overijsselsche Landbouwmaatschappij" te Enter, zoals opgenomen in het Bijvoegsel nr. 8327 tot de Nederlandsche Staatscourant van 23 juni 1926, nr. 119, Rotterdam, z.j.
 - Inventarisnummer 1419: Jaarverslagen, 1927/28 en 1931/32-1938/39.
- 3.2.1.3.5.1. Archief van de Boerenvereniging "Enter en Omstreken" te Enter
 - Inventarisnummer 1420: Notulen van de vergaderingen van de leden, 1913-1914.

Privéarchief Henk Woolderink

- Markeboek Enter, 1819-1857.
- Kadastrale gegevens percelen markeverdeling Enter secties D & E, 1858.
- Reconstructiekaart markeverdeling Enter.

Kadaster Archiefviewer 2.0 (online)

Gebruikt voor het raadplegen van kadastrale leggers en hulpkaarten ten behoeve van het achterhalen van de datering van ontginningen, het oppervlak van de ontginningen, het grondgebruik na ontginningen, de bij ontginning betrokken actoren (eigendomssituatie) en eventuele wijzigingen in de perceelsomvang bij ontginning.

Cartografie

GIS datasets

AHN2 50cm maaiveld. Esri Nederland, AHN.

Bodemkaart 1:50.000.

DKK - Digitale Kadastrale Kaart. Esri Nederland; Kadaster.

HisGIS-data Wierden. Fryske Akademy.

Geomorfologische kaart Zuidwest Twente. Maas, G.J. (2007) Wageningen: Alterra.

Lichtgrijze Canvas RD. Esri Nederland, Community Maps Contributors.

Open Topo, Esri Nederland, Jan Willem van Aalst.

TMK 1850 Nettekeningen (kleur). Esri Nederland, Kadaster.

Topografische kaarten (geraadpleegd als Historische topografische data, Esri NL Content):

- Bonnebladen
 - 378 voor de jaartallen 1891, 1898, 1911, 1922 en 1935.
 - 397 voor de jaartallen 1898 en 1935.
- Topografische kaarten
 - 1954, 1965, 1976, 1988, 1996 en 2017.

Overige cartografie

Bodemkartering landinrichtingsgebieden Rijssen en Enter, kaart 3 en 4, 1:10.000. 1990, Wageningen: Staring Centrum.

De atlas van Huguenin - Militair-topografische kaarten van Noord-Nederland 1819-1829. Geraadpleegd via: http://gisopenbaar.overijssel.nl/viewer/app/atlasvanoverijssel_basis/vl

Fysisch-geografische kaart van Oost-Nederland. Van Beek, 2009, kaartenbijlage 1.

Fysisch-geografische kaart van Zuidwest-Twente. Van Beek, 2009, kaartenbijlage 5.

Kaart der woeste gronden in Nederland bewerkt door H. Blink; uitgegeven door de Afdeeling Amsterdam der Nederlandsche Heidemaatschappij, met subsidie van het hoofdbestuur. <http://imagebase.ubvu.vu.nl/cdm/ref/collection/krt/id/4875>

Kaart Natuurbeheertypen Enters Reggedal, 2017. Almelo: Waterschap Vechstroom.

Kadastrale Hulpkaarten, gemeente Wierden, secties D en E, via de Kadaster Archiefviewer 2.0.

Reconstructiekaart markeverdeling Enter, privéarchief Henk Woolderink.

Topografische kaarten 1850 – heden via <http://www.topotijdreis.nl/>

Geraadpleegde personen

Altena, J., lokaal historicus, auteur diverse publicaties en artikelen over Enter en omgeving.

Bolscher, C., initiatiefnemer Enters Reggedal en mede-eigenaar Bolscher meer dan vlees.

Mekenkamp, J., Inwoner van Enter, lid stichting Oudheidkamer Enter.

Vermaut, T., GIS-specialist Fryske Akademy.

Woolderink, H., regionaal historicus, auteur diverse artikelen over Enter en onderzoeker markeverdelingen in Twente.

Krantenartikelen

Twentsche Courant Tubantia d.d. 18 mei 2017. *Werelddorp Enter*.

Literatuur

Adama van Scheltema, C.S. (1904) *Zwervers Verzen*. Amsterdam: S. L. Van Looy.

Altena, J., *et al.* (1988) *Enter 800*. Enter: Stichting Oudheidkamer Buisjan.

Altena, J. & Kraa, G. (1990) *Enter 802*. Enter: Stichting Oudheidkamer Buisjan.

Altena, J. & Kraa, G. (1996) *Enter 808*. Enter: Stichting Oudheidkamer Buisjan.

Altena, J. (2012) *Varia uit Enters Verleden*. Enter: Stichting Oudheidkamer Buisjan. ISBN 9789081923712.

Ballot, A. (1870) *Eigenaardigheden van het Twentsche dialect*, uitgegeven in 1968. Hengelo (Ov): Boekhandel Broekhuis.

Beek, R. van (2009) *Reliëf in Tijd en Ruimte. Interdisciplinair onderzoek naar bewoning en landschap van Oost-Nederland tussen vroege prehistorie en middeleeuwen*. Wageningen: Wageningen Universiteit. ISBN 9789085854609.

Berendsen, H.J.A. (2005) *Landschappelijk Nederland. Fysische geografie van Nederland*. Utrechts: Perspectief Uitgevers.

Bieleman, J. (1992) *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-1950*. Amsterdam: Boom.

Bieleman, J., *et al.* (1994) *Boerenlandschap in beweging*. Groningen: REGIO-PROjekt.

Bieleman, J. (2008) *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000*. Amsterdam: Boom.

Blink, H. (1929) *Woeste gronden, ontginning en bebossching in Nederland voormaals en thans*. 's-Gravenhage: Mouton.

Blok, W., *et al.* (2015) *Samen maken we het Reggedal*. Almelo: Waterschap Vechtstromen.

Boosten, M. (2010) *Historisch onderzoek greppel Eperholt en wal Sprengbos*. Wageningen: Stichting Probos.

Bouman, M.T.I.J., Bos, J.A.A. & Beek, R. van (2013) *Van wildernis naar cultuurlandschap. Een reconstructie van de regionale vegetatieontwikkeling van Twente in het Holoceen*. Amersfoort: ADC ArcheoProjecten.

Bruins, G., *et al.* (2017) *Projectplan Waterwet Reggedal Enter*. Almelo: Waterschap Vechtstromen.

Demoed, H.B. (1987) *Mandegoed schandegoed*. De markeverdelingen in Oost-Nederland in de 19de eeuw. Zutphen: De Walburg Pers. ISBN 9060115686.

- Demoed, H.B. (1984) *Marken rond Zutphen*. In: Oud-Zutphen, Tijdschrift van de historische vereniging Zutphen. Volume 3, nr. 3, p. 57-62.
- Eijken, E.D., Brood, P. & Mooijweer, J. (2007) *Compendium van het Overijssels recht vóór 1811*. Kampen: Stichting IJsselacademie. ISBN 9789066971868.
- Engelen van der Veen, G.A.J. van (1924) *Geschiedkundige Atlas van Nederland. Marken in Overijssel*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Ernst, J. (2014) *Landschappelijke ontwikkelingen in Noordoost Twente 1832-1933. Het effect van de markeverdeling op het landschap van het in Beuningering Binnen- en Achterveld en het Lutterzand*. Lichtenvoorde: Joris Ernst.
- Everste – Crince Le Roy, A.M.C., et al. (2000) *Kadastrale Atlas Overijssel 1832, Rijssen en Wierden* (tekstdeel en kaartenmap). Zwolle: Drukkerij Waanders. ISBN 90-75097-08-5.
- Gietelink, A.J.H. (1950) *Enter, Historisch-geografische schets van een merkwaardig dorp*. In: Tijdschrift van het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap. Jaargang 57, nr. 4, p. 451-468.
- Groenedijk, T. (2000) *Nederlandse plaatsnamen*. Hoogeveen: Slingenberg Boekproducties. ISBN 9076113815.
- Groenewoudt, B.J., et al. (2006) *Het zandeilandenrijk van Overijssel*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. ISBN 9057990822.
- Hermans, H. (1945) *Hoe Nederland groeide: anderhalve eeuw bodemwinning en bodemverbetering*. Bussum: Brand.
- Heusinkveld, E. (1998) *Lokaalspoorwegen in Twente en de Achterhoek*. Haarlem: Schuyt & Co. ISBN 9789060974636.
- Heuvel, H.W. (1927) *Oud-Achterhoeksche boerenleven*. Terborg: Uitgeverij Gherre.
- Hoogh, B. de (1932) *De economische beteekenis der ontginningen*. Rotterdam: Donner.
- Kijk in de Vegte, H.H. (2018) *Jonge heideontginningen tussen Pesse, Echten, Ruinen en Koekange (Zuidwest-Drenthe) van 1860 tot 1970. Een vergelijkend onderzoek van actoren, ontwerp, organisatie en uitvoering*. Ansen: Hans Kijk in de Vegte.
- Kraa, G.J. (2011) *Varend langs de Regge*. Enter: De Regionale Stichting Enterse Zomp. ISBN 978909026495.
- Prakken, J. (1934) *De es te Enter*. In: *Nomina geographica Neerlandica: geschiedkundig onderzoek der Nederlandsche aardrijkskundige namen*. Volume 9, p. 117-132.
- Prakken, J. (1960) *De beginaanlag van de Es te Enter*. In: *Tijdschrift voor kadaster en landmeetkunde*. Volume 76, p. 310-317.
- Provincie Overijssel (2017) *Catalogus Gebiedskenmerken Overijssel*. Zwolle: Provincie Overijssel.
- Schroor, M. & Versfelt, H.J. (2005) *De atlas van Huguenin. Militair-topografische kaarten van Noord-Nederland, 1819-1829*. Groningen: Heveskes. ISBN 9789080672796.
- Schukkink, J. (2015) *Levend landschap: Een cultuurgeschiedenis van het Lonneker Land en de Vliegbasis Twenthe*. Enschede/Doetinchem: Jan Schukkink en AFdH Uitgevers.
- Schutten, G.J. (1981) *Varen waar geen water is*. Hengelo: Uitgeverij Broekhuis. ISBN 9789070162121.
- Slicher van Bath, B. (1977) *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel*. Utrecht: Hes Publishers. ISBN 9061943310.

Slicher van Bath, B. (1972) *Mensch en land in de middeleeuwen. Bijdrage tot een geschiedenis der nederzettingen in Oostelijk Nederland*. Arnhem: Gysbers & Van Loon.

Slicher van Bath, B, et al. (1970) *Geschiedenis van Overijssel*. Deventer: Kluwer.

Sneller, D.W., et al. (1943) *Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw 1795-1940*. Groningen: Wolters. Uitgeversmaatschappij N.V.

Spek, T. (2004) *Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie*. Utrecht: Uitgeverij Matrijs. ISBN: 978-90-5345-254-7.

Thissen, P.H.M. (1994) *Van Heide tot boerenland en bos, regionale verscheidenheid in: heideontginningslandschappen 1850-1940*. In: *Jonge landschappen 1800-1940*. Utrecht: Matrijs. ISBN 9789053450413.

Thissen, P.H.M. (1993) *Heideontginning en modernisering. In het bijzonder in drie Brabantse peeltgemeenten 1850-1940*. Utrecht: Matrijs. ISBN 9789053450277.

Trompetter, C. & Luiten van Zanden, J. (2001) *Over de geschiedenis van het platteland in Overijssel (1500-1850)*. Zwolle: IJsselacademie. ISBN 9066971258.

Waterschap Vechtstromen (z.d.) *Reggedal Enter, Ruimte voor water, natuur en beleving*. Almelo: Waterschap Vechtstromen.

Wittenboer, S. van den (2017) *Veranderend platteland. Hoe agrarische modernisering het Twentse Platteland veranderden en hoe die veranderingen werden beleefd (1800-1985)*. Groningen: Shera van den Wittenboer.

Woolderink, H. (2015) *Historisch boerderij-onderzoek in het richterambt Kedingen*. Enschede: Vereniging Oudheidkamer Twente.

Z.a. (1972) *In memoriam H. Brunnenkreef* In: *De Recht Voor*, personeelsblad van NV Heidemaatschappij Beheer. Jaargang 24, nr. 5, p. 8.

Websites

<https://bagviewer.kadaster.nl/lvbag/bag-viewer/index.html#?geometry.x=160000&geometry.y=455000&zoomlevel=0>

<http://dewiezer.nl/search/node/berghorst>

<http://www.enterserfgoed.nl/verhalen/naam-en-ouderdom-enter/>

<http://www.enterserfgoed.nl/verhalen/verdeling-marke-enter-in-tapperij-de-halve-maan/>

<https://www.entoen.nu/nl/overijssel/twente/enter/bello>

<https://www.entoen.nu/nl/overijssel/twente/enter/ennethere>

<https://www.entoen.nu/nl/overijssel/twente/enter/noord-en-zuideinde>

<https://www.entoen.nu/nl/overijssel/twente/weerselo/abtb-weerselo->

<https://www.historischcentrumoverijssel.nl/zoeken-in-decollecties/archieven?mivast=141&mizig=210&miadt=141&micode=0145&milang=nl&miview=inv2#inv3t2>

<http://www.hisgis.nl/hisgis/rasterkaarten/TMK>

<http://www.meertens.knaw.nl/mgw/maat/45>

<http://www.meertens.knaw.nl/mgw/maat/246>

<http://www.overijssel.nl/thema's/natuur-en-landschap/projecten-0/landinrichting-enter/project/geschiedenis/>

<https://www.vechtstromen.nl/projecten/projecten/artikel/>

<http://www.topotijdreis.nl/>

Verantwoording afbeeldingen en tabellen

Afbeeldingen

Voorpagina <http://www.smk.dk/udforsk-kunsten/highlights/frederik-vermehren-en-jysk-faarehyrde-paa-heden/>
Foto naast
voorwoord Auteur.

Hoofdstuk 1

- 1.1 Inrichtingsgebied Enters Reggedal op basis van: *Kaart Natuurbeheertypen Enters Reggedal*, 2017. Almelo: Waterschap Vechstromen.
- 1.2 Auteur.
- 1.3 *Ibidem*.
- 1.4 <http://imagebase.ubvu.vu.nl/cdm/ref/collection/krt/id/4875>
- 1.5 Bewerking Open Topo, Esri Nederland, Jan Willem van Aalst - www.imergis.nl. Begrenzing onderzoeksgebied gebaseerd op HisGIS-data Wierden secties D en E, oost en west Enter.
- 1.6 Historische topografische data 1891, 1911, 1922, 1935, 1954 en 1965, Esri Nederland; Kadaster.
- 1.7 Auteur.

Hoofdstuk 2

- 2.1 Auteur.
- 2.2 *Ibidem*.
- 2.3 Bewerking Fysisch-geografische kaart van Oost-Nederland. Van Beek, 2009, kaartenbijlage 1.
- 2.4 Bewerking Geomorfologische kaart Zuidwest Twente.
- 2.5 AHN2 50cm maaiveld, opgevuld, Esri Nederland; AHN.
- 2.6 Bewerking Bodemkaart van Nederland.
- 2.7 *Ibidem*.
- 2.8 Bewerking HisGIS-data Wierden.
- 2.9 http://gisopenbaar.overijssel.nl/viewer/app/atlasvanoverijssel_basis/v1
Historische topografie, Huguenin 1824.
- 2.10 TMK 1850 Nettekeningen (kleur), Esri Nederland, Kadaster.
- 2.11 Gebaseerd op HisGIS-data Wierden.
- 2.12 <http://www.enterserfgoed.nl/wp-content/uploads/2014/01/076.jpg>
- 2.13 <http://overijssel1880-1930.blogspot.com/2011/07/>
- 2.14 Bewerking HisGIS-data Wierden. Wegen en waterlopen ontleend aan: Everste – Crince Le Roy, *et al.*, 2000, kaarten 13 t/m 29.
- 2.15 http://www.enterserfgoed.nl/wp-content/uploads/2014/01/scheepvaart_01.jpg
- 2.16 <http://overijssel1880-1930.blogspot.com/2011/07/>
- 2.17 <http://overijssel1880-1930.blogspot.com/2011/07/>
- 2.18 <http://www.enterserfgoed.nl/verhalen/het-leijerweerd/>
- 2.29 Bewerking HisGIS-data Wierden.

Hoofdstuk 3

- 3.1 Schoolplaat Heideontginning in Noord-Brabant, B. Bueninck (overgenomen uit Ernst, 2014).
- 3.2 Ontginningstudie Enter, fasering van de ontginningen.
- 3.3 <http://www.enterserfgoed.nl/verhalen/vertelsel-van-vraoger/>
- 3.4 Ontginningstudie Enter, ontgonnen in fase 1.
- 3.5 *Ibidem*, grondgebruik ontginningen fase 1.
- 3.6 *Ibidem*, oppervlaktes ontginningen fase 1.
- 3.7 *Ibidem*, ontgonnen in fase 1 en fase 1 of 2.
- 3.8 *Ibidem*, grondgebruik ontginningen fase 1 en fase 1 of 2.
- 3.9 *Ibidem*, oppervlaktes ontginningen fase 1 en fase 1 of 2.
- 3.10 <http://www.enterserfgoed.nl/verhalen/verdeling-marke-enter-in-tapperij-de-halve-maan/>
- 3.11 en 3.12 Privéarchief H. Woolderink.
- 3.13 Kaartbeeld gebaseerd op reconstructiekaart markeverdeling Enter en kadastrale gegevens percelen markeverdeling Enter secties D & E, 1858, privéarchief H. Woolderink.
- 3.14 Kaartbeeld gebaseerd op reconstructiekaart markeverdeling Enter, privéarchief H. Woolderink.
- 3.15 Ontginningstudie Enter, ontgonnen fase 1 t/m 2.
- 3.16 *Ibidem*, grondgebruik ontginningen fase 1 t/m 2.
- 3.17 *Ibidem*, oppervlaktes ontginningen fase 1 t/m 2.
- 3.18 *Ibidem*, ontgonnen fase 1 t/m 2 of 3.
- 3.19 *Ibidem*, grondgebruik ontginningen fase 1 t/m 2 of 3.
- 3.20 *Ibidem*, oppervlaktes ontginningen fase 1 t/m 2 of 3.
- 3.21 *Ibidem*, ontgonnen fase 1 t/m 3.
- 3.22 *Ibidem*, grondgebruik ontginningen fase 1 t/m 3.
- 3.23 *Ibidem*, oppervlaktes ontginningen fase 1 t/m 3.
- 3.24 *Ibidem*, ontgonnen fase 1 t/m 4.
- 3.25 *Ibidem*, grondgebruik ontginningen fase 1 t/m 4.
- 3.26 *Ibidem*, oppervlaktes ontginningen fase 1 t/m 4.

Hoofdstuk 4

- 4.1 HCO Toegangsnummer 0233.I: Familie Blijdenstein. Inventarisnummer 462: *Foto's van de ontginningswerkzaamheden op de Lonnekerberg onder leiding van Albert Jan Blijdenstein, (ca. 1890)* (overgenomen uit Van den Wittenboer, 2017).
- 4.2 Ontginningsstudie Enter, beroepsgroepen van de ontginners.
- 4.3 *Ibidem*, woon- of vestigingsplaats van de ontginners.
- 4.4 Hulpkaart 182 WDN02 E, verkregen via de Kadaster Archiefviewer 2.0.
- 4.5 Hulpkaart 266 WDN02 E, verkregen via de Kadaster Archiefviewer 2.0.
- 4.6 Hulpkaart 180 WDN02 E, verkregen via de Kadaster Archiefviewer 2.0.
- 4.7 Hulpkaart 112 WDN02 D, verkregen via de Kadaster Archiefviewer 2.0.
- 4.8 <https://www.entoen.nu/nl/drenthe/drenthe-po/heide-op-de-schop>
- 4.9 Wever, H. (1978) *Ruinen in oude ansichten deel 2*, p. 61. Zaltbommel: Europese Bibliotheek (overgenomen uit Kijk in de Vegte, 2018).
- 4.10 <https://www.entoen.nu/nl/overijssel/twente/enter/drijvende-baksteen>
- 4.11 HisGIS-data Wierden & ontginningsstudie Enter, heideontginningen ten behoeve van steenbakkerijen.
- 4.12 Bewerking hulpkaart 211 WDN02 E, verkregen via de Kadaster Archiefviewer 2.0, gegevens op basis van ontginningsstudie Enter.
- 4.13 Bewerking hulpkaart 169 WDN02 E, verkregen via de Kadaster Archiefviewer 2.0, gegevens tevens verkregen via de Kadaster Archiefviewer 2.0.
- 4.14 Bewerking hulpkaart 181 WDN02 E, verkregen via de Kadaster Archiefviewer 2.0, gegevens tevens verkregen via de Kadaster Archiefviewer 2.0.
- 4.15 Bewerking hulpkaart 212 WDN02 E, verkregen via de Kadaster Archiefviewer 2.0, gegevens tevens verkregen via de Kadaster Archiefviewer 2.0.
- 4.16 Bewerking hulpkaart 381 WDN02 E, verkregen via de Kadaster Archiefviewer 2.0, gegevens tevens verkregen via de Kadaster Archiefviewer 2.0.

- 4.17 Bewerking AHN2 50cm maaiveld, opgevuld, Esri Nederland; AHN, gegevens gebaseerd op hulpkaart 212 WDN02 E, verkregen via de Kadaster Archiefviewer 2.0, gegevens tevens verkregen via de Kadaster Archiefviewer 2.0.
- 4.18 Bewerking luchtfoto van deel van het onderzoeksgebied uit 1932, collectie J. Altena. Belten aangeduid op basis van aanwijzingen J. Altena.
- 4.19 Luchtfoto van deel van het onderzoeksgebied uit 1951, collectie J. Altena.
- 4.20 t/m 4.23 Auteur.
- 4.24 Ontginningsstudie Enter, grondgebruik na ontginning.
- 4.25 HCO, Toegangsnummer 0330.1, inventarisnummer 1419.
- 4.26 <http://www.enterserfgoed.nl/portfolio/de-cooperatie/>
- 4.27 Auteur.
- 4.28 <https://www.entoen.nu/nl/overijssel/twente/enter/bello>

Hoofdstuk 5

- 5.1 Auteur.
- 5.2 Historische topografische data 1891, Esri Nederland; Kadaster.
- 5.3 Historische topografische data 1911, Esri Nederland; Kadaster.
- 5.4 Historische topografische data 1935, Esri Nederland; Kadaster.
- 5.5 Historische topografische data 1954, Esri Nederland; Kadaster.
- 5.6 Historische topografische data 1965, Esri Nederland; Kadaster.
- 5.7 Historische topografische data 1976, Esri Nederland; Kadaster.
- 5.8 Historische topografische data 1988, Esri Nederland; Kadaster.
- 5.9 Historische topografische data 1996, Esri Nederland; Kadaster.
- 5.10 Open Topo, Esri Nederland, Jan Willem van Aalst - www.imergis.nl.
- 5.11 Links: op basis van 3.13. Rechts: Open Topo, Esri Nederland, Jan Willem van Aalst - www.imergis.nl.
- 5.12 Links: op basis van 3.13. Rechts: Historische topografische data 2017, Esri Nederland; Kadaster en DKK - Digitale Kadastrale Kaart, Esri Nederland, Kadaster.
- 5.13 t/m 5.21 Auteur.
- 5.22 Luchtfoto Camping Leyerweerd omstreeks 1965, collectie J. Altena.
- 5.23 t/m 5.31 Auteur.

Hoofdstuk 6

- 6.1 en 6.2 Auteur.

Bijlagen

- B4.1 Bewerking HisGIS-data Wierden.
- B4.2 *Ibidem*.
- B5 Ontginningstudie Enter, informatie ontginning gebaseerd op onvolledige gegevens en ontginningen die samen met (een) ander(e) perce(e)l(en) tot groter perceel verenigd werden.

Tabellen

Hoofdstuk 1

- 1.1 Thissen, 1993, 287 & Thissen, 1994, 35.

Hoofdstuk 2

- 2.1 Gegevens ontleend aan:
- HisGIS-data Wierden
 - http://gisopenbaar.overijssel.nl/viewer/app/atlasvanoverijssel_basis/v1
Historische topografie, Huguenin 1824.
 - TMK 1850 Nettekeningen (kleur), Esri Nederland, Kadaster.
 - Geomorfologische kaart Zuidwest Twente.
 - Bodemkaart van Nederland 1:50.000.
- 2.2 Gegevens ontleend aan HisGIS-data Wierden.

Hoofdstuk 3

- 3.1 Ontginningstudie Enter, omvang en grondgebruik na ontginning fase 1.
- 3.2 *Ibidem*, perceelsomvang ontginningen fase 1.
- 3.3 *Ibidem*, omvang en grondgebruik na ontginning fase 1 of 2.
- 3.4 *Ibidem*, perceelsomvang ontginningen fase 1 of 2.
- 3.5 *Ibidem*, omvang en grondgebruik na ontginning fase 2.
- 3.6 *Ibidem*, perceelsomvang ontginningen fase 2.
- 3.7 *Ibidem*, omvang en grondgebruik na ontginning fase 2 of 3.
- 3.8 *Ibidem*, perceelsomvang ontginningen fase 2 of 3.
- 3.9 *Ibidem*, omvang en grondgebruik na ontginning fase 3.
- 3.10 *Ibidem*, perceelsomvang ontginningen fase 3.
- 3.11 *Ibidem*, omvang en grondgebruik na ontginning fase 4.
- 3.12 *Ibidem*, perceelsomvang ontginningen fase 4.
- 3.13 *Ibidem*, omvang van ontginning per fase.
- 3.14 *Ibidem*, perceelsomvang ontginningen per fase.
- 3.15 *Ibidem*, omvang en grondgebruik na ontginning per fase en in totaal.

Hoofdstuk 4

- 4.1 Ontginningstudie Enter, woon- of vestigingsplaats en de beroepsgroep van de ontginners fase 2.
- 4.2 *Ibidem*, oppervlak van de ontginningen in relatie tot de beroepsgroep van de ontginners fase 2.
- 4.3 *Ibidem*, omvang per ontginning aandeel in relatie tot de beroepsgroepen arbeiders en ambachtslieden en landbouwers fase 2.
- 4.4 *Ibidem*, beroepsgroep van de ontginners fase 2 of 3.
- 4.5 *Ibidem*, oppervlak van de ontginningen in relatie tot de beroepsgroep van de ontginners fase 2 of 3.
- 4.6 *Ibidem*, omvang per ontginning aandeel in relatie tot de beroepsgroepen arbeiders en ambachtslieden en landbouwers fase 2 of 3.
- 4.7 *Ibidem*, woon- of vestigingsplaats en de beroepsgroep van de ontginners fase 3.
- 4.8 *Ibidem*, oppervlak van de ontginningen in relatie tot de beroepsgroep van de ontginners fase 3.
- 4.9 *Ibidem*, omvang per ontginning aandeel in relatie tot de beroepsgroepen van de ontginners fase 3.
- 4.10 *Ibidem*, woon- of vestigingsplaats en de beroepsgroep van de ontginners fase 4.
- 4.11 *Ibidem*, oppervlak van de ontginningen in relatie tot de beroepsgroep van de ontginners fase 4.
- 4.12 *Ibidem*, omvang per ontginning aandeel in relatie tot de beroepsgroepen van de ontginners fase 4.
- 4.13 *Ibidem*, woon- of vestigingsplaats en de beroepsgroep van de ontginners fase 2 tot en met 4 en in totaal.
- 4.14 *Ibidem*, oppervlak van de ontginningen in relatie tot de beroepsgroep van de ontginners fase 2 tot en met 4 en in totaal.

Bijlagen

- B2 Gegevens ontleend aan: Fysisch-geografische kaart van Zuidwest-Twente, Van Beek, 2009, kaartenbijlage 5 en AHN2 50cm maaiveld. Esri Nederland, AHN.
- B3 Gegevens ontleend aan: HisGIS-data Wierden. Fryske Akademy.

Bijlagen

Bijlage 1 Bronnen en methoden voor het reconstrueren van jonge heideontginningen

Bronnen en methoden ter reconstructie van de ontginningsgeschiedenis

Om de ontginningsgeschiedenis van de heide van een bepaald gebied in beeld te brengen staan er over het algemeen een drietal bronnen, en daarmee in feite ook methoden, ter beschikking:

1. archieven van ontginningsmaatschappijen,
2. topografische kaarten,
3. kadastrale archieven.

Daar waar de ontginningen door ontginningsmaatschappijen werden uitgevoerd zijn er meestal archieven bewaard gebleven waarin allerlei informatie over de ontginningen - uitgebreid - gedocumenteerd is. Het onderzoek naar de Enterse heideontginningen heeft geen aanwijzingen in de richting van dergelijke maatschappijen opgeleverd. Er diende dus gebruik gemaakt te worden van andere bronnen en een andere methode.

Een andere mogelijkheid is het gebruiken van Bonnebladen, uitgegeven als losse bladen vanaf eind 19^e eeuw tot in de jaren '30 van de 20^e eeuw, en Topografische kaarten, vanaf circa 1950 uitgegeven als landsdekkende kaart. Beide kaarten kunnen onder de noemer topografische kaarten geschaard worden. In het kader van dit onderzoek valt het volgende op te merken over de Bonnebladen en de topografische kaarten: deze kaarten werden voor het onderzoeksgebied met tussenpozen van 7 tot 38 jaar herzien. Het onderzoeksgebied valt onder het bereik van twee Bonnebladen die niet in hetzelfde jaar verkend en/of herzien werden, dat zorgt ervoor dat er voor het onderzoeksgebied geen uniforme dwarsdoorsnede gemaakt kan worden in de tijd. Met deze kaarten kan slechts op abstracter schaalniveau inzicht gegeven worden in het verloop van de heideontginningen. Door het gebruik ervan zouden voor het onderzoeksgebied de ontginningen over zeer ongelijke perioden in beeld gebracht kunnen worden en daarmee kunnen belangrijke jaartallen in de ontginningsgeschiedenis onbelicht blijven. Wel kunnen de topografische kaarten als aanvulling op kadastrale kaarten en gegevens dienen, aangezien deze inzicht verschaffen in perceelsrandbegroeiing en hoogteligging. Op basis van bovenstaande informatie komt men voor het onderzoeksgebied uit bij het gebruik van de kadastrale archieven om de ontginningsgeschiedenis te reconstrueren.

Het gebruik van kadastrale archieven bleek dus de meest geschikte methode, mede door de beschikbaarheid van de door de heer Woolderink verzamelde en verwerkte gegevens, voor dit onderzoek. De gegevens uit de kadastrale archieven zijn zeer nauwkeurig en gedetailleerd. Het verzamelen en verwerken van informatie uit deze archieven vergt, ondanks mogelijkheid de archieven online te raadplegen en programma's als ArcGIS, zeer veel tijd. Om tot een nauwkeurige landschappelijke reconstructie van de ontginningen en de actoren te komen was dit echter de enige optie voor dit onderzoek. De gehanteerde methode is afgeleid van de methode die Thissen heeft toegepast voor zijn Peelgemeenten.¹

Gehanteerde methode

Met behulp van de kadastrale archieven zijn vooral de ontginningen van na de markeverdeling gereconstrueerd. Als basis hiervoor diende de Woolderink vervaardigde reconstructiekaart van de markeverdeling en de bijbehorende gegevens per perceel: perceelsnummer, grondgebruik, oppervlakte en leggerartikelnummer. Deze kaart is gescand en met behulp van ArcGIS gegeoreferend, vervolgens zijn de percelen als polygonen ingetekend. Met behulp van de leggerartikelen is voor elk heideperceel - voor zover dat mogelijk was - de ontginningsgeschiedenis in beeld gebracht. Er is volledige ontginning als criterium gehanteerd: de heide is pas ontgonnen als heide niet meer als grondgebruik (of medegrondgebruik), 'het soort van eigendom', vermeld wordt in de kadastrale archieven.

1 Thissen, 1993, 309-316.

Op basis van de verkregen resultaten is het aannemelijk dat er in sommige gevallen een discrepantie is tussen het grondgebruik zoals dat in de kadastrale archieven is opgenomen, de situatie in het veld en de situatie die door topografische kaarten wordt weergegeven. In de basis is uitgegaan van het grondgebruik zoals dat in de kadastrale archieven vermeld wordt. In sommige gevallen waren de verwijzingen dermate onduidelijk of liepen ze 'dood' dat het niet mogelijk was de ontginningsgeschiedenis met de kadastrale archieven te reconstrueren. Waar dit het geval was is gebruik gemaakt van topografische kaarten en de ontginningsgeschiedenis van omliggende percelen, hierbij kon alleen een indicatie van de periode en het grondgebruik na de ontginning worden gegeven. Deze percelen hebben de aanduiding 'Geïnterpreteerd op basis van onvolledige gegevens' meegekregen. Percelen waarvan de ontginning of het jaartal dan wel de fase van ontginning niet volledig duidelijk is geworden hebben eveneens deze aanduiding meegekregen (zie bijlage 5).

Van de percelen die tijdens het ontginningsproces niet zijn gesplitst zijn de gegevens rechtstreeks in ArcGIS ingevoerd. Wanneer een perceel gesplitst werd is de bijbehorende hulpkaart opgezocht, georeferereerd en overgetrokken. Van de nieuwe percelen zijn de gegevens ingevoerd in ArcGIS. Het georefereren van de hulpkaarten ten opzichte van de basiskaart - de kaart van Woolderink - leverde soms enkele afwijkingen op. Getracht is de hulpkaarten zo nauwkeurig mogelijk te georefereren en over te trekken. In sommige gevallen zijn percelen gecorrigeerd op basis van de hulpkaarten. Enkele afwijkingen vielen echter niet te voorkomen.

Het kwam, met name bij kleine percelen, voor dat er percelen gelijktijdig met de ontginning samen werden gevoegd (in kadastrale termen 'verenigd'). Dit was soms ook het geval bij grotere percelen die in eerste instantie gesplitst werden waarbij een klein deel ontgonnen werd. Wanneer vervolgens in een later stadium de rest van het perceel ook ontgonnen werd werden deze soms verenigd. Dit soort percelen hebben de aanduiding 'Samen met ander(e) perce(e) l(en) tot groter perceel verenigd' gekregen (zie bijlage 5).

Gegevensverwerking

Van elk perceel zijn de volgende gegevens in ArcGIS verwerkt:

- het perceelnummer;
- de oppervlakte;
- de naam van de ontginning (of degene die de opdracht tot ontginning gaf);
- het beroep van de ontginning;
- de woon- of vestigingsplaats van de ontginning;
- het grondgebruik direct na de ontginning;
- het jaartal van de ontginning.

De verzamelde gegevens zijn om nader te kunnen onderzoek geclassificeerd in verschillende groepen.

Beroepen zijn teruggebracht tot vier groepen:

1. *landbouwers*

Tot deze groep behoren alle personen met als beroep landbouwer. Ook personen met een dubbelberoep als klompenmaker en landbouwer of schipper en landbouwer zijn tot deze groep gerekend.

2. *arbeiders en ambachtslieden*

Onder de groep arbeiders en ambachtslieden zijn alle personen geschaard met een beroep zijnde niet landbouwer zoals dagloners, schippers, klompenmakers enzovoort.

3. *kapitaalbezitters*

Tot de groep kapitaalbezitters zijn personen gerekend met beroepen als fabrikant, steenbakker, grondeigenaar, burgermeester en notaris.

4. *instellingen*

Tot de groep instellingen zijn religieuze instellingen, het waterschap, de gemeente en de Locaal-Spoorwegmaatschappij Neede-Hellendoorn gerekend.

De woon- of vestigingsplaats van de ontginners is teruggebracht tot drie categorieën:

1. *lokaal*
Onder lokaal wordt begrepen personen of instellingen die gevestigd zijn in Enter.
2. *regionaal*
Onder regionaal wordt begrepen personen of instellingen die gevestigd zijn in plaatsen die in de omgeving van Enter liggen.
3. *elders*
Onder elders wordt begrepen plaatsen niet zijnde lokaal of regionaal.

Het grondgebruik is teruggebracht tot zeven categorieën:

1. *bouwland*
2. *weiland*
Tot de categorie weiland zijn mede grasland en grasgrond gerekend.
3. *hooiland*
4. *(dennen)bos*
Tot deze categorie zijn ook hakhout gerekend en houtsingels en -wallen gerekend.
5. *infrastructuur*
Onder infrastructuur worden alle vormen van infrastructuur verstaan. In het geval van Enter zijn dit waterweg, spoorlijn en weg.
6. *bebouwing*
Grondgebruik zoals huizen, schuren, enzovoort.
7. *divers*
Percelen waarbij sprake is van grondgebruik twee soorten grondgebruik zonder dat daarbij een onderscheid in de omvang van elk gebruik gemaakt kan worden. Bijvoorbeeld bebouwing en bouwland. Ook tot deze categorie wordt grondgebruik gerekend dat niet onder de overige categorieën te klasseren valt.

Het kwam meerdere keren voor dat er ontgonnen werd tot een gecombineerd grondgebruik zoals bouwland en hooiland of weiland en bouwland. Waar dit het geval is het eerst vermelde grondgebruik dominant gerekend en is de ontginning tot die categorie gerekend.

Om een analyse te kunnen maken van de omvang per ontginning is gewerkt met de volgende oppervlaktenklassen:

<i>Omvang ontginning</i>	<i>Klasse</i>
< 200 m ²	1
200-499 m ²	2
500-999 m ²	3
1.000-1.999 m ²	4
2.000-3.499 m ²	5
3.500-4.999 m ²	6
5.000-9.999 m ²	7
10.000 m ² >	8

Bijlage 2 Tabel het natuurlijke landschap

Landschap	Kleur	Terrein vorm	Code	Hoogteligging	Moedermateriaal	
Beekdallandschap (B)		Beekdalbodem met meanderruggen en geulen	3R7	zeer laag	Beekafzetting: zand	
		Beekdalbodem met veen	2R4	laag	Eutroof en mesotroof veen, fluvioperiglaciaal zand	
		Dalvormige laagte	2R2	laag	Fluvioperiglaciaal zand	
		Beekoverstromingsvlakte	2M24	middelhoog	Fluvioperiglaciaal zand, beekklei	
Stuwwal- en grondmorenelandschap (G)		Lage stuwwal (+/-dekzand)	4K8	hoog	Gestuwde pre-glaciale afzettingen	
Dekzandlandschap (D)		Hoge dekzandduinen (1,5 - 5m)	4K14	hoog	Dekzand	
		Lage dekzandduinen (0,5 - 1,5m)	3K14	hoog	Dekzand	
		Lage gordeldekzandduinen (0,5 - 1,5m)	3K16	hoog	Dekzand	
		Dekzandwelingen (< 1,5m)	3L5	middelhoog	Dekzand	
		Gordeldekzandwelingen (+/- oud bouwlanddek)	3L6	hoog	Dekzand	
		Vlakte van ten dele verspoelde dekzanden	2M9	middelhoog	Dekzand, fluvioperiglaciaal zand	
		Dekzandvlakte vervlakt door veen en/of overstromingsmateriaal	2M14	middelhoog	Dekzand, fluvioperiglaciaal zand, veen	

Bodemsoort	Code	Grondwater- trap (GWT)	Waterhuis- houding
Venige beekdalgronden	Abv	II	Kwel, neutraal
Venige beekdalgronden Beekeerdgronden; lemig fijn zand	ABv pZg23	III IIIb	Kwel
Beekeerdgronden, lemig fijn zand	pZg23	VI	Kwel, neutraal
Beekeerdgronden, lemig fijn zand	pZg23	IIIb, IV, VI	Kwel, stagnatie
Hoge zwarte enkeerdgronden, fijn zand Holtpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand	zEZ23 Y21	VIII VIII	Inzijing, stagnatie
Hoge zwarte enkeerdgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand Hoge zwarte enkeerdgronden, fijn zand Laarpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand	zEZ21 zEZ23 cHn21	VI, VII, VIII VII, VIII VII	Inzijing
Beekeerdgronden, lemig fijn zand Gooreerdgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand Hoge bruine enkeerdgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand Hoge zwarte enkeerdgronden, fijn zand Laarpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand	pZg23 pZn21 bEZ21 zEZ23 cHn21	IIIb, IV, VI VI VII VIII VI, VII	Inzijing
Hoge zwarte enkeerdgronden, fijn zand Haarpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand Holtpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand Laarpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand Veldpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand	zEZ23 Hd21 Y21 cHn21 Hn21	VII VIII VIII VI VII	Inzijing
Beekeerdgronden, lemig fijn zand Hoge bruine enkeerdgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand Hoge zwarte enkeerdgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand Hoge zwarte enkeerdgronden, fijn zand Laarpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand Veldpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand	pZg23 bEZ21 zEZ21 zEZ23 cHn21 Hn21	IIIb, IV, VI VII VI, VIII VII, VIII VI VI, VII	Inzijing, neutraal
Hoge zwarte enkeerdgronden, fijn zand Haarpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand Holtpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand Laarpodzolgronden, lemig fijn zand Veldpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand	zEZ23 Hd21 Y21 cHn23 H21	VII VIII VIII VI VII	Inzijing, stagnatie
Beekeerdgronden, lemig fijn zand Hoge zwarte enkeerdgronden; fijn zand Laarpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand	pZg23 zEZ23 cHn21	IIIb, IV, VI VIII VI	Neutraal
Beekeerdgronden, lemig fijn zand Gooreerdgronden, lemig fijn zand Moerige eerdgronden met een moerige bovengrond op zand	pZg23 pZn23 vWz	IIIb, VI IIIb IIIb	Neutraal, kwel

		Laagte zonder randwal, uitblazingslaagte	3N5	laag	Dekzand, fluvioperiglaciaal zand	
		Laagte zonder randwal, uitblazingslaagte, moerassig	3N4	laag	Dekzand, fluvioperiglaciaal zand, voedselarm veen	
Stuifzandlandschap (S)		Lage stuifzandduinen en bijbehorende laagten (1,5 - 5m)	4L8	hoog	Stuifzand	

Tabel B1 Het natuurlijke landschap.

	Beekeerdgronden, lemig fijn zand Meerveengronden op zand zonder humuspodzol, beginnend ondieper dan 120 cm Veldpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand	pZg23 zVz Hn21	IIIb, VI II VII	Neutraal
	Venige beekdalgronden Moerige eerdgronden met een zanddek en een moerige tussenlaag op zand	Abv zWz	III II	Neutraal, kwel (lokaal)
	Beekeerdgronden, lemig fijn zand Gooreerdgronden, lemig fijn zand	pZg23 pZn23	IIIb IIIb	Inzijing

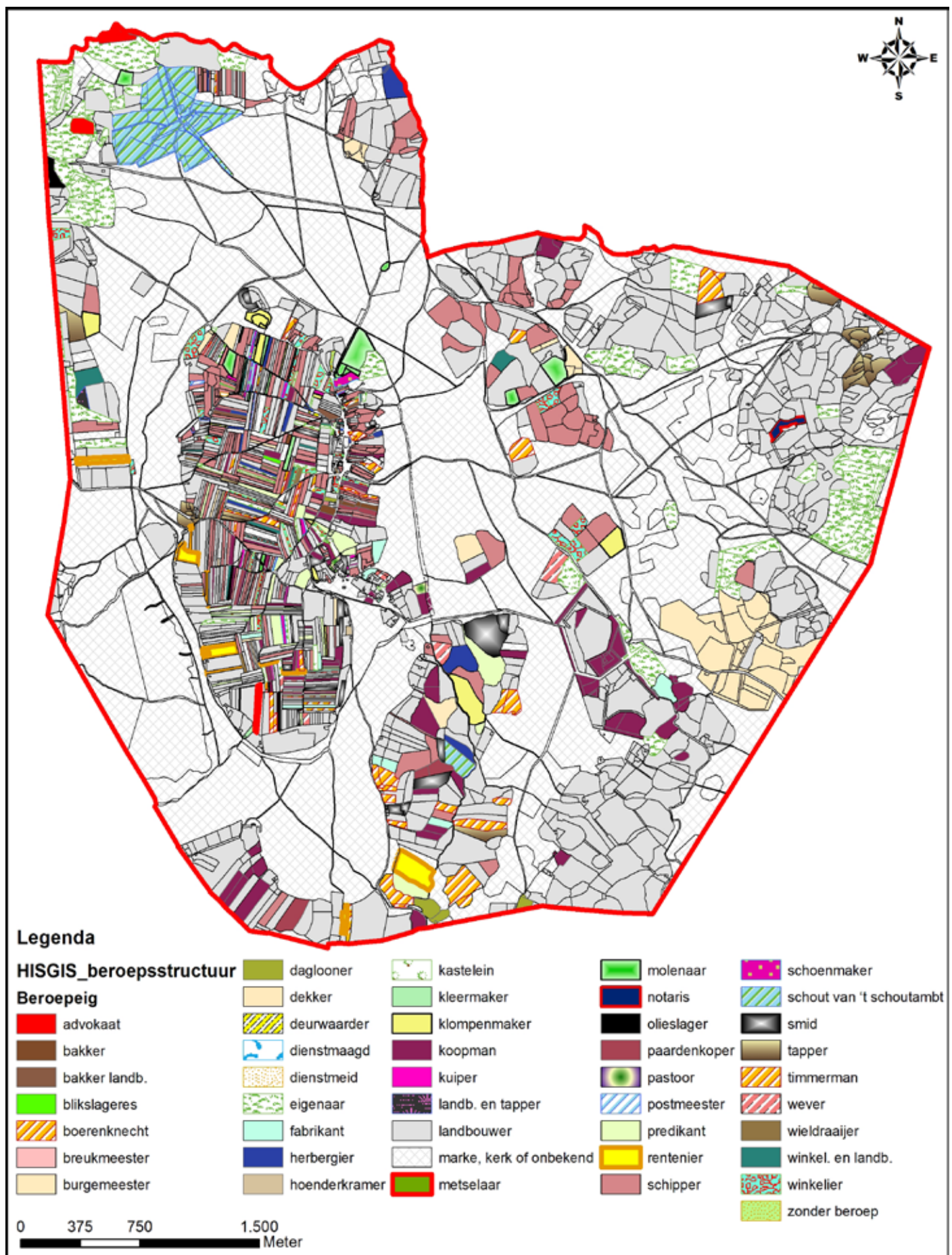
Bijlage 3 Tabel oppervlakte van de Enterse heide per buurt omstreeks 1817

Buurt	Oppervlakte in hectare	Buurt	Oppervlakte in hectare
Elsheide	126,0	Zuider Es	15,4
Zuiderveld	85,7	Berghorsterblok	12,8
Zuidermaten	66,2	Bullenaarshoek	5,3
Hieltjesdam	66,1	Veneslagen	6,3
Waterhoek	35,0	Hamberger es	4,9
De Gorens	34,2	Kraayensveldshoek	4,3
Schutterbeltshoek	29,7	Leyerweerdslanden	2,0
Kramersveld	28,9	Dorpsblok	2,0
De Venen	28,7	Elsslagen	1,7
Kattelaarshoek	16,1	Enterbroek	1,5
		Totaal	572,8

Tabel B3 Oppervlakte van de Enterse heide per buurt omstreeks 1817.

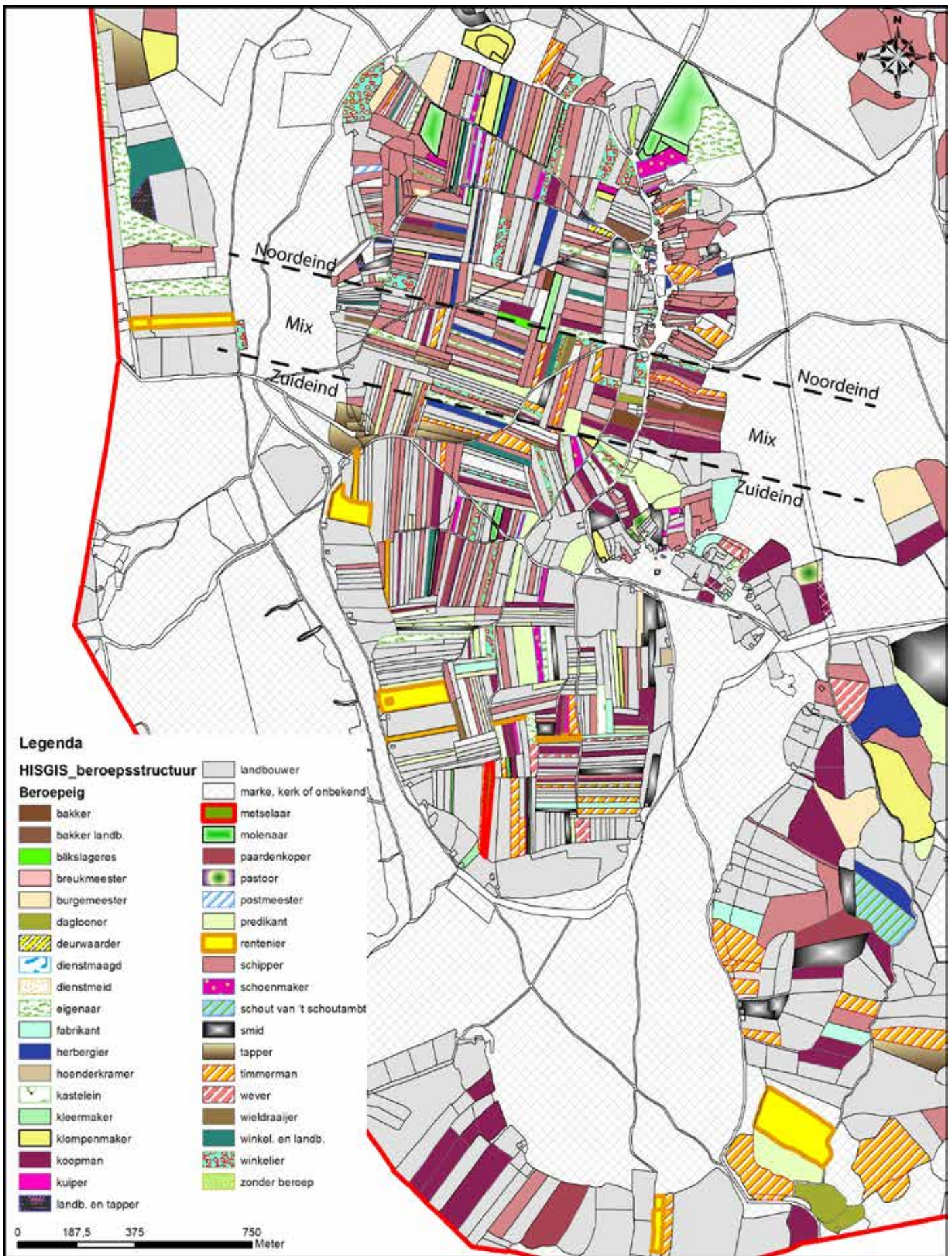

Bijlage 4 Kaarten eigendoms- en beroepsstructuur omstreeks 1817

Afb. B4.1 Beroepsstructuur naar eigendom op basis van HisGIS.

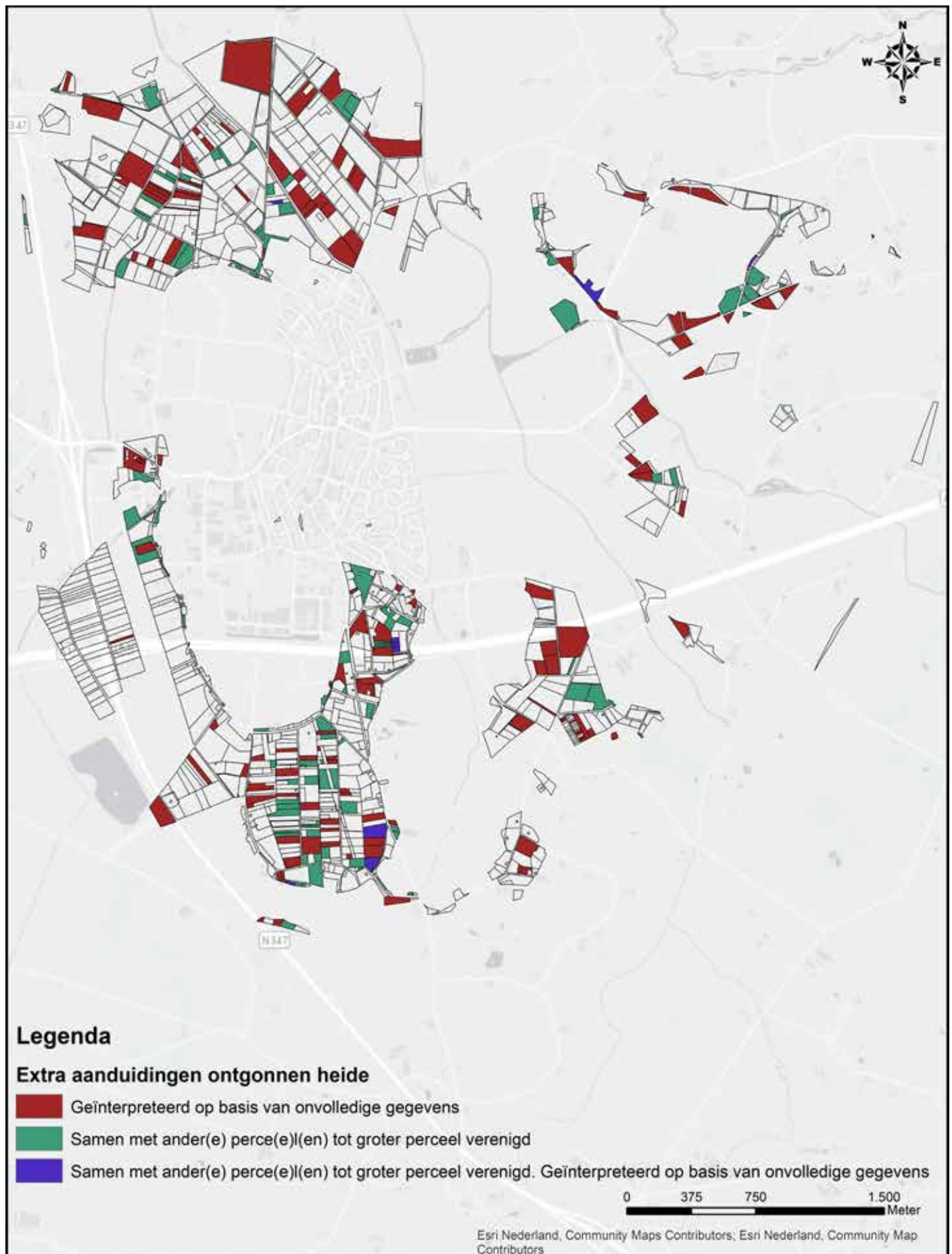

Afb. B4.2 Uitvergroting afb. B4.1 ter plaatse van het dorp en de Enter Es met het onderscheid tussen noordeind, zuideind en mixgebied.

Bijlage 5 Extra aanduidingen ontgonnen heide

Afb. B5 Ontginningen die op basis van onvolledige gegevens in beeld zijn gebracht en ontginningen die samen met (een) ander(e) perce(e)l(en) tot groter perceel verenigd werden.

